

MÅNGVETENSKAPLIGA MÖTEN FÖR ETT BREDDAT KULTURMILJÖARBETE

Riksantikvarieämbetets FoU-verksamhet 2006–2010/11

MÅNGVETENSKAPLIGA MÖTEN
FÖR ETT BREDDAT
KULTURMILJÖARBETE

MÅNGVETENSKAPLIGA MÖTEN FÖR ETT BREDDAT KULTURMILJÖARBETE

Riksantikvarieämbetets FoU-verksamhet 2006–2010/11

Redaktör Marie Holmström

Riksantikvarieämbetet
Box 5405, SE-114 84 Stockholm
Tel 08-5191 8000
Fax 08-660 72 84
www.raa.se
riksant@raa.se

Riksantikvarieämbetet, 2013
Redaktör: Marie Holmström
Omslag: Bilder överst från vänster: Ringhals, Surahammar. Foto: Pål-Nils Nilsson. Ismantorp borg. Foto: Jan Norman. Rom. Foto: Marie Holmström.
Grafisk form och layout: Thomas Hansson, Staffan Hyll
Publikationen *Mångvetenskapliga möten för ett breddat kulturmiljöarbete* är finansierad av Riksantikvarieämbetets sektorsforskningsanslag FoU.
Upphovsrätt enligt Creative Commons licens CC BY.
Villkor på <http://creativecommons.org/licenses/by/2.5/se>

ISBN 978-91-7209-669-1 (PDF)
ISBN 978-91-7209-670-7 (Tryck)

Innehåll

Förord 7

Inledning 9

Mångvetenskapliga möten för ett breddat kulturmiljöarbete 11

Riksantikvarieämbetets FoU-verksamhet 2006-2010/11

Karin Arvastson

Forskning och samverkan för djupare kunskaper om kulturarv och främjande av livskraftiga kulturmiljöer 19

Marie Holmström

Livskraftiga landskap och kulturmiljöer för ett mångsidigt och långsiktigt hållbart samhälle 23

Kulturmiljöns sociala roll i hållbar stadsutveckling 25

Ragnhild Claesson och Carina Listerborn

Den europeiska landskapskonventionen: en dörr till nya sätt att planera och tolka ett kulturellt och naturligt varierat regionalt landskapsarv? 31

Kenneth R. Olwig och Jan Olof Helldin

Forskningsprojektet INCLUDE: på gränsen mellan landskapets ekologiska, kulturella och sociala värden 39

Hans Antonson (huvudförfattare), Malgorzata Blicharska, Görgen Göransson, Jan Olof Helldin och Marianne Henningsson

Det förflutna som samtida resurs – det odelade kulturlandskapets konsekvenser 49

Tomas Germundsson

Skonsam och energieffektiv uppvärmning av kyrkor 57

Tor Broström

Hotade kulturarv och föränderliga kulturmiljöer 63

Strukturella samhällsförändringar och kulturarvsprocesser – exemplet malmfälten 65

Birgitta Svensson och Ola Wetterberg

Brytpunkt Bergslagen – industriarvets värde och intressekonflikter 75

Jan af Geijerstam och Maths Isacsson

Kulturarvsbrott 83

Lars Korsell

Meningsskapande medeltider – mobiliseringsprocesser kring det förflutnas värden 89

Göran Gruber

Korrosionsskador i tegelfasader – värdering och åtgärder 97

Björn Magnusson Staaf

Hållbar textilkonst? Flamskyddsmedel för textilier i offentlig miljö 103

Margareta Bergstrand

Ny teknik för visualisering av kulturarv och forskningsresultat samt integrering av kulturmiljön i samhällsplaneringen 111

Via Tiburtina – ett forskningsprojekt om urban landskapsarkeologi, stadsutveckling samt om kommunikation och gestaltning av kulturmiljön 113

Hans Bjur

Det Medierade Museet. Moderna kulturarvsprocesser och medierad tillgänglighet 121
Charlie Gullström, Leif Handberg, Katherine Hauptman och Fredrik Svanberg

Nya metoder för byggnadsarkeologisk dokumentations- och analysprocess 135
Hanna Menander, Håkan Thorén och Olof Brandt

Gamla Uppsala – framväxten av ett mytiskt centrum 143
En digital sammanställning och förmedling av gammal och ny forskning
John Ljungkvist och Daniel Löwenborg

Arkeologisk prospektering av fornlämningsmiljön Gamla Uppsala 149
Immo Trinks och Anders Biwall

Medborgardialog, delaktighet och kulturarv som läranderesurs 157

Lokalsamhälle och kulturarv. Deltagande och dialogskapande i praktiken 159
Anneli Sjölander-Lindqvist, Anna Bohlin och Petra Adolfsson

Kulturarv, natur och hållbar utveckling i en nordvämländsk glesbygd 167
Eva Svensson

Medborgare, kulturmiljö och planering – ett kvantitativt angreppssätt på medborgardeltagande 175
Krister Olsson

Kalejdoskop – sätt att se på kulturarv 183
Anna Molin

Norm, Nation och Kultur – om att störa det homogena 189
Mikael Eivegård och Anna Furumark

Kulturarv som läranderesurs 191
Lena Johansson

Förteckning över FoU-projekt 197

Förord

Riksantikvarieämbetets FoU-program för kulturmiljöområdet 2006-2010/2011 har varit inriktat på sektorsforskning och kunskapsuppbyggnad som syftar till att förnya och bredda verksamheten genom tvärssektoriella och mångvetenskapliga möten och en aktiv samverkan mellan olika miljöer. Ett utvecklat samarbete är en förutsättning för att Riksantikvarieämbetet ska kunna uppfylla sitt övergripande samhällsuppdrag inom kulturmiljöområdet och bidra till att arbetet utförs på ett kvalitativt och vetenskapligt sätt.

Dagens komplexa samhällsutmaningar kräver ett mer offensivt kulturmiljöarbete med en ökad internationell förankring. För att kunna arbeta målinriktat fordras samverkan mellan olika samhällsaktörer samt tillgång till utbildnings- och forskningsmiljöer som överensstämmer med aktuella behov. Denna publikation har tillkommit för att presentera resultat från det genomförda FoU-programmet samt ge exempel på projektens mångsidighet och bredd. Den syftar även till att förmedla Riksantikvarieämbetets visioner för framtiden samt ge politiker och andra beslutsfattare en inblick i verksamheten och synliggöra kulturmiljöns betydelse för samhällsutvecklingen. I slutet av boken finns dessutom en sammanställning över samtliga projekt från den aktuella programperioden.

Artiklarna som ingår i publikationen belyser ett flertal aktuella frågor inom kulturarvs- och kulturmiljöområdet. De presenterade projekten har på olika sätt uppfyllt programmets målsättningar och har befrämjat en gränsöverskridande och kreativ samverkan mellan olika intressenter. Tanken är att de redovisade resultaten även ska kunna leda till ett dynamiskt förnyelsearbete bland verksamma på såväl regional, nationell som internationell nivå.

Lars Amréus
riksantikvarie

Inledning

Mångvetenskapliga möten för ett breddat kulturmiljöarbete

Riksantikvarieämbetets FoU-verksamhet 2006-2010/11

Karin Arvastson

Den här boken presenterar resultat från Riksantikvarieämbetets verksamhet med forskning och utveckling (FoU) i anslutning till myndighetens FoU-program för kulturmiljöområdet 2006-2010/11. Det sista året blev ett tilläggsår för att invänta att Kulturpropositionen *Tid för kultur 2009/10:3* faställdes innan utlysning inom ett nytt FoU-program kunde startas.

FoU-programmet 2006-2010/11 togs fram i en tid med nya visioner och ändrade förutsättningar för kulturmiljöarbetet. Omlokalisering av delar av myndigheten och omorganisationer gav upphov till nya kunskaps- och forskningsbehov. Kravet på en nyorientering av forsknings- och utvecklingsarbetet för kulturmiljöområdet ökade samtidigt med behovet av att synliggöra sammanhang och helheter. Riksantikvarieämbetet behövde också en förnyad och tydlig strategi och vision för användning av FoU-anslaget. Vägledande var målsättningen om ett bredare synsätt med fokus på samverkan.

FoU-verksamheten under programperiodens utlysningar kom att vila på en stark satsning på mång- och tvärvetenskap och bidrog till samverkan mellan samhällssektorer och vetenskap. FoU-anslaget för kulturmiljöområdet är begränsat med hänsyn till forskningsområdets omfattning och det stora behovet av kunskapsuppbyggnad. Det var därför viktigt att skapa nya förutsättningar för en långsiktig kunskapsför djupning och bidra till en nyorientering inom kulturmiljöarbetets hela bredd. Helhetsperspektivet och breddad samverkan

blev vägledande för programarbetet och FoU-verksamheten under perioden.

Forskning om kulturarv och kulturmiljö – forskningens karaktär.

Forskningens inriktning styrs av Riksantikvarieämbetets ansvar för att kulturarvet¹ bevaras och brukas. Det är viktigt att stärka den vetenskapliga grunden för det dagliga kulturmiljöarbetet genom att behandla både metodiska och teoretiska problem. Behovet av ett mångvetenskapligt angreppssätt är stort och FoU-programmet riktar sig särskilt till ämnesövergripande forskningsmiljöer. Resultaten från de genomförda projekten ska vara relevanta och möjliga att tillämpa vid bland annat länsstyrelser, museer och Riksantikvarieämbetet samt för ideella organisationer och allmänhet.

Flertalet av de projekt som har fått finansiering från Riksantikvarieämbetets FoU-anslag har varit knutna till universitet och högskolor

¹ Med begreppet kulturarv avses såväl materiella som immateriella uttryck. Det omfattar traditioner, idéer och värden som vi medvetet eller omedvetet övertar från tidigare generationer. Vad som betraktas som kulturarv förändras med tiden och är ett uttryck för samhällets skiftande värderingar. När kulturarvet skrivs i bestämd form är det underförstått att det omfattar en mångfald kulturarv. Med kulturmiljö menas den av människan påverkade fysiska miljön. Det kan gälla alltifrån enskilda objekt till stora landskapsavsnitt. Kulturmiljön är en viktig del av kulturarvet.

medan ett mindre antal har genomförts av den egna myndigheten, länsstyrelser och länsmusseer, många gånger av projektanställda forskare. Forskningsproblem har formulerats av både myndigheten, enskilda forskare och forskargrupper. Eftersom kulturmiljöområdet är tvärsektorielt till sin karaktär krävs ofta dialog, samarbete och samfinansiering med andra institutioner.

Genom en satsning på fleråriga tvärvetenskapliga och större FoU-projekt, som genomfördes vid många av landets universitet och inom olika fakulteter, har forskning om kulturarv och kulturmiljöer blivit en levande och tydlig del av den akademiska nyorienterande forskningen. Några projekt har också genomförts direkt vid Riksantikvarieämbetet. I synnerhet de omfattande forsknings- och källmaterial, som finns i myndighetens arkiv och databaser samt i Vitterhetsakademiens bibliotek, har visat sig värdefulla för såväl kulturmiljövärderna som den antikvariska forskningen.

Kulturarvet i ett omvärldsperspektiv

FoU-verksamheten utgår från Riksantikvarieämbetets visioner om framtiden och från de tematiska omvärldsanalyser som kontinuerligt har blivit genomförda vid myndigheten. Det har visat sig att samhällsutvecklingen kräver ett förnyat och mer offensivt kulturmiljöarbete än tidigare, grundat på *ökad internationalisering*, god tillgång till för sektorn *relevant utbildning*, *stärkt sektorsforskning* och *ökad samverkan* med andra samhällsaktörer.

Utgångspunkten togs därför i att kulturmiljöområdet har ett generellt behov av utbildnings- och forskningsinstitutioner som arbetar med kunskapsuppbyggnad för att bidra till kulturmiljöarbetets utveckling på både kort och lång sikt. Riksantikvarieämbetet har, genom sin position som myndighet med sektorsforskningsmedel, en unik översikt över forskningen samt en direkt koppling till kulturmiljöarbetets praktik. Under programperioden har framtagandet av masterskurser med inriktning mot kulturmiljö och kulturarv kunnat stödjas. Anpassningen till Bolognaprocessen vid universitet och högskolor har varit en pådrivande fak-

tor. De etablerade utbildningsprogrammen och forskningsmiljöerna har kunnat stödjas genom samverkan, samfinansiering av forskartjänster och projekt.

Ett mål har varit att ge stöd till kunskapsuppbyggnad och sektorsforskning som förnyar kulturmiljöarbetet genom att etablera olika former av partnerskap, mötesplatser och nätverk. Samverkan mellan forskning, myndighetsarbete och tvärsektorieella kontakter har varit en förutsättning för att det behovsorienterade FoU-arbetet ska kunna ringas in, genomföras och omsättas i praktik.

För att nå nya grupper har FoU-programmet för kulturmiljöområdet 2006-2010/2011 finansierat forskning och utveckling för insatser som syftar till att möta samhällsförändringarna. Inom ramen för FoU-verksamheten kunde den kunskapsuppbyggnad och de arbetsätt som byggde på bred samverkan, gemensamt ansvarstagande och ömsesidigt inflytande få en fortsättning. Mångfaldsperspektivet skulle vara en av utgångspunkterna för den långsiktiga kunskapsuppbyggnaden och ett värdefullt underlag för inriktningen fanns i den fördjupade omvärldsanalysen från Riksantikvarieämbetet med titeln "Kulturarv är mångfald" från år 2004. Arbetet med integration och mångfald ställer krav på att kulturmiljöarbetet involverar nya grupper och fler människor. En aspekt av kulturarvsarbetets mångfaldsperspektiv ligger i arbetet med barn och ungdomsfrågor i relation till kulturarvet. Kulturmiljöarbetet bidrar till att skapa framtidstro, materiell och historisk mångfald och en kulturmiljö med skiftande tidsdjup.

Samverkan för utbildning och forskning om kulturmiljön

Kulturmiljöarbetets sammansatta karaktär har medfört att forsknings- och utvecklingsarbetet blivit alltmer disciplin- och sektorsövergripande. Det har ställt krav på nära samarbete med myndigheter och forskningsmiljöer inom Sverige, EU och internationellt. Riksantikvarieämbetets FoU-verksamhet har under programperioden deltagit i förarbetena med Joint Programming Initiative: JPI on Cultural Heritage

Landskap med historia i Östergötland, Göta kanal. Foto Pål-Nils Nilsson. Okänt datum.

and Global Change. En viktig europeisk forskningsfinansiell samverkan är under etablerande och utvecklingsarbetet fortsätter under flera år framåt. Joint Programming (JP) är en process för forskningssamarbete mellan EU:s medlemsländer och associerade länder. Syftet är att på frivillig basis skapa ett ökat och mer effektivt samarbete och att samla resurser som redan existerar nationellt för att lösa avgörande utmaningar för Europa och världen.

Den svenska kulturmiljösektorn verkar i dag inom många områden, till exempel miljö- och naturvård, energi, samhällsbyggnad, regional tillväxt, föremålsvård, integration och mänskliga rättigheter. Bredden är en styrka och samtidigt ser vi hur den ökande betoningen på tvärsektorier arbetssätt bidrar till framväxten av nya kompetenser. De humanistiska och historiska perspektiven är övergripande, samlande och formerande.

Kulturmiljöområdet har ett generellt behov av utbildnings- och forskningsinstitutioner som arbetar med perspektiv som är relevanta för kulturmiljöarbetet som bedrivs idag men som också tar fram den kunskap som behövs för framtidens kulturmiljöarbete. Det breddade uppdraget ställer krav på kunskap från flera discipliner, däribland samhällsplanering och förvaltningskunskap, klimat- och miljöfrågor, konservatorsvetenskap, projektledning och koordinering, mångfaldsfrågor, internationella frågor och samhällsekonomi. Humanistisk-samhällsvetenskaplig utbildning och forskning är fortsatt i fokus och utgör den övergripande ingången i kulturmiljöarbetet men kunskapsområdet behöver stärkas och internationaliseras. Vidare bör historisk och humanistisk kunskap integreras inom de tekniska och naturvetenskapliga områdena och ges likvärda förutsättningar. Kombinationen av andra och förnyande perspektiv är särskilt betydelsefulla för en hållbar utveckling.

Kunskapsbehovet inom kulturmiljöområdet frångår alltmer akademiskt disciplinbunden fördjupning för att ägna sig åt mer interdisciplinära angreppssätt. Såväl kulturhistoriska problem som vård- och bevarandefrågor kräver samarbete mellan vetenskapsområden. Likaså behövs kunskap inom nya fält, där samhälls-

naturvetenskaplig och teknisk forskning tillsammans med kulturanalys kan bidra till en bredare förståelse för kulturarvsfrågornas plats i samhället.

Strategier och kunskapsbehov

FoU-programmet formerade behoven för den framtida kunskapsuppbyggnaden för kulturmiljöområdet i tre olika områden:

- *Kulturarvet i sig*
Samhällsutvecklingen innebär att nya frågor ställs till kulturmiljöerna, vilkas värde som bevarade miljöer ligger i att de kan fungera som referenspunkter för samtidens frågor och reflektioner omkring det förångna. I dessa processer uppkommer också nya kulturvärden i miljöer som tidigare varit osedda. De kan även resultera i att ny kunskap behövs om nya epoker, exempelvis moderna kulturarv. Miljömålsarbetet har visat på behoven av kunskapsuppbyggnad med regelbundna avstämningar för att få uppfattning om tillstånd och förändringar i kulturmiljöerna.
- *Kulturarvets betydelse för människan och samhällsutvecklingen*
Kulturmiljöarbetet används idag som medel för att uppnå övergripande samhällsmål som hållbar utveckling, människors delaktighet och solidaritet. Kunskapsuppbyggnad och metodutveckling behövs här särskilt om *hur* kulturmiljöorganisationen, tillsammans med andra aktörer, kan vara med och bidra till dessa övergripande samhällsmål.
- *Arbetet med kulturarvet – ledning, organisation och förvaltning*
Kulturmiljöområdet har behov av att utveckla bättre styrmedel och metoder, därför behövs kunskapsuppbyggnad om ledning, organisation och förvaltning samt ökad uppföljning och utvärdering av effekterna av kulturmiljöarbetet och den lagstiftning som reglerar arbetet. Även arbetsformer för dialog och utvecklad samverkan behövs.

Ett strategiskt arbete har utvecklats för att förstärka dialogen mellan forskare och verksamma vid myndigheten. Detta ger stöd för att efterfråga, värdera och implementera forskningsresultat. Det är av fundamental betydelse också när det gäller att öka och återföra ny kunskap till flera aktörer i samhället. För att åstadkomma detta initierades en arbetsform med kontaktpersoner/projektföljare vid Riksantikvarieämbetets avdelningar för de olika FoU-projekten. Syftet var att skapa bättre förutsättningar för erfarenhetsutbyte under projektens genomförande. Med tanke på att flertalet projekt var treåriga behövdes både seminarier, workshops och dialog under forskningsprocessen. Det var en värdefull satsning för att kunna skapa ett kontinuerligt erfarenhetsutbyte mellan forskare och verksamma vid myndigheten.

För kulturmiljöarbetet ger målen om hållbar utveckling en utökad uppgift och möjlighet att integrera kulturarvsfrågorna i samhällsplaneringen på olika nivåer. Kompetensen inom

Vällingby, det moderna samhällets kulturarv. Foto. Bengt A Lundberg 2006.

kulturmiljöområdet måste fortsätta att vidareutvecklas för att ge möjlighet till en sådan medverkan i samhällsbygget och för att placera kulturmiljön som en väsentlig del i planeringsprocesserna. Arbetet för en långsiktigt hållbar utveckling innebär en förändring av kulturmiljövårdens roll i samhället. Kulturmiljövården har därmed nya förutsättningar att användas som verktyg för att nå övergripande samhällsmål. Kulturmiljöarbetet har blivit integrerat i en större helhet och har kompletterats med nya frågeställningar när det gäller bruket av kulturarvet. Arbetet med att skydda det fysiska kulturarvet från att påverkas negativt av samhällsutvecklingen måste dock fortsätta.

FoU-programmets perspektiv och tematiska områden

Det årliga FoU-anslaget bidrar till att bygga upp kunskap om kulturmiljöer och kulturföremål samt att utveckla verksamheten och synliggöra dess betydelse för samhällsutvecklingen. Det innebär att anslaget används till forskningsprojekt som befinner sig i mötet mellan de tre noderna kulturpolitik, kulturmiljövårdens kunskapsuppbyggnad och de vetenskapliga disciplinerna. Grundläggande för Riksantikvarieämbetets FoU-verksamhet är därför att forskningsresultaten ska ha tydlig tillämpbarhet och relevans för de aktörer som arbetar med och berörs av kulturmiljöfrågorna.

Det ansvar som Riksantikvarieämbetet har som sektorsforskningsmyndighet innebär vidare att den forskning som myndigheten efterfrågar och prioriterar ska ligga i forskningsfronten. Den ska samtidigt vara relevant för kulturmiljöområdet, angränsande myndigheter samt kommuner och näringsliv. Genom FoU-anslaget verkar myndigheten för att stärka forskning och utbildning om kulturarvsfrågor samt för att skapa nätverk genom att anordna seminarier och konferenser.

En utgångspunkt för konstruktionen av FoU-programmet var att ett mång- och tvärvetenskapligt samarbete över disciplin- och sektorsgränserna ska utvecklas, liksom samfinansiering av projekt. Anslagsgivningen inriktades i högre grad än tidigare på att finansiera några

större och gränsöverskridande projekt för att få fram integrerad kunskap.

Riksantikvarieämbetets FoU-program för perioden 2006–2010 tog sin utgångspunkt i ett antal forskningsperspektiv som betraktades som centrala för förståelsen och utvecklingen av kulturmiljöarbetet. Dessa var *historieskrivning, historiebruk, material och teknik, delaktighet, mångfald, hållbar utveckling* samt *styrmedel och beslutsprocesser*. Forskningsperspektiven fängade upp såväl olika aspekter av förståelsen och användningen av det förflutna som mer praktiskt inriktade frågor om kulturmiljöförvaltning. En eller flera av dessa perspektiv kunde struktureras inom de tre tematiska områdena *Plats och tradition, Landskap med historia* samt *Moderna kulturarv*.

Genom Riksantikvarieämbetets FoU-anslag och strategiska arbete för breddad samverkan finns ett tydligt ansvar att förmedla forskningsresultat från FoU-satsningar och ge dem så stort genomslag som möjligt. Målgrupp för resultat-spridningen är kulturmiljöområdet, näringsliv, universitet och högskolor, ideella organisationer samt en intresserad allmänhet. Ökade ansträngningar behövs för att omsätta FoU-projektens resultat till nya metoder och kunskaps-

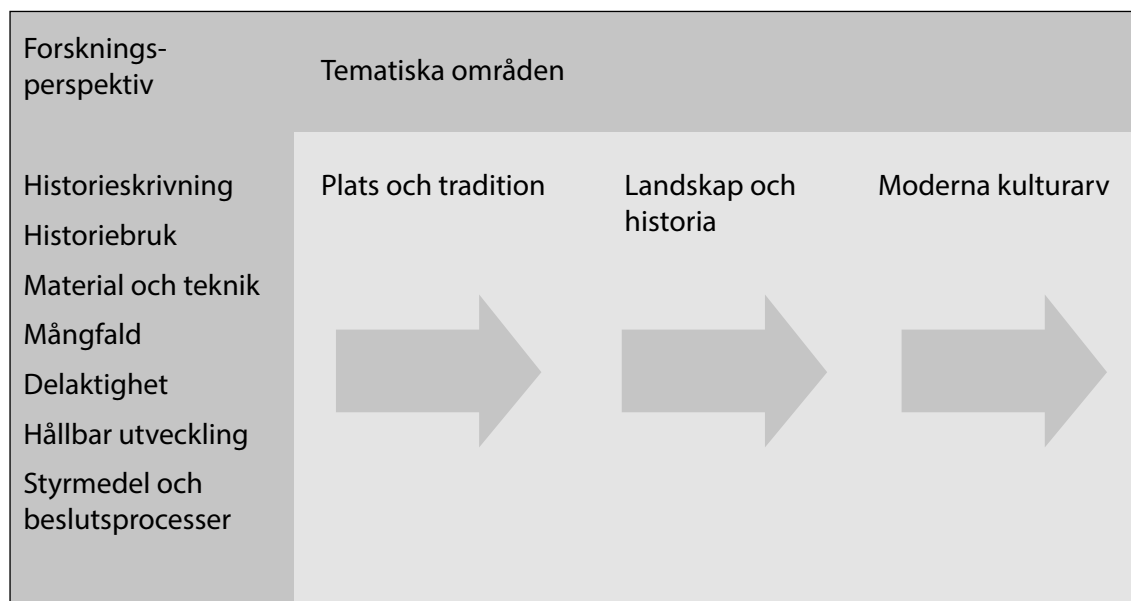
fält för kulturmiljöarbetet. Parallellt bör samverkansformer med forskare utvecklas så att forskningsfrågorna drivs framåt i dialog med verksamma inom kulturmiljöområdet.

Riksantikvarieämbetet har behov av ökade kunskaper om internationella förhållanden. FoU-verksamheten fick därför ett tydligare innehåll riktat mot frågor om exempelvis migration, bruket av kulturarvet för identitetspolitiska syften och miljö- och klimatförändringar.

Nationella samverkansmiljöer har vidareutvecklas med andra FoU-finansiärer. Det pågår redan en process med samfinansiering mellan myndigheterna. Likaså har samverkansmöjligheterna utvecklats med angränsande forskningsråd vad gäller samfinansiering och spridning av forskningsresultat.

Några resultat från programperioden

Under programperioden har 117 projekt fått anslag. Dessa har främst varit fleråriga forskningsprojekt, några större utredningar samt nätverk, seminarier och konferenser. Det har varit av avgörande betydelse att nå ut med resultaten och en seminarierie genomfördes i anslutning till programperiodens första bevil-

Schematisk beskrivning av FoU-program för kulturmiljöområdet 2006-2010/11 med forskningsperspektiv och tematiska områden

Plats och tradition, Karlshamn med hamnen, Carl Gustavs kyrka och Klockstapel. Foto Pål-Nils Nilsson. Okänt datum.

jade treårsprojekt. Dessutom har projektgrupper anordnat seminarier med bidrag från FoU-anslaget för att förmedla resultat från forskningsarbetet.

Riksantikvarieämbetet har tidigare bedrivit forskning i de så kallade forskningsföretagen *Sveriges kyrkor*, *Det medeltida Sverige* och *Runverket*. Nya arbetsformer och ägarskap har redan tidigare prövats för två av dessa men under programperioden genomfördes mer genomgripande översyner och utredningar för samtliga tre forskningsföretag för att klargöra roll- och ansvarsfördelning samt formerna för den långsiktiga finansieringen av den fortsatta verksamheten. Detta har resulterat i att *Det medeltida Sverige* fått en permanent och långsiktig hemvist på Riksarkivet med en forskartjänst, dessutom har en handläggare från Riksantikvarieämbetet knutits till verksamheten. *Runverket* har genom Riksbankens Jubileumsfond och Vitterhetsakademiens anslag till ABM-tjänster fått finansiering av två femåriga forskartjänster. Den fortsatta kunskapsuppbyggnaden för det kyrkliga kulturarvet utgår delvis från den tidigare verksamheten i *Sveriges kyrkor* men har

vidgats i takt med det växande kunskapsbehovet om det kyrkliga kulturarvets förvaltning och vård. Forskningen kommer fortsättningsvis att bedrivas vid landets universitet och högskolor i samverkan med Svenska kyrkan och Riksantikvarieämbetet. Samverkansformer och forskningsfinansiering är under diskussion.

Gemensam forskningsfinansiering

Ett sätt att få fram fleråriga och tvärvetenskapliga projekt har varit att arbeta systematiskt för att åstadkomma finansiering från olika FoU-anslag och forskningsråd. Många av programperiodens projekt är resultat av sådana gemensamma finansieringar där den anslagssökande har sânt projektansökningar till flera anslagsgivare med begäran om stöd för specifika delar. Det har varit framgångsrikt och medfört att tvär- och mångvetenskapliga projekt också har fått en breddad finansiering.

I samband med myndighetsuppdraget att främja en hållbar stadsutveckling initierade Delegationen för hållbara städer ett forskningsfinansierat samarbete mellan Naturvårds-

verket, Trafikverket, Formas, Riksantikvarieämbetet och Energimyndigheten som gick samman i en gemensam forskningsutlysning *Samordnad stadsutveckling – en förutsättning för hållbarhet*. Gemensamt skapades finansiering om 33 miljoner kronor och sex projekt kunde beviljas anslag. Genom denna finansiering och samverkan med andra forskningsfinansiärer har Riksantikvarieämbetets FoU-anslag för kulturmiljöområdet kunnat bidra till forskning i nya och större sammanhang.

Arbetsformer

Genomförandet av FoU-programmet, strategier och anslagsfördelning bygger således på ett omfattande samarbete och samverkan inom myndigheten samt med universitet och högskolor. Sedan 2007 finns ett FoU-kansli placerat på Riksantikvarieämbetets Verkssekretariat som en gemensam resurs för myndighetens avdelningar. Sven Göthe har varit chef för Verkssekretariatet och Karin Arvastson har samordnat FoU-verksamheten. Verksamma som sakkunniga och utredare vid FoU-programmets inledande år har varit Anders Gustafsson och i

den senare fasen av genomförandet har Christina Fredengren, Karin Hermerén och Anders Kaliff medverkat. Marianne Heimer har ansvarat för den löpande administrationen.

Anslagsfördelningen har beretts av en grupp med representanter från alla Riksantikvarieämbetets avdelningar och inkomna ansökningar har bedömts av vetenskapliga granskare från landets universitet och högskolor genom ett system med så kallade "peer reviews". Relevansen för verksamheten inom kulturmiljöområdet har bedömts av sakkunniga vid myndighetens avdelningar.

Det långsiktiga och strategiska arbetet kring FoU-verksamheten har diskuterats och formerats i Strategigruppen för FoU. Där ingår forskare som företräder olika ämnesområden inom kulturmiljöområdet, representanter för läns- och landsantikvarierna, centrala museer samt Riksantikvarieämbetets avdelningschefer. Det breddade engagemanget bland forskare inom kulturmiljöområdet, samt det konstruktiva arbetet för att både kunna fördjupa och flytta fram forskningens positioner, har präglat Strategigruppens arbete under programperioden.

Forskning och samverkan för djupare kunskaper om kulturarv och främjande av livskraftiga kulturmiljöer

Marie Holmström

Kulturarv har i alla tider utgjort en stark samhällskraft, både i positiv och negativ bemärkelse. Det går därmed inte att förhålla sig passiv till detta fenomen som mer eller mindre tydligt påverkar en stor del av vår tillvaro. Avsikten med denna publikation är att synliggöra kulturarvets och framförallt kulturmiljöernas komplexa karaktär och redovisa resultat från forsknings- och utvecklingsprojekt som har bedrivits inom ramarna för Riksantikvarieämbetets FoU-program för kulturmiljöområdet 2006-2010/II.

Publikationens syfte och innehåll

Publikationen riktar sig främst till verksamma inom kulturarvsområdet och till andra som kan ha en direkt användning av de nya kunskaper som projekten har genererat. Ambitionen är dock även att ge presumtiva intressenter i omvärlden och beslutsfattare på olika nivåer en inblick i FoU-verksamhetens mångsidighet och samhällsrelaterade betydelse. Ett viktigt syfte har varit att visa hur olika samverkansformer kan bredda kulturmiljöarbetet samt öka dess möjligheter att bidra till utvecklingen av mer livskraftiga och långsiktigt hållbara samhällen i framtiden. De medverkande författarna kommer både från de humanistiskt- samhällsvetenskapliga och tekniskt- naturvetenskapliga forskningsområdena samt från myndigheter och museer. Bokens huvuddel består av 22 artiklar med resultat från olika projekt som har finansierats med stöd från myndighetens FoU-anslag. Av utrymmesskäl har det tyvärr bara varit möjligt att presentera ett urval av alla de projekt som har genomförts under den aktuella programperioden. Samtliga projekt finns dock

redovisade i en förteckning direkt efter artiklarna. I denna katalog finns både uppgifter om projektledare och syftet med respektive projekt.

Många av projekten har gagnat samarbetet mellan olika forskningsmiljöer och yrkesverksamma och en del har även bidragit till tvärsektorieell samverkan mellan olika samhällssektorer. Därtill redovisas projekt som har utvecklat de internationella kontakterna inom området. De har visat på behovet av mångvetenskapliga möten och samverkan mellan olika intressenter för att kunna sätta in kulturmiljöarbetet i ett vidare sammanhang och möta dagens samhällsutmaningar på ett mer offensivt sätt. Detta gränsöverskridande tillvägagångssätt kan även ge synergieffekter inom andra verksamhetsfält samt skapa en ökad förståelse för betydelsen av en historiskt medveten och humanistiskt inriktad samhällsplanering. En stor del av de redovisade projekten har dessutom genomförts i aktiv dialog med olika målgrupper, vilket är en grundförutsättning för att kunna utveckla en meningsfull och demokratiskt förankrad verksamhet med ett gemensamt ansvarstagande för olika kulturmiljöer.

Artiklarnas uppläggning och inriktning

För att kunna ha med så många projekt som möjligt är resultaten redovisade på en mer övergripande nivå. Med tanke på att artiklarna ska kunna läsas såväl av avnämare inom som utanför sektorn har författarna uppmanats att uttrycka sig på ett pedagogiskt och lättbegripligt sätt samt undvika inomvetenskapliga begrepp och resonemang. De är inte heller skrivna enligt strikta akademiska skrivregler och av

Tidsavspeglingar i det urbana rummet. Världsarvet Visby med S:t Nicolai kyrkoruin i förgrunden. Foto: Pål-Nils Nilsson. Okänt datum.

utrymmesskäl förekommer det bara enstaka referenser i själva texten. I slutet av varje artikel finns däremot en förteckning över använd litteratur samt en sammanställning av publikationer och rapporter som har kommit ut i anslutning till projekten. Här redovisas även seminarier och konferenser där projekten har presenterats samt uppgifter om projektdeltagarna. Tanken är att denna information ska kunna fungera som en vägledning för dem som önskar att få en mer ingående redovisning av projektresultaten och eventuellt vill kontakta någon av projektdeltagarna framöver. I början av varje artikel finns dessutom en kortfattad sammanfattning på engelska som riktar sig till en internationell läsekrets.

FoU-programmets tematiska områden och forskningsperspektiv har kombinerats av forskarna på nya intressanta sätt. En del av projekten har behandlat flera frågeställningar och begränsar sig inte enbart till ett utav de tematiska områdena. För att kunna gruppera de olika artiklarna på ett överskådligt sätt har vi valt att inordna dem under fyra huvudrubriker.

- *Livskraftiga landskap och kulturmiljöer för ett mångsidigt och långsiktigt hållbart samhälle*
- *Hotade kulturarv och föränderliga kulturmiljöer*
- *Ny teknik för visualisering av kulturarv och forskningsresultat samt integrering av kulturmiljön i samhällsplaneringen*
- *Medborgardialog, delaktighet och kulturarv som läranderesurs*

Under rubriken *Livskraftiga landskap och kulturmiljöer för ett mångsidigt och långsiktigt hållbart samhälle* presenteras både projekt som har behandlat specifika kulturarvsvärden och kulturmiljöer samt mångvetenskapliga projekt som har belyst landskap utifrån flera dimensioner och forskningsperspektiv. Flera av dessa och övriga redovisade projekt har visat att synen på kulturarv är beroende av betraktarens utgångspunkt och av olika samhällsfaktorer samt att det krävs en problematisering av kulturarvsbegreppet för att både kunna förstå dess mångsidighet och föränderlighet över tid och

rum. Det är därmed inte ovanligt att det uppstår konflikter när olika värden och intressenter ställs mot varandra och kulturarv och kulturmiljöer hotas på grund av samhällsförändringar, illegal handelsverksamhet med kulturföremål, bristande underhåll eller medveten förstörelse. Under temat *Hotade kulturarv och föränderliga kulturmiljöer* presenteras ett antal projekt som på olika sätt har behandlat denna problematik. Bland bidragen finns både projekt av övergripande och mer praktisk metodisk karaktär. För att kunna hantera denna typ av frågor på ett offensivt sätt behövs ett väl fungerande samarbete på olika nivåer i samhället. Flera av de presenterade projekten har gagnat såväl nya former av kunskapsutbyte som samverkan inom och utanför kulturarvsområdet.

I det tredje avsnittet, med rubriken *Ny teknik för visualisering av kulturarv och forskningsresultat samt integrering av kulturmiljön i samhällsplaneringen*, finns också exempel på nydanande samarbetsprojekt. Här redovisas bland annat innovativa och interdisciplinära projekt som har genomförts i nära samverkan mellan yrkesverksamma inom kulturarvs- och museiområdet samt forskare inom exempelvis geofysik, medieteknik och arkitektur. Med hjälp av nya metoder och digital teknik har de både lyckats att dokumentera och visualisera samt iscensätta och kommunicera olika kulturarv och forskningsresultat på ett pedagogiskt och vitalt sätt. En del av projekten har genomförts i anslutning till aktuella exploateringsprojekt och resultaten har därför även kunnat användas som underlag i pågående planeringsprocesser. Därtill har den nya tekniken möjliggjort interaktion mellan människor på olika platser och medierad tillgång till kulturmiljöer som tidigare inte har varit tillgängliga för en bredare publik.

Under rubriken *Medborgardialog, delaktighet och kulturarv som läranderesurs* finns slutligen exempel på projekt som har varit fokuserade på att utveckla ett mer demokratiskt och inkluderande kulturarvsarbete och även har visat hur kulturarv och kulturmiljöer kan användas som läranderesurs. I anslutning härtill betonas betydelsen av att nå ut till nya målgrupper och utveckla en mer aktiv dialog med barn och ungdomar och därigenom även försöka att säkra

framtida generationers kunskaper och engagemang inom området. Bland bidragen finns också utvecklingsprojekt som har varit inriktade på att problematisera och förnya länsstyrelsernas och läns museernas verksamhet samt utveckla ett forskningsförankrat och mer mångsidigt arbete. Flera av projekten har synliggjort hur kulturarv och kulturmiljöer kan få olika meningsbärande betydelser beroende på i vilka sammanhang de ingår, vem som har tillgång till dem och samtidens vetenskaps- och historiesyn. De har även visat hur normerande institutioners syn på det förflutna påverkas av aktuella strömningar i det omgivande samhället.

Publikationen kommer att presenteras genom olika utåtriktade satsningar och finns även tillgänglig i digital form på Riksantikvarieämbetets hemsida. Avslutningsvis vill jag tacka alla medverkande författare som har möjliggjort att denna bok har kunnat färdigställas. Förhoppningen är att den ska kunna öka medvetenheten om verksamhetens mångsidighet och kulturmiljöernas betydelse i dagens samhälle samt ge inspiration till nya samverkansformer mellan forskare och aktiva på olika nivåer inom kulturarvsområdet och angränsande samhällssektorer.

Livskraftiga landskap och kulturmiljöer för ett
mångsidigt och långsiktigt hållbart samhälle

Kulturmiljöns sociala roll i hållbar stadsutveckling

Ragnhild Claesson & Carina Listerborn

The Social Role of Cultural Heritage in Sustainable Urban Development

This study investigates the social role of cultural heritage in an urban development process in the city of Malmö. The municipality has declared ambitious goals for sustainability, and launched a program for making the neighborhood Rosengård more socially sustainable. Through interviews and a study of strategic documents etc, the study tries to understand how "cultural heritage" may be perceived by different stakeholders, and if heritage professionals may have potential to contribute to a planning process aiming for social sustainability. The study relates cultural heritage to the sustainability discourse and the model of three dimensions of sustainability, and to the discussion of making "culture" a fourth dimension.

Ragnhild Claesson
Område Landskapsarkitektur
Sveriges lantbruksuniversitet (SLU)
Alnarp

Carina Listerborn
Institutionen för urbana studier
Malmö högskola

Hösten 2010 beviljades forskningsprojektet *Omvandling av fragmenterade städer. En studie av att integrera hållbarhetsmål genom urbana rörelsestråk* medel inom ramen för utlysningen "Samordnad stadsutveckling" med finansiering från Formas, Riksantikvarieämbetet, Trafikverket, Energimyndigheten och Naturvårdsverket. Utgångspunkten för forskningsprojektet är problematiken kring segregerade städer och möjligheten till en socialt hållbar stadsutveckling. Många av världens stora städer kan idag ses som tudelade med stora skillnader mellan rikare och fattigare områden. Segregationen är i många fall tilltagande och har en självförstärkande effekt genom att personer i mindre privilegierade områden saknar tillgång till service och utvecklingsmöjligheter. Trots omfattande insatser för att stödja utsatta områden ter sig utmaningarna med att skapa en hållbar stadsutveckling, som inkluderar sociala aspekter, fortfarande stora. Forskningsprojektet är en flervetenskaplig fallstudie av Malmös långsiktiga satsning för att binda ihop och integrera olika delar av staden – från öst till väst genom utveckling och förstärkning av rörelsestråk. Stråk innefattar här både skapande av förbindelse-länkar och också mötesplatser för olika människor som på så sätt kan bidra till integration.

Det finns alltså en ambition från Malmö stad att integrera de olika hållbarhetsmålen – ekologiska, sociala, kulturella och ekonomiska – genom förbättringar i den fysiska miljön i samarbete med medborgarna.

Forskargruppen består av sju forskare från Institutionen för urbana studier, Malmö högskola och Lantbruksuniversitetet, SLU/Alnarp. Därtill finns ett samarbete med sektorsövergripande aktörer från Malmö stad, Länsstyrelsen i Skåne län, Malmös kommunala bostadsbolag (MKB) och Institutet för hållbar stadsutveckling (ISU). Tillsammans analyseras förväntningar och resultat av planeringsprojekt med fokus på stråk. Forskningsprojektet samarbetar vidare i den regionala forskningsbasen för hållbar stadsutveckling – SAMS, som utgör ett samarbete tillsammans med Lunds tekniska högskola och Miljöinstitutet vid Lunds universitet. Projektledare för forskningsprojektet är professor Carina Listerborn.

Det övergripande syftet med forskningsprojektet är att utveckla en fördjupad förståelse av hållbar stadsomvandling, som diskurs och praktik. I fokus för studien står olika aktörers (politikere, planerare och medborgare) förväntningar och tolkningar av hållbar stadsomvandling genom ett sammanlänkade stråk, materiellt

och socialt. Forskningsresultaten kan förhoppningsvis bidra både till teoriutveckling och till en förbättrad planeringspraktik för en hållbar stadsomvandling. Projektet omfattar följande tre delstudier:

1. stråk som integrerar den hållbara staden, som behandlar stråk som diskurs samt resultaten i det fysiska rummet
2. hur planerare och praktiker erfar att hållbarhetsmålen påverkar deras praktik och utvecklingen av den professionella rollen
3. platsskapande för en integrerad hållbar utveckling, där olika medborgare/gruppers möjligheter att själva påverka och inta platser, samt skapa sina kulturmiljöer, undersöks i relation till stråket

Inom ramen för den tredje delstudien studeras under perioden 2011–2014 hur Malmö kommun arbetar med kulturmiljöfrågor i projektet ”Rosengårdsstråket”. Studien fokuserar speciellt på sociala aspekter av kulturmiljöns roll i stadsutveckling. Genom bland annat intervjuer och analys av styrande dokument och planeringspraktik kommer olika uppfattningar om kulturmiljöer och deras sociala betydelse att undersökas. I det följande ges en beskrivning av de perspektiv delstudien förhåller sig till i fråga om kulturpolitiska utgångspunkter och hållbarhetsmål.

Kulturmiljö, hållbarhetsmål och stadsutveckling – exemplet Malmö

Malmö kommun har med höga ambitioner satt upp hållbarhetsmål för stadens utveckling och med viss framgång nått flera av de ekologiska målen. Den ekonomiska utvecklingen försöker man påverka positivt genom bland annat satsningar på kunskaps- och innovationsindustrin. När det kommer till de sociala hållbarhetsmålen står man inför stora utmaningar, och man har konstaterat att klyftorna mellan rikare och fattigare ökar och att det finns stora skillnader mellan olika stadsdelar vad gäller medborgarnas hälsa. Detta är ett mönster som inte är unikt för Malmö utan en utveckling som kan ses i flera städer i Sverige och internationellt.

Flera kommuner försöker skapa förutsättningar för att motverka denna trend, och samverkan mellan olika aktörer och kommunala förvaltningar ses ofta som en viktig del i detta arbete. I denna delstudie frågar vi oss vad kulturmiljösektorn kan bidra med för att skapa social hållbarhet i staden, och särskilt i samverkan med andra aktörer. Genom att studera hur kulturmiljöfrågor integreras i projekt Rosengårdsstråket undersöks möjligheter och begränsningar med kulturmiljösektorns uppdrag och inflytande för att nå sociala mål. Samtidigt studeras vilken social betydelse kulturmiljöer i en stadsdel kan ha för de boende, som identitetsskapande effekter och inverkan på hälsa, känsla av tillhörighet och allas lika rättigheter till staden.

I Malmö har man inlett riktade satsningar, bland annat bildades Kommissionen för social hållbarhet 2011, som under två år ska samla kunskap och ge underlag till förbättrande åtgärder. Man arbetar också med att ta fram områdesprogram för fyra stadsdelar som man anser är i särskilt behov av social förstärkning. Dessa program syftar till att förena fysiska förändringar med sociala processer, som medborgardialog och pedagogiska satsningar. Därutöver driver kommunen ett projekt i Rosengård där man försöker ta ett helhetsgrepp och integrera planeringen från olika sektorer genom att skapa en ny plattform för gemensam utveckling och förvaltning av stadsdelen. Genom att öka samarbetet mellan kommunens olika förvaltningar vill man tillsammans med boende, föreningar och näringsliv utveckla infrastruktur och miljövänligt byggande samt skapa nya platser och aktiviteter för sysselsättning m.m. I detta projekt ingår att förstärka Rosengårdsstråket, ett promenad- och cykelstråk som knyter samman Rosengård med centrala Malmö samt skapa mötesplatser utefter stråket som inbjuder till rörelse och möten i staden.

Den kulturella och sociala dimensionen i hållbarhetsbegreppet

För att beskriva en hållbar utveckling används oftast en modell där de tre dimensionerna ekologisk, ekonomisk och social hållbarhet är integrerade. Modellen pekar på att de tre aspekterna

"Stad för lekar", Törnrosen. Konstverk av Birgitta Stenberg-Hultén och C-O Hultén, 1967. Foto: Ragnhild Claesson.

är avhängiga av varandra, och att planering och utveckling måste ta hänsyn till alla dessa tre för att göra det möjligt att skapa ett samhälle som är hållbart i dag och i framtiden. Kulturarvet och kulturmiljöns betydelse för en hållbar utveckling framhålls ofta i detta sammanhang som en resurs som kan förknippas med alla tre dimensionerna, en resurs som inte ska förödas utan bevaras och utvecklas för framtida generationer. Som betydelsefullt ur ekologisk synpunkt lyfts bland annat fram vikten av kulturlandskap för att bevara den biologiska mångfalden, och att bevara det redan byggda kan ses som ett miljövänligt alternativ till att bygga nytt. Som betydelsefullt ur ekonomisk aspekt pekas ofta på kulturmiljöers bidrag till att skapa attraktiva och konkurrenskraftiga platser som tillsammans med till exempel ökad turism och inflyttning av nya företag kan skapa en förstärkt ekonomi. Ur social aspekt framhävs ofta kulturarvet och kulturmiljöns betydelse för människors identitet, som möjligheten att förstå

vem man är och varifrån man kommer. Genom dokumentation och bevarande i arkiv, museer och utvalda miljöer skapas tillgång till vår historia, en växande minnesbank som hela tiden tillförs nya berättelser och perspektiv. Kulturarv ses som en resurs som ger oss möjlighet till kunskap om oss själva, och att inte bara bevara utan också utveckla kulturarv betraktas i dag som ett sätt att samtidigt använda och berika denna resurs.

Modellen med de tre dimensionerna för en hållbar utveckling har haft stor genomslagskraft och varit väl använd sedan 1980-talet inom alla sektorer, såväl på lokal och nationell nivå som internationellt. Dock har det påpekats att modellen kan vara alltför abstrakt för den praktiska tillämpningen inom stadsutveckling, och att intentionerna med hållbarhetsmålen riskerar att urvattnas. De sociala målen har visat sig svåra att integrera med framförallt de ekonomiska målen, vilket gjort att modellen kan uppfattas som mer retorisk än realistisk.

Skyld ovanför öppen plats vid Rosengårds centrum. Kommunens pågående arbete med att skapa nya mötesplatser i Rosengård föregås av tidigare satsningar med liknande mål. Foto: Ragnhild Claesson.

Exempel på tidigare satsningar med "identitetsskapande gestaltning". Foto: Ragnhild Claesson.

När den sociala dimensionen beskrivs är det inte alltid självklart att kulturfrågor är integrerade, och bland dem som arbetar med kultur finns flera som anser att dessa frågor ofta förbises. Många menar att kultur kan betraktas som en av de bärande delarna i ett samhälles utveckling, och att hållbarhetsmodellen därför borde kompletteras med en fjärde dimension som självständigt representerar kultur. Detta synsätt kan finna stöd i FN:s konvention för ekonomiska, sociala och kulturella rättigheter, där en "kulturell" dimension jämföras med en "ekonomisk" och en "social" dimension. Med hänvisning till Unesco:s definition av kulturell mångfald kan man förstå kultur som något centralt för identitet och social sammanhållning, samt att globaliseringsprocessen både utmanar och skapar nya förutsättningar för den kulturella mångfalden. Rättighetsperspektivet, det vill säga allas rätt att uttrycka och skapa sin kultur, ingår också i denna diskussion. Förberedande arbeten pågår nu både nationellt och internationellt som verkar för att en fjärde dimension för kultur införs och accepteras som en del av hållbarhetsmodellen. Detta arbete sker bland annat inom det internationella organet United Cities and Local Governments, UCLG. I Sverige samarbetar Riksantikvarieämbetet, Boverket, Arkitekturmuseet och Formas för att lyfta fram kulturens betydelse i samhällsplanering och hållbarhetspolitik. Regeringen har även givit Riksantikvarieämbetet i uppdrag att undersöka konsekvenserna med att signera Farokonventionen – en konvention från Europarådet där kulturen och kulturarvets betydelse för mångfald, globalisering, fred och demokrati framhävs. Den nyligen ratificerade Landskapskonventionen betonar allas lika rätt att tolka och förvalta landskapet. Här beskrivs landskapets betydelse för identitet och välbefinnande samt att ett landskap inte behöver vara varken speciellt vackert, unikt eller ruralt för att ha betydelse. Det innebär att även ett vardagligt stadslandskap kan omfattas av konventionen. Argument som talar emot en fjärde dimension kan vara att kulturen riskerar att bli ett särintresse och än mer exklusivt eller svårintegrerat. Kultur skulle kunna ses som ett viktigt kitt i den sociala dimensionen, som annars

skulle försvagas om kulturen lyftes ut. Vad gäller sambandet mellan kultur och hälsa handlar det första av regeringens tio folkhälsopolitiska mål om människors delaktighet och inflytande i samhället: "Människors makt och möjligheter att påverka sin omvärld har sannolikt en avgörande betydelse för deras hälsa". Världshälsoorganisationen WHO:s breda definition av hälsa är "ett tillstånd av fullständigt fysiskt, psykiskt och socialt välbefinnande och inte blott frånvaro av sjukdom och handikapp".¹

Utifrån nämnda dokument och skisserat perspektiv går det att se en politisk vilja, såväl internationellt som i Sverige, att lyfta fram ett samband mellan kultur, medborgarinflytande och samhällsplanering. Det framgår också att svenska myndigheter bejakar en koppling från kultur och medborgarinflytande till hälsa och välbefinnande. I Malmö reflekteras detta i kommunens projekt "Rosengårdsstråket", där mål som "trygghet", att skapa "karaktär och identitet", "medborgarinflytande" och "attraktivitet" är uttalade. Med dessa politiska ambitioner som viktiga delar i sammanhanget, kommer delstudien att undersöka kulturmiljöers betydelse i Rosengård. Stadsdelen utmärker sig inte särskilt vad gäller kulturmiljöer som är skyddade enligt lag, och Rosengård kan sägas bestå av huvudsakligen "vardagliga" landskap i Landskapskonventionens mening. I studien undersöks vad en "kulturmiljö" kan vara i ett "vardagligt" landskap, och vilken social betydelse kulturmiljöer kan ha när man skapar nya platser. Detta undersöks utifrån både ett medborgarperspektiv och ett planerarperspektiv, och förhoppningen är att skapa ny kunskap såväl som diskussioner kring kulturmiljöns sociala roll i stadsutvecklingsprocesser.

Platsskapande och kulturmiljö

Genom att studera hur begrepp som kultur, kulturmiljö, identitet, mångfald och social hållbarhet beskrivs i projektbeskrivningar och hur de uppfattas och kommuniceras av olika aktörer,

¹ Alla dokument nämnda i detta stycke finns lättillgängliga på internet, se referenser.

kan man få en uppfattning om kulturmiljöers sociala betydelse i ett vardagligt stadslandskap. Utmed Rosengårdsstråket kommer platser att förändras och nygestaltas, och därmed uppstår frågor om vad för slags karaktärer och berättelser som därmed försvinner och vilka som skapas. En frågeställning i studien är hur kommunen kan fånga upp och integrera olika önsningar och uppfattningar om kulturmiljö i sin planering. Om man tänker sig att kulturmiljö bland annat betyder en plats med berättelser, kan man fråga sig *vems* berättelse det är som tar plats i det gemensamma stadsrummet, och vem som *får* ta plats genom inflytande i planering? I projekt Rosengårdsstråket har Malmö kommun speciellt bjudit in olika grupper som vanligtvis inte "får ta plats", som unga tjejer och utlandsfödda kvinnor, för att ge dem extra utrymme i planeringsprocessen. Studien följer denna process bland annat genom intervjuer med planerare och boende. Vilka planeringsmetoder som används undersöks, liksom hur och med vilka mål de används. Kanske uppfattas mål och metoder olika av olika aktörer? De professionella kulturmiljöaktörernas eventuella ansvar i en planeringsprocess med sociala mål kommer att diskuteras. Genom studien belyses och problematiseras aktuella frågor om kulturmiljösektorns roll i kommunal planering, frågor som är viktiga att hålla levande i sektorns strävan efter att vara en aktiv samverkanspart i en hållbar samhällsutveckling.

Referenser

Europarådet, Farokonventionen:
<http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/199.htm>

- Europarådet, Landskapskonventionen:
<http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/176.htm>
- Formas "Forskningsöversikt Hållbar utveckling":
http://www.formas.se/upload/EPiStorePDF/Hallbar_Stadsutveckling_R2_2011/Hallbar_stadsutveckling.pdf
- FN:s konvention om de ekonomiska, sociala och kulturella rättigheterna:
<http://www.fn.se/fn-info/vad-gor-fn/manskliga-rattigheter-och-demokrati/karnkonventionerna/konventionen-om-ekonomiska-sociala-och-kulturella-rattigheter-cescr/>
- Kultur- och miljömyndigheternas slutrapport "Hållbar stadsutveckling":
http://www.raa.se/publicerat/rapp2011_13.pdf
- Statens folkhälsoinstitut, Mälområde 1:
<http://www.fhi.se/Om-oss/Overgripande-mal-for-folkhalsa/1-Delaktighet-och-inflytande-i-samhallet/>
- UCLG - United Cities and Local Governments Agenda 21 policy statement "Culture: The fourth Pillar of Sustainable Development":
http://www.agenda21culture.net/index.php?option=com_content&view=article&id=44&Itemid=58&lang=en
- Unesco:s definition av kulturell mångfald:
http://www.unesco.org/confgen/press_rel/021101_clt_diversity.shtml
- WHO:s definition av hälsa:
<http://www.who.int/about/definition/en/print.html>

Projektledare

Professor Carina Listerborn
Institutionen för urbana studier
Malmö högskola

Projektgrupp

Tekn. dr Karin Grundström, Fil. dr Magnus Johansson och Fil. dr Peter Parker, forskare på
Institutionen för urbana studier, Malmö högskola

Agr. dr Tim Delshammar och Professor Kenneth Olwig, Område Landskapsutveckling resp. Landskapsarkitektur, Sveriges Lantbruksuniversitet (SLU) i Alnarp

Inom ramen för projektet genomförs också ett doktorandprojekt av Ragnhild Claesson, Område Landskapsarkitektur, Sveriges Lantbruksuniversitet (SLU) i Alnarp.

Den europeiska landskapskonventionen: en dörr till nya sätt att planera och tolka ett kulturellt och naturligt varierat regionalt landskapsarv?

Kenneth R Olwig & Jan Olof Helldin

The European Landscape Convention: a Door to Planning and Interpreting a Culturally and Naturally Diverse Regional Landscape Heritage?

This project has elucidated the role of cultural perception in the comprehension of the relation between natural and cultural diversity as defined by the European Landscape Convention. It has helped provide a foundation for understanding the importance of social and bodily practice and custom as a basis for shaping landscape as place. It has also shown how this socio-political landscape is linked to discursive practice as it takes place within the local, regional and national fora represented within the arena of the Council of Europe. More concretely the project has sought to generate alternatives to current forms of expert driven approaches to the interpretation and management of cultural and natural heritage in the form of national parks and heritage sites through a critique of zoning and the current focus on natural scenery, in order to open up for approaches based on landscape practice and custom.

Kenneth R. Olwig
Landskapsarkitektur
Sveriges lantbruksuniversitet (SLU)
Alnarp

Jan Olof Helldin
Centrum för biologisk mångfald – CBM
Sveriges lantbruksuniversitet (SLU)
Uppsala

Bakgrund – teori och syfte

Detta projekt tog sin utgångspunkt i de pan-europeiska, icke-nationalistiska grunderna för Europarådet. Rådet har genom den Europeiska landskapskonventionen (ELC, rådets konvention nr 176) betonat *platsen* och *landskapets regionala karaktär*, såsom dessa förstås i ett större europeiskt sammanhang. Medan såväl nationell ideologi som nationell landskapspolitik tycks betona vikten av naturen som en sammanhållande faktor för nationalarvet, verkar känslan för den regionala platstillhörigheten snarare tendera att fokusera på hur kulturella och historiska faktorer har format regioner. I det senare sammanhanget tenderar naturen att ses mot bakgrund av det regionala kulturarvet. Här kan landskapskonventionen bidra till att främja en integrerad strategi för kultur- och naturarv grundad i både ett regionalt och ett större europeiskt sammanhang.

Enligt landskapskonventionen avses med landskap ”ett område sådant som det uppfattas av människor och vars karaktär är resultatet av påverkan av och samspel mellan naturliga och/eller mänskliga faktorer”. Den teoretiska grunden för detta projekt ligger i upplevelsevärdenas betydelse för hur landskapet karaktäriseras som en manifestation av påverkan av och samspel mellan naturliga och/eller kulturella faktorer. Detta innebär att det är människor som både upplever ett område som landskap och, genom att interagera med varandra och med naturen, ger landskapet dess materiella karaktär. Mänsklig perception formas av fysiologiska faktorer, som de fem sinnen använda var för sig och i olika kombinationer, både genom passiv kontemplation och genom aktiv kroppslig erfarenhet. Upplevelsen av landskapet är också kulturellt och socialt formad, inte minst genom det sätt landskapet är representerat i materiella objekt, exempelvis

konstverk, kartor och texter, och uttryckt i ”icke-föreställande” sociala praktiker, såsom oskrivna seder och bruk. Kartor och landskapsbilder, till exempel, är verktyg som formas av samhället för att beskriva den terrestra världen på ett visst sätt, i avsikt att stödja samhällets praktiska, vetenskapliga, politiska och ekonomiska värderingar och maktstrukturer. Kartan och landskapsbilden formar människors upplevelse av och uppfattning om landskapet, vilket i sin tur påverkar den fysiska manifestationen av landskapet, genom att underlätta exempelvis zonindelning av ett område. Den fysiska manifestationen av landskapet är därmed i viss mån en produkt av människors uppfattning förmedlade av kartografiska, konstnärliga, litterära och andra representationer. Människors uppfattning formas också av de idéer och föreställningar som präglar de olika ”kunskapsgemenskaper” som vetenskapliga discipliner utgör.

Mot denna bakgrund för vi fram teorin att landskapskonventionen representerar en samtida förskjutning från att uppfattningen av landskapet formas av rumsliga media, exempelvis kartor eller perspektivistiska illustrationer (vyer), till en mer platsorienterad uppfattning rotad i den mänskliga praktiken, seder och konventioner.

Syftet med projektet var att belysa denna teori med tvärvetenskaplig metod, i fallstudier av nationalparker i tre europeiska länder och ett världsarv i Sverige. Dessa var: 1. Cévennernas nationalpark, regionen Languedoc-Roussillon i Frankrike, 2. Semenice-Cheile Caraşului nationalpark i Banat-provinsen i sydvästra Rumänien, 3. Snowdonias nationalpark i norra Wales och 4. Södra Ölands världsarv.

Metod

Den valda metoden härrör huvudsakligen från ett humanistiskt synsätt på geografi, med betoning på analys av text, diskurs och intervjuer. Intervjuerna genomfördes med lokalbefolkning, lokala brukare, jord- och skogsbruksorganisationer, representanter för intresseorganisationer inom natur- och kulturmiljö, lokala och regionala myndigheter samt nationalparksförvaltningar. Analysen skedde i ljuset av

fältbedömningar av indikatorer på biologisk mångfald samt det lokala ekonomiska sammanhanget. En viktig dimension av denna forskningsmetod var våra gemensamma fält- och deltagandeobservationer i de fyra utvalda studieområdena. Detta möjliggjorde omedelbart utbyte av observationer och utvärderingar på plats, speglade i forskarnas egna erfarenheter och kompetenser. Deltagandeobservationen som metod härrör från antropologin. Det innebär i detta fall att vi inte bara iakttog vad vi såg i de olika områdena, utan även spenderade tid i fält tillsammans med personer ur lokalbefolkningen, och i begränsad omfattning deltog i aktiviteter kopplade till traditionell hävd, exempelvis osttillverkning, vallning av får på utmarksbete och omsättning av stengärdesgårdar (så kallad *dry stone walling*). Deltagandeobservationen innebär en ytterligare belysning av vår grundläggande frågeställning, hur man ska förstå sambandet mellan natur- och kulturarvens mångfald i ett visst landskapsområde.

Resultat och effekter

Studien visade på ett samband mellan nationella och regionala uppfattningar om betydelsen av naturliga och/eller kulturella krafter i forlandet av landskapet. Detta var särskilt framträdande i Cévennernas och Snowdonias nationalparker. Ingen av dessa parker definieras som vildmark, men i båda fallen tenderade ändå den centrala parkmyndigheten att betona naturfenomen i sin förvaltning (uttryckt bland annat genom zoneringsstrategier). Detta trots att bägge parkerna utmärker sig genom sin förekomst av befolkningsgrupper med en stark kulturell identitet.

Franska Cévennerna är känt för hugenotterna, en protestantisk minoritet som en gång var hårt undertryckt av kyrka och stat, men samtidigt erkänd för sitt kunnande särskilt inom silkesindustrin. Inom området talas också det occitanska språket (*langue d'oc*) av en minoritet. Snowdonia är på samma sätt ett starkt fäste för den walesiska befolkningen, med starka rötter i såväl industrin (särskilt skifferbrytning) som i högländsjordbruket. Jordbruket samverkade här med industrin genom att bidra

Vid bildandet av Snowdonias nationalpark i Wales 1951 utelämnades det centralt belägna industriella skifferbrottet vid Blaenau Ffestiniog. Därmed skapades en park med ett "hål" i mitten. Industriområdet utgör emellertid en viktig komponent i det historiska walesiska kulturlandskapet, och är rimligen också av betydelse för utvecklingen av områdets extensiva jordbruk och dess roll för befolkningens försörjning.

till arbetskraftens ekonomi och uppehälle. Även om de walesisk-talande ännu idag skulle bli djupt kränka om man beskrev dem som en kulturell minoritet i Wales har detta definitivt varit fallet i flera hundra år, eftersom England och Wales i "nationella" sammanhang utgjort en enad politisk enhet (Wales har endast helt nyligen fått viss politisk autonomi). Det är i detta engelsk-walesiska, "nationella" sammanhang som nationalparken har inrättats och som präglar dess besökarprofil.

Trots att centrala parkmyndigheter betonar naturvärden i sin administration och tolkning är dessa parker också öppna för lokala och regionala former av tolkning och landskapsnyttjande, vilket understryker parkernas kulturella element. I vår studie framstod detta särskilt tydligt i Cévennerna, där lokala intressegrupper, ibland i samverkan med parkmyndigheten,

skapat så kallade "ekomuseer". Sådana ekomuseer är kopplade till en internationell rörelse av franskt ursprung, som främjar lokalt initierade och lokalt drivna museer vilka tolkar landskapets kulturella och naturliga dynamik på plats i landskapet. Exempelvis silkesindustrin involverade landskapets mullbärsträd och odlingen av silkesmaskar, vilket på landsbygden skapade en karakteristisk vegetation och en typisk byggnadstradition, och påverkade även de urbana miljöer där råsilke spannades och vävdes till duk. Principen för ett ekomuseum är att där ska ingå platser längs en färdväg som en resenär kan följa för att förstå hela kultur- och naturlandskapet i en region. I Cévennerna ingår i ekomuseernas färdväg även platser av religiös betydelse för hugenottminoriteten, vilken alltså var starkt engagerad i utvecklingen av detta landskap. Det kuperade, skogsbekädda och delvis starkt

brutna landskapet gav också en fristad för deras religionsutövning.

Även i walesiska Snowdonia visar idag den lokala befolkningen ett starkt engagemang i tolkningen av exempelvis den roll som både skifferbrytningen och den ullbaserade tygtillverkningen haft i fornamnet av det karaktäristiska landskapet. I detta perspektiv framstår det som anmärkningsvärt att nationalparken har ett "hål" – ett område som inte ingår i parken – bestående av de gamla skifferbrotten. Dessa uteslöts från parken då de inte ansågs vara natur.

I Cévennerna menade de lokala fåraherdar vi pratade med att parkens zoner, som tillkommit i avsikt att bevara betesmarkernas karaktär, i sig utgjorde ett hinder för det traditionella betessystemet. Traditionellt var betessystemet väl reglerat genom arbetsintensiva former av betesstyrning, vilket också gynnade den biologiska mångfalden. De höglänta betesmarkerna, som idag ligger inom nationalparkens inre skyddszon, förvaltas nu för optimala naturvärden via betesregimer av traditionellt slag, men den högre skyddsstatusen har samtidigt kommit att innebära begränsningar vad gäller den "naturliga" visuella estetisk som gäller för byggnader och utrustning – fårskötsel och herdarna måste hålla sig till traditionella, konservativa arkitektoniska ideal. Men att bygga låga hus i natursten med små fönstergluggar uppfattas både som obekvämt och som en onödig ekonomisk börda. De lite större byar som ligger nere i dalgångarna ligger i den yttre zonen, med en lägre grad av skydd, och där är målet att främja utvecklingen av turism och fritidsboende. Detta har för fåraherdarna kommit att innebära svårigheter att få tag på vinterbetesmarker för fåren och vinterbostad för sig själva på rimligt avstånd. Sammantaget känner nu fåraherdarna att de får allt svårare att klara sig såväl ekonomiskt som socialt, klämda som de är mellan skydd av höglänta marker och utveckling i de låglänta. Man kan tycka att om parkförvaltningen uppmuntrade de kulturella och naturliga processer som en gång skapade den varierade naturmiljön som parken avsatts för att skydda, snarare än att som idag fokusera på visuell estetik och topografiskt baserad zonindelning,

skulle slutresultatet bli mer långsiktigt hållbart. Detta skulle inte nödvändigtvis innebära att man fullständigt överger kriteriestyrd landskapsförvaltning eller -estetik, men skulle leda till en mer fruktbar kombination av form och funktion.

Exemplet Semenice-Cheile Caraşului nationalpark i Rumänien (i det följande betecknad Semenice) följde samma mönster som de franska och brittiska nationalparkerna när det gällde de nationella myndigheternas starka betoning på den vilda naturen. Detta trots att mycket av den naturliga mångfalden även här var resultatet av traditionella brukandemetoder såsom bete och slätter i gräsmarker. Även i Semenice har förekommit industriell verksamhet som givit kompletterande intäkter för det i övrigt självhushållsriktade jordbruk som legat till grund för den naturliga mångfalden. Även här har området en stark kulturell identitet på grund av närvaron av flera etniska och språkliga minoriteter. Semenice skilde sig dock från Cévennerna och Snowdonia i att parkförvaltningen, med endast en handfull personer anställda, var dåligt rustad för att förvalta området på ett effektivt sätt, och i praktiken endast hade en minimal närvaro i området. Det fanns närmast ingenting av informationscenter eller andra anläggningar för tolkning och det verkade som om pågående exploateringsverksamhet, såsom utvecklingen av en stor skidort, hade högre prioritet än bevarandet av nationalparkens natur- och kulturvärden eller skyddet mot olagligt skogsbruk.

Vår svenska fallstudie, Södra Ölands världsarv, gav en intressant jämförelse med de tre internationella exemplen. Till skillnad från de flesta svenska nationalparker är inte detta världsarv inriktat mot vild natur, men mot ett kulturlandskap, och i detta avseende liknade målsättningen den för nationalparkerna i Cévennerna och Snowdonia. Men liksom i Cévennerna och Snowdonia tenderade den tillgängliga tolkningen på webbplatser och i annat informationsmaterial att betona naturarv snarare än kulturarv – då kanske främst i samband med naturreservatet på den sydligaste spetsen av ön. Med undantag för anläggningar med direkt kulturell koppling, såsom Eketorps restaurerade

De canyon-liknande dalgångarna i Cévennernas nationalpark, Frankrike, ligger inom parkens "perifera zon". Klassningen utgår från perspektivet att parkens fokus är bevarandet av naturvärden, och att det är i de mer höglänta områdena (den mer skyddade "centrala zonen") som exempelvis de biologiskt rika sommarbetesmarkerna återfinns. Det är i de mer skyddade dalarna som städer, som här Florac, är lokaliserade. Städerna har idag kommit att utvecklas till dyra turistmål och många bostäder förvandlas till fritidshus. Problemet är att dessa områden vintertid är centrala för de herdar och betesdjur som sommartid ska upprätthålla den biologiska mångfalden på de höglänta betesmarkerna.

Avsikten med Södra Ölands världsarv är att vara en innovativ kombination av natur- och kulturarv, men det är trots detta svårt att hitta någon tolkning av den nyckelkomponent för bägge perspektiven som skötseln av öns stora allmänningar har utgjort.

fornborg, förekom inte mycket tolkning av den kulturella organisation av lokalsamhället som hade skapat de unika betesmiljöerna i området, särskilt allmänningarna på Stora alvaret. När det gäller den allmänna bristen på personal och platser för tolkning liknade det svenska fallet mer Semenice än Cévennerna och Snowdonia.

Resultatets placering i förhållande till tidigare nationell och internationell forskning inom området

Den teoretiska grunden för projektet, som noteras i kortfattade diskussioner om teori och metod ovan, ligger i ett samtida förhållningssätt om *upplevelsens* betydelse för att skapa karaktären av landskapet som ett areellt uttryck av handlingar och samspel mellan naturliga och/eller mänskliga faktorer. Projektets resultat stämmer väl överens med färskare studier av de rättsliga grunderna för landskapet i relation till idéer om rättvisa och sedvanerätt, men projektet tar också upp relationen till den naturliga mångfalden, som till stor del har saknats i dessa studier. Det är dessutom stadigt förankrat i det fält av studier som närmar sig landskapet som en manifestation av arvet i platsen, snarare än som en form av fysisk natur. Projektet går emellertid utöver sådana studier i det att det också riktar in sig på naturen som en form av arv. I sin konceptualisering av landskapet som en arena konstituerad genom kroppslig praktik, inte i första hand framvuxen ur en form av representation, pekar vårt angreppssätt här på betydelsen av nyare fenomenologiska och "icke-föreställande" teorier om människa-miljö relationer.

Resultatets relevans för kulturmiljövården

Landskapskonventionens användning av termen "uppfattning" (i betydelsen upplevelse) är betydelsefull eftersom det understryker det faktum att landskap inte bara består av objektiva fakta utan också av subjektiva uppfattningar som påverkas av kulturen. I många länder i världen har landskapstolkningen blivit ett kännetecken för naturvårdens strävanden att erkänna det faktum att människor ofta uppfattar

landskapets kulturella eller naturliga karaktär först när denna karaktär har gjorts tillgängliga för dem genom tolkning (det svenska fallet utmärkte sig för sin begränsade utveckling inom detta område). Att döma av ovanstående skulle landskapskonventionen kunna öppna dörren till en regionalt inriktad förvaltning och tolkning av landskapets kulturarv, fokuserad på det inbördes förhållandet mellan kulturell och naturlig mångfald. Syftet med forskningsprojektet var att belysa denna möjlighet. Det är vår uppfattning att landskapskonventionen kan fungera som en sådan dörröppnare, men att processen med landskapskonventionens genomförande inte skall förstås som uppifrån påtvingande regler och föreskrifter eller expertdefinierad analys av landskapskaraktär genomförd av ett centralt organ, såsom EU eller den svenska staten. Istället måste genomförandet utvecklas ur uppfattningar och behov hos boende och besökare. Vi såg detta särskilt välutvecklat i fallet med ekomuseerna i Cévennerna, men det var också tydligt i den breda förankringen hos olika intresseorganisationer i Snowdonia, exempelvis Snowdonia Society och Farming and Wildlife Advisory Group (FWAG), som uppmuntrade både lokalbefolkning och besökare till engagemang i landskapsfrågor och landskapsvård. Våra intervjuer visade att det på Södra Öland finns ett gryende lokalt intresse att utveckla "gräsrotsorganisationer" liknande de vi stötte på i Cévennerna och Snowdonia, men det är vår uppfattning att Sverige, med sin tradition att förlita sig på myndigheterna, är en sämre grogrund för en sådan utveckling. Öland skulle därför vara en idealisk plats för att utveckla pilotprojekt för implementeringen av landskapskonventionen, där det kan vara möjligt att skapa ett ekomuseum i världsklass (gärna med en länk till den internationella ekomuseum-rörelsen), som presenterar öns slående kultur- och naturarv som ett meningsfullt landskapsuttryck både för historien och för framtidspotentialen. Ett sådant pilotprojekt skulle kunna inspirera en liknande utveckling i områden i Sverige som på liknande sätt har ett landskap som kännetecknas av ett värdefullt natur- och kulturarv. Vårt projekt visar emellertid också att det kan vara en idé att ompröva

statusen för våra nationalparker, med sin betoning på vildmark, och istället omvärdera dem i ljuset av landskapskonventionen, mer i linje med Cévennerna, eller med brittiska nationalparker i allmänhet. Detta skulle inte innebära att naturvärdena i nationalparkerna skulle försummas, utan snarare att det kulturella bidraget till dessa landskap skulle få ett mer positivt erkännande. Det skulle också kunna minska den känsla av utanförskap som ”vildmarkdefinierade” parker kan ge till lokalbefolkningen, exempelvis samer, vilka tenderar att betrakta områdena som sina kulturlandskap.

Vårt projekt kan inte bara få konsekvenser för det konkreta genomförandet av landskapskonventionen, det har också mer abstrakta, teoretiska konsekvenser för hur vi förstår landskapskonventionen och vårt sätt att ”tänka” och ”göra” landskap. Det har visat sig att landskapet i landskapskonventionens anda bör förstås mindre som en visuell scen, och mer som en arena som förenar natur och kultur, som skapats genom en social och kroppslig praktik. Det är mindre en arena för regler och förordningar än för sociala seder, och styrs lika mycket av kulturella värden som av tvingande lagstiftning. När till exempel Snowdonia Society sponsrar en tävling för byggande av stengärdesgårdar, där både markägare och allmänhet kan delta, uppmuntrar detta en levande tradition. Tävlingsmomentet, vare sig det handlar om gärdesgårdar, fårhundar eller plöjning, ger status till vinnarna i det lokala samhället och bättre förståelse bland besökare för regionala färdigheter. Som en biprodukt hjälper det också till att bibehålla en viktig del av landskapets kultur- och naturarv (till exempel stengärdesgårdarna är värdefulla för biologisk mångfald). Tillhandahållande av stöd för underhåll av stengärdesgårdarna är avgörande för jordbrukarnas ekonomiska möjligheter att ägna tid och arbete åt detta. Men om inte brukarna kan identifiera sig med de metoder och färdigheter som har producerat detta landskap är det tveksamt att pengarna skulle ha samma effekt. Likaså när jordbrukarnas egen intresseorganisation FWAG arrangerar ett gårdsbesök för både brukare och allmänhet (inklusive turister) skapar det inte bara en grund för ömsesidig förståelse kring landskapet

hos exempelvis fågelskådare och lantbrukare, utan utgör också ett sätt att skapa en yrkestolthet och ett offentligt erkännande av de utmaningar som brukarna har att hantera.

Det nära samarbete mellan natur- och samhällsvetare i projektet har haft konsekvenser för hur landskapets mångfald har teoretiserats i vårt arbete. Vi har bland annat berört frågor om praxisen att dela in skyddade områden i zoner. Genom att följa exempelvis transhumans-system, säsongsbaserade flyttningar av betesdjur, har vi kommit att förstå nyanserna i hur dessa aktiviteter påverkar gräsmarkernas biologiska mångfald. Genom att med zonereringen skilja ”naturliga” från ”kulturella” landskap, där landskapet har tydligt konceptualiserats i visuellt estetiska termer och stor vikt har lagts vid ett skenbart orört utseende, skapar parkmyndigheter omedvetet en polariserad miljö som riskerar att utgöra ett hinder för de mänskliga aktiviteter som bidrar till den biologiska mångfalden. Det vore bättre att förvaltningen fokuserade på att gynna de verksamheter som producerar det materiella landskapet, snarare än att skapa rumsliga kategorier som otillbörligt gynnar turisters och fritidshusägares ”landskapskonsumtion”. Visuella faktorer och landskapsbild ska inte försummas, men de bör förstås i relation till de aktiviteter som producerar dem.

Referenser

- Cosgrove, D. 1984. *Social Formation and Symbolic Landscape*. London, Croom Helm.
- Egoz, S. & G. P. J. Makhzoumi (red) 2011. (in press). *The Right to Landscape: Contesting landscape and human rights*. Ashgate, Aldershot.
- Ingold, T. 2007. "Earth, sky, wind, and weather." *Journal of the Royal Anthropological Institute (N.S.)*: 19-38.
- Ingold, T. & J. L. Vergunst, (red.) (2008). *Ways of Walking: Ethnography and Practice on Foot*. Aldershot, Ashgate.
- Krauss, W. 2010. "The 'Dingpolitik' of Wind Energy in Northern German Landscapes: An Ethnographic Case Study." *Landscape Research* 35(2): 195-208.
- Lowenthal, D. & Olwig, K.R. (red.) 2006. *The Nature of Cultural Heritage and the Culture of Natural Heritage: Northern Perspectives on a Contested Patrimony*. London, Routledge.
- Mels, T. 2005. "Between platial imaginations and spatial rationalities: navigating justice and law in the Low Countries." *Landscape Research* 30 (3): 321-335.
- Mitchell, D. & Olwig, K.R. (red.) 2008. *Justice, Power and the Political Landscape*. London, Routledge.
- Olwig, K. R. 2002. *Landscape, Nature and the Body Politic*. Madison, University of Wisconsin Press.

- Olwig, K.R. 2004. "This is not a Landscape": Circulating Reference and Land Shaping. Palang, H & Anthrop, M. & Setten, G (red). *European rural landscapes: persistence and change in a globalising environment*. Dordrecht, Kluwer:41-66.
- Olwig, K.R. 2007. "The Practice of Landscape 'Conventions' and the Just Landscape: The Case of the European Landscape Convention." *Landscape Research* 32(5): 579 - 594.
- Olwig, K.R. 2008a. Performing on the Landscape vs. Doing Landscape: Perambulatory Practice, Sight and the Sense of Belonging. Ingold, T & Vergunst, J.L (red). *Ways of Walking: Ethnography and Practice on Foot*. Aldershot, Ashgate: 81-91.
- Olwig, K.R. 2008b. "Natural" landscapes in the Representation of National Identity. Graham, P.H.B. *Ashgate Research Companion to Heritage and Identity*. Aldershot, Ashgate: 73-88.
- Olwig, K.R. 2008c. "Has "Geography" always been modern?: choros, (non)representation, performance, and the landscape." *Environment and Planning A* 40: 1843-1861.
- Peil, T. & Jones, M (red.) 2005. *Landscape, Law and Justice*. Oslo, Novus/Instituttet for sammenlignende kulturforskning.
- Scazzosi, L. 2004. "Reading and Assessing the Landscape as Cultural and Historical Heritage." *Landscape Research* 29(4): 335-355.
- Thrift, N. 2007. *Non-representational Theory: Space, Politics, Affect*. London, Routledge.
- Olwig, K. R. 2008. Performing on the Landscape vs. Doing Landscape: Perambulatory Practice, Sight and the Sense of Belonging (s.81-91). Vergunst, J.L & Ingold, T (red). *Ways of Walking: Ethnography and Practice on Foot*. Aldershot, Ashgate.
- Olwig, K. R. 2008. "Natural" landscapes in the Representation of National Identity. Howard, P & Graham, B (red). *Ashgate Research Companion to Heritage and Identity*. Aldershot, Ashgate: 73-88.
- Hasund, K. P. 2008. Efficient payments for producing biodiversity and landscape - theory and indicator based application. *Proceedings from the conference, Beyond 2013: Further Development of the Common Agriculture Policy of the EU*, Bonn 3-4 juni 2008.
- Olwig, K. R. 2009. "Landscape, Culture and Regional Studies: Connecting the Dots." Demeritt, D & Castree, N. & Liverman, D & Rhoads, B (red). *A Companion to Environmental Geography*. Oxford, Wiley-Blackwell: 238-253
- Olwig, K. R. 2010. Globalism and the Enclosure of the Landscape Commons. Keynote presentation på den internationella konferensen *The End of Tradition? Aspects of Commons and Cultural Severance in the Landscape*, Sheffield Hallam University, 15-17 september 2010.
- Olwig, K. R. 2010. Nordiska landskap: Manifestation för mångfald - Resurs för tillväxt. Inspirationsföreläsning på Naturvårdsverkets och RAA's nordiska workshop *Natur och kulturarv som resurs för hållbar utveckling*, 26 oktober 2010.
- Hellidin, J.O. 2010. Dags för en ny sorts nationalpark? Nya och gamla verktyg för förvaltning av landskap. Föreläsning vid konferensen *Det begagnade landskapet - använt, vårdat, värderat*, Lidköping, 8-9 juni 2010.

Exempel på litteratur och seminarier med anknytning till projektet

Under hela projektiden har vi haft en nära samverkan med nationella och regionala naturvårds- och kulturmiljömyndigheter, via gemensamma seminarier, informella möten, liksom några större konferenser. Resultaten har även publicerats, eller kommer att publiceras, i ett antal olika fora. Ett urval av seminarier samt publikationer listas här:

- Olwig, K. R. 2007. "The Practice of Landscape "Conventions" and the Just Landscape: The Case of the European Landscape Convention." *Landscape Research* 32(5): 579-594.
- Olwig, K. R. 2007. "The European Landscape Convention as 'Interface'." *Norwegian Journal of Geography* 61(4): 214-215.
- Olwig, K. R. & Mitchell, D 2007. "Justice, Power and the Political Landscape: From American Space to the European Landscape Convention: Introduction to a Special Issue." *Landscape Research* 32(5): 525-531.
- Olwig, K. R. & Jones, M (red.). 2008. *Nordic Landscapes: Region and Belonging on the Northern Edge of Europe*. Minneapolis, University of Minnesota Press.

Projektledare

Kenneth R. Olwig
Professor, Ph.D.
Landskapsarkitektur
Sveriges lantbruksuniversitet (SLU)
Alnarp.

Projektmedarbetare

Jan Olof Hellidin
Forskningsledare, Fil.dr
Centrum för biologisk mångfald - CBM
Sveriges lantbruksuniversitet (SLU)
Uppsala

Knut Per Hasund
Forskningsledare, Docent
Institutionen för ekonomi
Sveriges lantbruksuniversitet (SLU)
Uppsala

Forskningsprojektet INCLUDE: på gränsen mellan landskapets ekologiska, kulturella och sociala värden

Hans Antonson (huvudförfattare), Malgorzata Blicharska,
Görgen Göransson, Jan Olof Helldin & Marianne Henningsson

INCLUDE: a research program at the interface between ecological, cultural and social values in the landscape

The research program INCLUDE developed strategies, methods and tools for a transportation system in harmony with the landscape. Critical effects of infrastructure were addressed on natural and cultural assets, how to assess, communicate, and mitigate these effects, how to treat landscape issues in order to improve planning, and more generally, what characterizes sustainable landscapes. We here show, using a selection of results, that Swedish EIA (Environmental Impact Assessment) document the so called EIS (Environmental Impact Statement) has not well enough considered landscape, that public involvement in planning may better integrate the socio-cultural aspects of the landscape, as well as needs the landscape definition as a planning tool to be further analysed. Many of the results can immediately be implemented in the EIA process.

Hans Antonson
Mobilitet, aktörer, planering
Statens väg- och transportforskningsinstitut (VTI)
Linköping

Malgorzata Blicharska
Institutionen för vatten och miljö
Sveriges lantbruksuniversitet (SLU)
Uppsala

Görgen Göransson
Institutionen för naturvetenskap
Linnéuniversitetet
Kalmar

Jan Olof Helldin
CBM, Centrum för biologisk mångfald
Sveriges lantbruksuniversitet (SLU)
Uppsala

Marianne Henningsson
Institutionen för Pedagogik Psykologi och
Idrottsvetenskap
Linnéuniversitetet
Kalmar

INCLUDE - *Integration of ecological and cultural dimensions in transport infrastructure management* (forskning för en transportinfrastruktur i harmoni med landskapet) utgjorde mellan 2005 och 2008 ett forskarkonsortium inom det stora nationella forskningsprojektet Transport-Mistra. INCLUDE bestod av 14 forskare och utgjorde en av TransportMistras tre delar. INCLUDE finansierades av MISTRA, Riksanantikvarieämbetet, Vägverket, Banverket och Naturvårdsverket.

Forskarna konstaterade att landskapets ekologiska, kulturella och sociala värden inte beaktades tillfredsställande i planeringsprocessen vid väg- och järnvägsbyggande. INCLUDE:s mål var att bidra till utvecklingen av strategier, metoder och verktyg dels för att uppnå ett framtida

transportsystem, väl anpassat till landskapets natur- och kulturvärden och dels för att skapa nya kvaliteter i harmoni med miljökvalitetsmålen. Inom programmet berördes bland annat följande övergripande frågor:

- Vad är hållbara landskap och hur kan hållbarheten bedömas?
- Vilka avgörande effekter har infrastruktur och trafik på landskapets natur- och kulturvärden och vilka kritiska gränsvärden finns i denna påverkan?
- Hur kan effekterna bedömas och kommuniceras?
- Vilka förbättrande åtgärder finns och hur kan planeringsprocessen förbättras?

Slutrapporten från 2009 var en sammanfattning av projektet och skrevs i form av många populariserade artiklar. INCLUDE har även producerat flera nationella forskningsrapporter, en stor mängd internationella artiklar i vetenskapliga tidskrifter samt har organiserat ett flertal workshops, seminarier och konferenser.

Forskningens metodik och inriktning

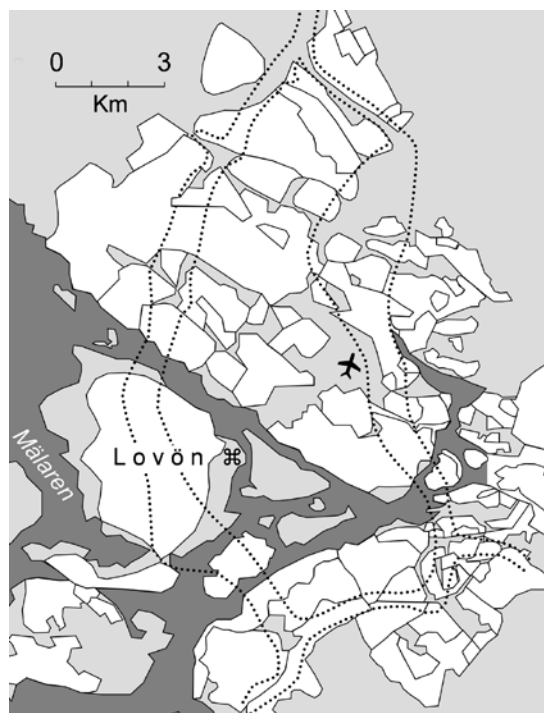
Forskningen skulle bedrivas tvärsektorielt, det vill säga samma värde, exempelvis kultur, studerades gemensamt utifrån olika forskningsdiscipliner. Forskarna hade olika akademisk bakgrund, forskningsinriktning och kom från olika forskningsmiljöer bland annat från Sveriges lantbruksuniversitet (SLU), Kungliga tekniska högskolan (KTH), Statens väg- och transportforskningsinstitut (VTI), Stockholms universitet (SU) och dåvarande Högskolan i Kalmar (HiK) numera Linnéuniversitetet. INCLUDE-forskarna använde sig av en mängd naturvetenskapliga och samhällsvetenskapliga metoder, exempelvis fokusgrupper, djupintervjuer, arkivstudier, simuleringar samt enkäter.

Forskningsstudier

I denna antologiartikel har vi fokuserat på några av INCLUDE:s forskningsbidrag som har högst relevans för kulturmiljöområdet: *Landskap i MKB, fallet Effektivare nord-sydliga förbindelser i Stockholmsområdet* (Förbifart Stockholm) av Hans Antonson, *Att identifiera landskapets kulturmiljövärden ur ett medborgarperspektiv* av Chia-Jung Wu och Karolina Isaksson samt *Fastighetsägares attityder till landskapsvärden utmed E18*, med Marianne Henningsson som ansvarig forskare.

Landskap i MKB, fallet Förbifart Stockholm

Denna undersökning är en studie av hur landskap behandlas i miljökonsekvensbeskrivningar (MKB) både som dokument och process. Anledningen var att Vägverket sedan 1993 haft egna MKB-direktiv som beaktar landskap och att Sverige då var på väg att ratificera den

Karta över "stads- och landskapskaraktärer" i och utanför Stockholm. Karaktärerna är många men inte geografiskt heltäckande. Mörkgrå områden är Mälaren. Ljusgrå områden är inte karaktäriserade landskap. Vita områden med svarta gränser är olika typer av landskapskaraktärer. ☞=Drottningholms slott, ✈=Bromma flygplats. Vägkorridorerna finns inom de prickade linjerna. Kartan är layoutad av Hans Antonson.

Europeiska landskapskonventionen (ELC). Studien av Hans Antonson publicerades internationellt 2011.

Syftet med forskningen var att utvärdera den officiella behandlingen av landskap i en MKB-process genom att jämföra skillnaden mellan ELC:s intentioner och planeringens praktik. Tre aktörsgrupper var inblandade i arbetet med vägutrednings-MKB:n, nämligen beställaren av MKB-dokumentet (Vägverket), utföraren som tog fram MKB:n (konsultbyrå) och granskaren av MKB-dokumentet (Länsstyrelsen). Allmänheten studerades inte eftersom den ingick i en annan av INCLUDE:s studier. Planeringens praktik studerades utifrån officiella dokument (upphandling, MKB-dokument, yttranden, handböcker etc.) producerade av aktörsgrupperna. Tio personer intervjuades i januari och februari 2008. De utlovades anonymitet.

I analysen av data kunde framförallt brister som rör medborgares medverkan, helhetssyn, kompetens och aktörssamordning upptäckas. Orsakerna bakom dessa återfinns såväl inom som utanför vägprojektets MKB-process och ligger inte på någon enskild aktör utan består i strukturella orsaker samt ett komplex av olika aktörers agerande.

En av orsakerna till MKB:ns brister stod att finna i det faktum att internationella bestämmelser (konventioner, direktiv), nationell lagstiftning och nationella MKB-handböcker inte definierade landskap då Förbifarts-MKB:n skrevs. Många bestämmelser fanns dock om att landskap skulle beskrivas och analyseras. Enligt intervjuerna ansåg de flesta att avsaknaden av en definition inte var ett problem, någon menade till och med att en definition i sig kunde vara ett stort problem. Det finns forskare som argumenterar emot att låsa fast landskapsbegreppet genom en definition eftersom landskap som begrepp ständigt förändras. De missar emellertid poängen med en definition, det vill säga definitionen som verktyg för praktiker. Även om ELC inte hade ratificerats då MKB:n skrevs hade en uttalad landskapsdefinition underlättat för länsstyrelsen att granska och godkänna MKB:n.

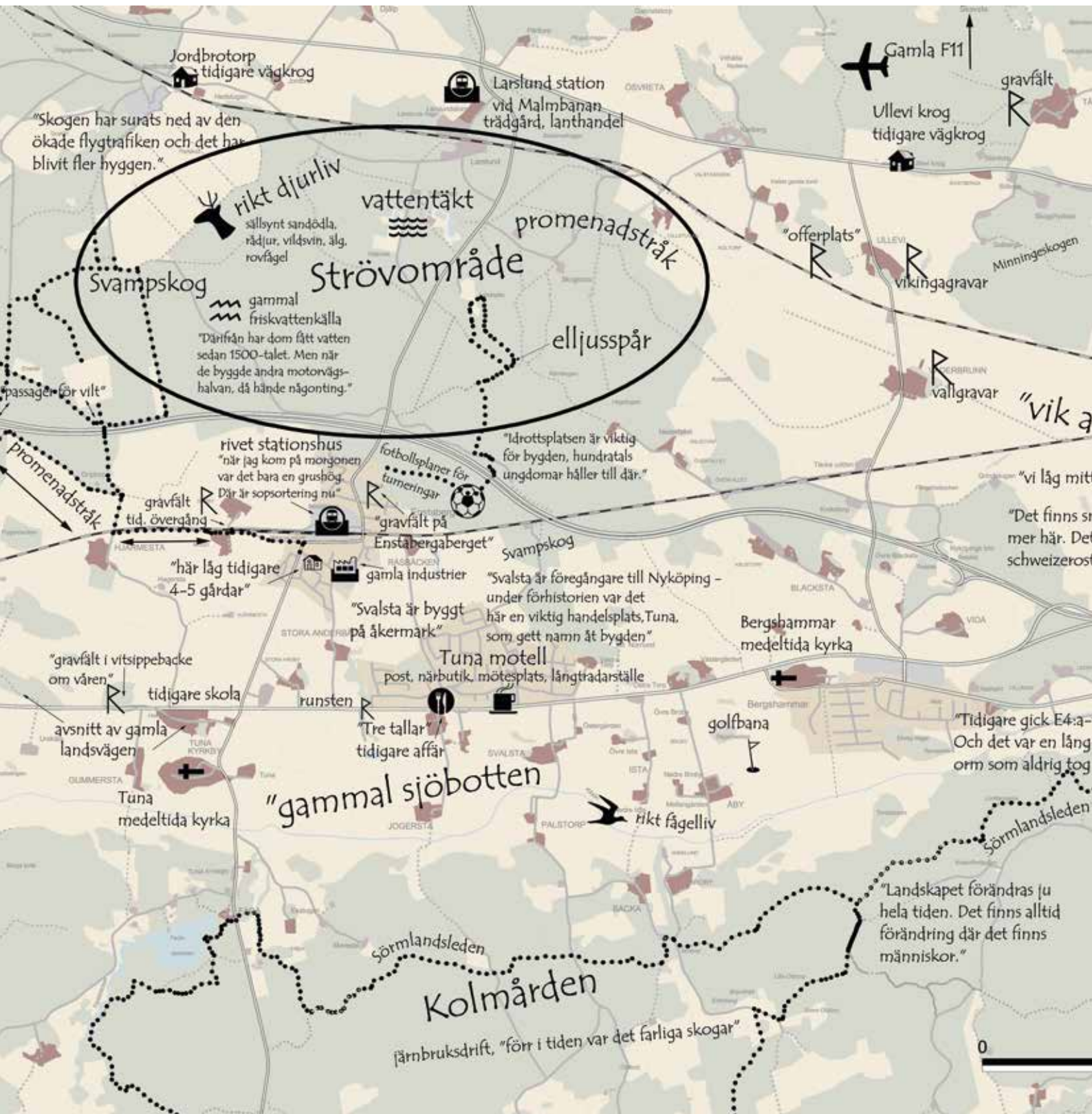
Vägverket fick, av verksamhetsutövarens upphandlingsunderlag att döma, vad de efterfrågade. Underlaget saknar tydliga formuleringar om landskap men är desto tydligare vad gäller kulturmiljö, en miljöfråga som länge försumrats. Även om någon av respondenterna menade att länsstyrelsen inte "använder sina muskler" fullt ut i granskningsprocessen utan mer "justerar på marginalen" går det inte att komma ifrån att verksamhetsutövaren redan sätter ambitionsnivån i upphandlingsunderlaget. En dialog mellan länsstyrelsen och Vägverket kring utformningen av upphandlingsunderlaget är viktig men en sådan föreföll ha saknats. Till detta kan läggas uppgifterna från intervjuerna där många av respondenterna inte kunde svara på varför landskap ska vara med i MKB.

Det vore dock orättvist att beskriva MKB:n som dålig vad gäller frågan om landskap, men bristerna är större än förtjänsterna. De respondenter som hade arbetat med MKB under en

längre tid menade att dokumenten har blivit mycket bättre med tiden och mer anpassade till icke-expert, bland annat genom illustrationer. Samtliga respondenter var i princip eniga om att det är viktigt med historiska tillbakablickar i MKB:n för att förstå dagens landskap. Det är också något som framträder på flera ställen i MKB:n. De betonade också vikten av att arbeta med framtidsscenarios för landskapet på lång sikt även om det saknas ett sådant grepp i MKB:n. För agrarlandskapet tog landskapsforskare upp detta redan i början av 1980-talet men denna metodik kan också appliceras på urbana landskap där vägar kan leda till kumulativa effekter i form av externetableringar som i sin tur kan leda till mer trafik, som i sin tur kan leda till bostadsbebyggelse och så vidare.

MKB:ns källmaterial utgjordes av utdrag ur offentliga register över inventerade men också nyframtagna data. På kartor presenteras denna objektinformation i form av punkter, linjer och inringade områden. Även om informationen är viktig säger kartorna över utpekade miljövärden inget om landskap förutom att den lägger lagliga hinder i vägen för exploatering. Landskap kan emellertid inte reduceras till enbart summan av alla ingående objekt. Landskap är också flöden, processerna bakom objekten och hur olika objekt tillsammans bildar vissa strukturer, samband och upplevelser. I en MKB-analys av landskap går det inte att ta med alla värdefulla objekt, lagskyddade lika väl som oskyddade. Det finns ett behov att prioritera bland all information. Ett sätt att komma runt dessa prioriteringssvårigheter är att beskriva landskapets *karaktärsdrag*, det vill säga vad som är typiskt för ett visst geografiskt område, samtidigt som det också är möjligt att peka ut det unika.

Landskap är emellertid en tvärspektoriell fråga som består av en rad traditionella sektorsområden såsom natur, kultur, friluftsliv och estetik. Länsstyrelsen är tvärspektoriell, men intervjuerna visar att de flesta respondenter uppfattade att länsstyrelsen i det praktiska MKB-arbetet är sektoriell, vilket innebär att olika experter arbetar endast med vissa frågor och granskar därför endast delar av en MKB. I MKB:n har länsstyrelsen inte kommenterat

En karta över resultatet av en deltagandekarteringsmetod från Södermanland, området Enstaberga – Skavsta (Beskuren del av karta från Beckman-Thoor, K. & Fast, T. & Luthander, A. & Philipson, A. 2003, s. 62).

landskap explicit och har därmed accepterat en traditionell indelning. Man kan argumentera för att en konsultbyrå som väljer att beskriva landskap snarare än delar av landskap sannolikt får problem om länsstyrelsen även fortsättningsvis arbetar sektoriellt.

Införandet av lagstadgade samråd i vägplaneringsprocessen kan ses som en deliberativ demokratiseringsprocess (samtalets och kommunikationens stärkande roll för demokratin), där allmänhetens synpunkter ska fångas upp och behandlas. Enligt intervjuerna är respondenterna emellertid eniga om att MKB:n är skriven ur ett expertperspektiv där allmänhetens landskapssyn inte lyfts fram på likvärdiga grunder. Vad som i MKB:n faktiskt är ett resultat av samråd är svårt att utläsa. Det ska slutligen noteras att de värden som experten lyfter fram i MKB:n inte nödvändigtvis är de viktigaste och kanske inte ens alltid relevanta eftersom experter inte kan åberopa tolkningsföreträde avseende vad som är en korrekt landskapssyn. Hur detta praktiskt ska hanteras är fortfarande en olöst fråga.

Att identifiera landskapets kulturmiljövärden

I två fallstudier, genomförda 2008 av Chia-Jung Wu och Karolina Isaksson, riktades uppmärksamheten mot nya metoder som är under utveckling för att integrera kulturmiljövärden ur ett medborgarperspektiv i infrastrukturplanering. Dels studerades den deltagandekartering, *Participatory mapping* (PM), som tillämpades av kulturmiljöexperter i en del av kulturmiljöanalysen av den planerade höghastighetsjärnvägen Ostlänken genom Sörmland, dels den *Virtual Reality*-metod (VR) som tillämpades i planeringen av E6 genom världsarvet Tanum i Bohuslän. Syftet var att kritiskt granska och utvärdera de aktuella metoderna för landskaps- och kulturmiljöanalys med ett medborgarperspektiv, och komma med förslag på förbättringar för tillämpning i MKB.

PM kan på svenska översättas som deltagandekartering, en metod som kombinerar lokalt deltagande med kartering. Via intervjuer och enkäter identifieras invånarens åsikter, upplevelser, erfarenheter och förhållningssätt till

landskapet, vilka sedan visualiseras på en karta. PM hade genomförts på försök i Riksantikvarieämbetets regi i de två testområdena Svärta och Enstaberga nära Nyköping.

Försöket resulterade i en ny typ av kartor där invånarna pekade ut objekt av betydelse för dem – till exempel gravfält, runstenar, bär- och svampskogar, gruvhål, skogsstigar. Kartorna användes inte endast för att peka ut specifika platser eller objekt, utan handlade till lika stor del om att ge uttryck för människors minnen, upplevelser och föreställningar kopplat till dagens landskap. Därmed har PM en potential att fånga landskapets förändring över tid. Jämfört med mer traditionella kulturmiljöexpertanalyser fungerade PM som metod för att även fånga upp människors visioner om landskapets framtid.

I båda områdena framställdes vatten som mycket viktigt i landskapet, om än på lite olika sätt. I Svärta kopplade invånarna vatten till friluftsliv och djurliv. Här markerades sjöarnas olika funktioner: bad, rodd, fiske samt livsmiljö för fåglar. Specifika djurarter som bäver, trana och kräfter pekades ut längs Svärtaån som går genom områdets centrala delar. I Enstaberga omnämndes vatten däremot mer som en viktig del av platsens historia och människors minnen. Exempelvis påpekades det att numera uppodlade dalgångar en gång i tiden hade varit vikar av Östersjön. Vidare nämndes att Kilaån under medeltiden fungerade som en viktig transportled.

Rörelsemönster var ett annat huvudtema på kartorna. Invånare hade ritat ut delar av Sörmlandsleden, en av Sveriges längsta natur- och kulturvandringsleder. Skogsstigarna i Svärtaområdet förbinder historiska fornlämningar, minnesmärken, gamla bosättningar samt gruvor och sjöar till en kontinuerlig struktur. Sådan information möjliggör en helhetssyn på landskapet vilken kan ge viktiga bidrag till planeringsprocessen.

Resultatet av karteringen illustrerar hur lokal kunskap byggs upp över tid, att natur- och kulturresurser hänger intimt samman samt att de utgör en viktig identitetsskapande funktion och en del av den lokala historien oavsett om platserna eller objekten i sig finns kvar rent

materiellt eller inte. Det blir tydligt att lokal kunskap är en viktig resurs för att få en välgrundad beskrivning av ett landskap och dess historia.

Trots att de karterade områdena redan i dagsläget kännetecknas av ett relativt finmaskigt transportnät ger kartorna uttryck för förekomst av rika naturresurser. En skog i Enstabergera, mellan den befintliga järnvägen och E4 pekas, endast några kvadratkilometer stor, ut som en plats för rikt djurliv med sällsynta arter. Utöver detta noteras kvaliteter i andra områden som framstår som mer av vildmark, det vill säga med många vilda djur men inga människor. Kartornas innehåll är ett tydligt tecken på att även relativt alldagliga ställen upplevs uppvisa en stor artrikedom och bjuda på rika naturupplevelser.

VR är ett verktyg för att kommunicera påverkan på landskapets kulturarv från en väg. Tillämpningen i Tanum var ett pilotförsök att integrera landskap i planeringen och presentera olika scenarier på ett lättförståeligt sätt. I digitala modeller kan man åka på eller flyga över den blivande vägen, välja en geografisk punkt för att betrakta omgivningen från och få detaljerad information om landskapet, inklusive natur och historiska lämningar. Ett klick på en hållristning kan exempelvis visa om trafiken kommer att vara synlig där på ett sätt som inte kan visas med foton och kartor.

Erfarenheterna från denna studie visar att VR-modellerna gör det lättare att förstå intentionerna i en plan för de inblandade. Metoden öppnar även upp för dialog mellan olika aktörer, då det är lättare att diskutera detaljer genom att navigera i den tredimensionella modellen än genom att peka på en tvådimensionell karta. VR har dock några begränsningar som man måste vara medveten om exempelvis att förmedla landskapets immateriella värden såsom rörelsemönster, minnen och lokal historia. Sådana begränsningar gör att VR-modeller riskerar att uppfattas som manipulativa då de främst används till att presentera ett planeringsförslag i ett positivt ljus. En slutsats är att VR:s potential är avhängig av i vilket av planeringsprocessens skeden metoden används. En möjlighet kan vara att inte använda modellerna

för att presentera en befintlig plan, utan för att definiera ett landskap genom att låta allmänheten mata in sin kunskap och sina perspektiv, det vill säga snarlikt syftet med deltagandekartläggning. Det skall även påpekas att VR i Tanum inte förefaller ha påverkat den slutliga lösning som nåddes i senare planeringsskeden. Det möte som skedde på plats ute i landskapet skapade däremot mer samarbete, ömsesidig dialog och lärande samt hade större betydelse för att både nå en överenskommelse mellan de två involverade myndigheterna och utveckla gemensamma kriterier för utvärdering av de olika vägalternativen.

I de båda studierna konstateras att PM och VR ter sig som mycket intressanta och lovande metoder. PM förmår fånga in landskapets och kulturmiljöns sociokulturella aspekter i flera olika tidsperspektiv (dåtid, nutid, framtid), men vad gäller VR är frågan om metoden egentligen tillför särskilt mycket mer än vad man kan åstadkomma på ett enklare sätt med mindre tekniktunga metoder, exempelvis PM. I båda fallen kan konstateras att frågor om urval är avgörande liksom samverkansformer med invånare vilka kräver mycket eftertanke, liksom hur materialet skall bearbetas och kommuniceras i planeringsprocessen. Det finns också skäl att tänka över hur de olika metoderna skulle kunna kombineras med varandra eller med andra aktuella metoder, till exempel GIS.

Fastighetsägares attityder till landskapsvärden

Med forskaren Marianne Henningsson i täten genomfördes 2008 en studie om huruvida allmänhetens åsikter och värderingar av landskap beaktas i MKB, vilket är ovanligt. Dock är allmänheten en viktig del av planeringsprocessen för väg och järnväg varför planerare behöver ta hänsyn till allmänhetens åsikter. Immateriella värden upplevs ofta av planerare som diffusa och svårhanterliga. Att dokumentera lokala kunskaper och erfarenheter som avser landskap och rekreation är frågor där forskningen fortfarande inte har kommit långt, en brist som denna delstudie bemöter genom pågående internationell publicering.

Syftet med studien var att undersöka fastighetsägares attityder kring landskapets natur, kultur och sociala värden samt erfarenheter av information och samråd i samband med planering av en ny motorväg. Studien behandlade dock inte fastighetsägarnas känslor bakom attityderna. Studieområdet var en 10 km bred korridor på båda sidor om motorvägssträckan (E18) mellan Lekhyttan och Adolfsberg väster om Örebro, vilken invigdes i december 2008.

Såväl kvantitativa (statistik) som kvalitativa (textanalys) metoder användes grundade på data från tre källor, nämligen enkäter, skriftliga dokument och intervjuer. Officiella utredningar som förstudier, vägutredningar, arbetsplaner och MKB:er studerades liksom samtliga remissyttranden som var registrerade i Vägverkets diarium. Till de markägare som bodde inom studieområdet sändes 855 enkäter (51 åter avsändaren = 804) ut. I maj 2008 hade 352 markägare svarat (44%). Enkäten var omfattande och bestod av kryssfrågor med möjlighet att på en femgradig skala ange hur man upplevde en situation (från instämmer inte alls till instämmer helt). Svaren analyserades kvantitativt med hjälp av ickeparametriska test i det statistiska datorprogrammet SPSS, medan fritextsvar liksom intervjuer analyserades kvalitativt. Intervjuer genomförda med två myndighetspersoner och en person från en ickekommersiell organisation användes för att komplettera övriga källor.

Fastighetsägarna var nöjda med den information som de fått från Vägverket och som riktade sig till samhället som helhet men var mindre nöjda med information riktad till individen, det vill säga hur vägen skulle påverka de boende kring vägen. Hälften av enkätuppgiftslämnarna var osäkra på om planeringsprocessen fungerade bra, vilket indikerar att personerna generellt sett inte visste så mycket om samrådsprocessen. Delstudien visade att personer som ansåg sig kunna påverka planeringsprocessen också agerade i praktiken, medan personer som hade en positiv attityd till den nya vägen varken deltog i samrådsmötena eller planeringsprocessen som helhet. Av respondenterna var 25 procent osäkra på om de kunde påverka och ungefär 40 procent säkra på att de inte alls kunde påverka.

Detta kan bero på att människors vardagslandskap inte diskuterades av Vägverket vid samrådsmötena. De personer som angav att de hade kunskap om MKB-dokumentet kände att andra personer förväntade sig att de skulle delta i samrådsprocessen. Många fastighetsägare menade att de borde ha varit mer aktiva vid samråden, men kände sig obekväma med att tala inför stora grupper av människor. Slutsatsen är därför att samrådsprocessen behöver fokusera bättre på kommunikation och information med olika aktörer i små grupper där människor kan känna tillhörighet.

Vad gäller rumsliga skillnader kunde det konstateras att några av enkätuppgiftslämnarna ansåg att vissa rekreationsområden skulle påverkas negativt av den nya vägen. De närboende menade även att trafikbullret skulle minska med den nya vägen. Jämfört med boende längre från vägen upplevde de närboende att de till stor del hade fått ta del av information avseende vägbygget. Samrådsprocessen upplevdes som mer värdefull av de närboende än av de som bodde längre bort från vägen.

Samrådsmötena innehöll såväl innovativa deliberativa mötesinslag (fastighetsägarforum) och traditionella mötesinstrument (publika möten, broschyrer) som möjlighet att lämna yttranden. När MKB-dokumentet jämfördes med yttranden, intervjuer och enkätsvar visade det sig att Vägverket sannolikt hade fångat upp de viktigaste miljöfrågorna, men aldrig tagit reda på hur allmänheten värderade och använde landskapet eller hur den bedömde värdet av den nya vägen. Därför kan det ifrågasättas om Vägverkets traditionella mötesinstrument var tillräckliga. Resultaten visar att en enkät fungerar utmärkt för ett sådant syfte och borde kunna komplettera Vägverkets metoder att fånga allmänhetens åsikter och värderingar. Planeringsdokumenten visar att allmänheten kopplades in relativt sent i processen.

Forskning om ickeexperter landskapssyn är sällsynt och det är således inte otänkbart att experter och ickeexperter definierar landskap olika. Enkätsvaren visade att fastighetsägarna benämnde området närmast sitt boende som natur eller omgivning och först i tredje hand som landskap. I vår undersökning definierade

allmänheten landskap som en markbit vilken kan upplevas med synen, medan experternas definition låg närmare ELC:s landskapsdefinition som inte är särskilt välkänd av allmänheten. Utan kunskap om hur människor definierar vissa centrala planeringsbegrepp, är risken stor för missförstånd när man t.ex. ska formulera frågor i en enkät. Kunskapsbristen kan emellertid redas ut genom tidiga fokusgruppintervjuer som underlag för enkätstudier. Fastighetsägarna var i huvudsak nöjda med den nya vägen för pendling mellan bostad och arbetsplats men ansåg att den nya vägen skulle påverka natur, kultur och landskap samt i mindre grad sociala värden negativt.

Personer som hade angett att det fanns stora sociala värden i deras omgivning ställde lägre krav på sin egen medverkan i planeringsprocessen än de som hade angivit låga sociala värden. Det fanns ett starkt samband mellan natur-/kulturvärden och sociala värden, vilket ligger i linje med andra forskningsstudier som visat att en minskning av skogs-, ängs- och betesmarksarealer ger minskade möjligheter för rekreation och välbefinnande. Barriäreffekter togs upp i MKB:n och kommenterades i enkäten bland annat på följande sätt: ”den nya vägen påverkar djurens rörelsefrihet” och ”innan vägen byggdes fanns det möjlighet att komma ut i skogen, att komma bort från bullret”. Studien pekar på att den nya vägen ändå inte upplevdes som en barriär för att utnyttja naturen eller för upplevelsen av frihet och lugn och ro, trots att åtkomsten av vissa friluftsområden skulle försvåras.

Diskussion och framtid

Att skaffa rutiner för att få ett tvärvetenskapligt forskningsarbete att fungera effektivt utan tensioner tar lång tid, vilket också är anledningen till att det dröjde nästan två år innan de första manuskripten skickades in till vetenskapliga tidskrifter. Med facit i hand, fyra år efter det att forskningsprogrammet avslutades, är ändå huvudintrycket att INCLUDE lyckades bra i sin tvärvetenskapliga ansats, där många forskningsresultat har publicerats och fortfarande publiceras.

Sammanfattningsvis kan sägas att projektet har bidragit med en rad kunskaper som förbättrar planeringsprocessen vid byggandet av nya vägar och järnvägar. En viktig del av hur landskapets sociala, kulturella och ekologiska värden hanteras utgörs av miljökonsekvensbeskrivningarna (MKB). MKB styrs av miljöbalken och har funnits sedan 1999. Under 2010 presenterades betänkandet *Effektivare planering av vägar och järnvägar* vari det föreslås att den nuvarande planeringsprocessen skall kortas i tid och göras effektivare vilket även gäller MKB. Oavsett om riksdagen ändrar nuvarande process kvarstår MKB som processens viktigaste del för hur landskapsfrågorna behandlas. Det är i MKB-dokumentet som landskapets värden dokumenteras, analyseras och konsekvensbedöms. INCLUDE-forskningen har bidragit med ny kunskap som omgående kan användas av de som skriver MKB-dokument (konsulterna), men också av de som formulerar förfrågningsunderlagen vid en upphandling av MKB (Trafikverket) och länsstyrelserna som granskar MKB-dokumentet. Nya MKB-handböcker kan ta in de nya resultaten, men för att resultaten skall kunna implementeras i planeringens praktik är det lika viktigt att forskarna för ut de nya kunskaperna till de utbildningar som rör landskap, kulturarv och planeringsprocesser.

Utöver vad som framgår av de tre fallstudierna ovan har forskning inom INCLUDE även genomförts kring:

- kulturhistoriska och ekologiska samband i landskapet
- vägtrafikens barriärverkan och landskapsfragmentering
- fokusarter i planeringen
- skogsbilvägar och skogens vattendrag
- landskapets påverkan på förarens körbeteende
- karaktärisering av landskap
- historisk retrospektion av landskap i MKB
- allmänhetens deltagande i vägplanering
- habitatmodellering
- riktlinjer för trafikbuller i naturmiljöer
- synergier mellan påverkan på natur- och rekreationsvärden

- brister i planeringsprocessen för byggande av väg
- hanteringen av kumulativa effekter i planeringen
- metoder för att mäta landskapets upplevelsevärden
- landskapet som arena för samhällsplanering

Referenser

- *Antonson H. 2009. Bridging the gap between research and planning practice concerning landscape in Swedish infrastructural planning. *Land Use Policy*, 26 (2), pp. 169–177.
- *Antonson H. 2009. Landscapes with history: Addressing shortcomings in Swedish EIAs. *Land Use Policy*, 26 (3), p. 704–714.
- *Antonson H. Mårdh S. & Wiklund M. & Blomqvist G. 2009. The Surrounding Landscape Effect on Driving Behaviour: A Driving Simulator Study. *Journal of Environmental Psychology*, 29 (4), p. 493–502.
- *Antonson H. & Gustafsson M. & Angelstam P. 2010. Cultural Heritage Connectivity in the Landscape. A Tool for EIA in Infrastructure Planning. *Transportation Research, Part D*, 15, pp. 463–472.
- *Antonson, H. 2011. The Treatment of Landscape in a Swedish EIA Process. *Environmental Impact Assessment Review*, 31 (3), pp. 195–205.
- Beckman-Thoor, K. & Fast, T. & Luthander, A. & Philipson, A. 2003. *Kulturhistoriskt planeringsunderlag för Ostlänken- Exempel från Södermanland*. Riksantikvarieämbetet & Länsstyrelsen i Södermanlands län.
- *Blicharska, M. & Angelstam, P. & Antonson, H. & Elbakidze, M. & Axelsson, R. 2011. Road, forestry and regional planners' work for biodiversity conservation and public participation: a case study in Poland's hotspots regions. *Journal of Environmental Planning and Management*, Volume 54, p. 1373–1395.
- *Folkesson, L, Antonson, H. & Helldin, J.-O. 2012. Planners' views on cumulative effects. A focus-group study concerning transport infrastructure planning in Sweden. *Land Use Policy* 30, pp. 243–253.
- *Helldin, J. O. & Folkesson, L. & Göransson, G. & van der Grift, E. & Herrmann, M. & Kjellander, P. & Kunc, H. & Lindström, M. & Nilsson, M.E. & Pouwels, R. & Seiler, A. & Sjölund, A. 2010. Similar impacts, similar solutions? -The effects of transport infrastructure on outdoor recreation and wildlife, p. 268–275. Wagner P.J. & Nelson D. & Murray E. (red.). *Proceedings of the 2009 International Conference on Ecology and Transportation*. Center for Transportation and the Environment, North Carolina State University Raleigh, NC, USA.
- *Henningsson, M. & Antonson, H. & Angelstam, P. & Göransson, G. & Folkesson, L. & Mikusinski, G. & Jönsson, S. (manuskript). *Landscape values, outdoor recreation and participation in a Swedish road planning process*.
- *INCLUDE 2009. *Include – forskning för en transportinfrastruktur i harmoni med landskapet*. Slutrapport från forskningsprogrammet Include 2006–2008, CBM:s skriftserie nr 30. Centrum för biologisk mångfald, Uppsala.
- *Isaksson, K. & Richardson, T. & Olsson, K. 2009. From consultation to deliberation? Tracing deliberative norms in EIA frameworks in Swedish roads planning. *Environmental Impact Assessment Review* 29, p. 295–304.
- *Lindström, M. (red.). 2008. *Hur kan vi nå ett hållbart landskap? Sammanfattning av Workshop II inom forskningsprojektet Include med bidrag av Andreas Seiler & Margaretha Ihse & Karin Schibbye & Hans Antonson & Per Angelstam & Karolina Isaksson & Erik Skärbäck & Gabriel Bladh & Tuija Hilding-Rydevik*, pp. 27–28. Naturvetenskapliga Institutionen, Högskolan i Kalmar.
- *Mikusinski, G. & Blicharska, M. & Antonson, H. & Henningsson, M. & Göransson, G. & Angelstam, P. & Seiler, A. & Törnblom, J. (In press). Integrating ecological and social dimensions in the implementation of the Landscape Convention. *Landscape Research*.
- SOU 2010. *Effektivare planering av vägar och järnvägar*. Betänkande av Transportinfrastrukturkommittén. Statens offentliga utredningar, SOU 2010:57.
- *Wu, C. W. & Isaksson, K. 2008a. *Integrating landscape heritage in infrastructure planning – the case of E6 through Tanum*. Rapport. INCLUDE samt KTH Arkitektur och samhällsbyggnad.
- *Wu, C. W. & Isaksson, K. 2008b. *Participatory mapping as a tool for capturing local perspectives on cultural landscape – case study of Ostlänken*. Rapport. INCLUDE samt KTH Arkitektur och samhällsbyggnad.
- *Wästfelt, A. & Jupiter, C. 2008. *Kulturmiljövärden och infrastrukturplanering*. Rapport, Include.

*= Litteratur med anknytning till projektet

Projektledare

Jan Olof Helldin

Fil.dr

Centrum för biologisk mångfald,
Sveriges lantbruksuniversitet (SLU)
Uppsala

Andreas Seiler

Fil.dr

Inst. för ekologi samt
Centrum för biologisk mångfald
Sveriges lantbruksuniversitet (SLU)
Grimsö respektive Uppsala

Projektmedarbetare

Per Angelstam

professor

Skogsmästarskolan

Sveriges lantbruksuniversitet (SLU)

Skinnskatteberg

Hans Antonson

Fil.dr

Mobilitet, aktörer, planering,
Statens väg- och transportforskningsinstitut (VTI)
Linköping

Malgorzata Blicharska

Fil.dr

Institutionen för vatten och miljö
Sveriges lantbruksuniversitet (SLU)
Uppsala

Lennart Folkesson

Docent

Miljö och trafikanalys,
Statens väg- och transportforskningsinstitut (VTI)
Göteborg

Görgen Göransson

Docent

Institutionen för biologi och miljövetenskap,
Linnéuniversitetet
Kalmar

Karina Isaksson

Docent

Mobilitet, aktörer, planering,
Statens väg- och transportforskningsinstitut (VTI)
Stockholm

Marianne Lindström (numera Henningsson)

Fil.dr

Humanvetenskapliga institutionen

Linnéuniversitetet

Kalmar

Grzegorz Mikusiński

Docent

Skogsmästarskolan samt

Inst. för ekologi

Sveriges lantbruksuniversitet (SLU)

Skinnskatteberg

Krister Olsson

Tekn.dr

Institutionen för Samhällsplanering och miljö,
KTH (numera anställd på Riksantikvarieämbetets
sahllsavdelning)

Tim Richardson

Professor

Institut for Samfundsudvikling

og Planlægning,

Aalborg Universitet

Johan Törnblom

Fil.dr

Skogsmästarskolan,

Sveriges lantbruksuniversitet (SLU)

Skinnskatteberg

Anders Wästfelt

Fil.dr

Institutionen för ekonomi,

Sveriges lantbruksuniversitet (SLU)

Uppsala

Det förflutna som samtida resurs – det odelade kulturlandskapets konsekvenser

Tomas Germundsson

The past as a contemporary resource – the consequences of the undividable landscape

This project deals with the question of how the past could become a resource in the present landscape, not only as historical monuments or designated heritage, but as an integrated aspect of societal change. In modern planning the delimitation of areal interests, i.e. for industries, housing, recreation, nature reserves – and cultural heritage, has created divisions that tends to homogenize spaces and cut off interdependencies. Within landscape heritage in Sweden the effect has often been that protected areas are detached from their present context (by boundaries, rules and regulations) and that the landscape wholeness diminishes. There is therefore a need to critically re-evaluate the landscape heritage practice, taking departure in the present landscape's relations to historical changes, the societal context of these changes, and their meaning today. Based on empirical investigations the project suggests different methods of how this could be achieved.

Tomas Germundsson
Institutionen för kulturgeografi och ekonomisk geografi
Lunds universitet

Utgångspunkten för detta projekt kan översiktligt sägas ligga i skärningspunkten mellan ett påstående och en frågeställning: det första är landskapets odelbarhet och den andra är vilka effekter som den moderna svenska bevarandehantering har fått för detta odelbara landskap? I projekttiteln har vi valt att flagga för det förflutna som en samtida *resurs*. Bakgrunden är att resursperspektivet på ett eller annat sätt varit ständigt närvarande i utvecklingen av den moderna fysiska planeringen. Här har olika intressen kvantifierats och avgränsats för att inordnas som värden i det moderna samhällets administration, både i tryckta bestämmelser och konkret rumsligt som avgränsningar i terrängen. Historiska värden har då kunnat jämföras eller jämföras med andra resurser och intressen. Anknypningen till det förflutna är också ett genomgående inslag i framväxten av det moderna samhället, som arena för politisk argumentation men också som social och ekonomisk realitet. Det är detta möte, mellan å ena sidan den administrativa avgränsningen och å andra sidan det landskapliga sammanhang i

vilket avgränsningen sker, som har utgjort fokus för projektet.

Landskapets historiska sammanhang kan enligt vår mening inte betraktas som avgränsade statiska företeelser som låter sig bevaras. Den historiska dimensionen i landskapet kan, betraktad som ett samhällsligt värde, förstås som något som i likhet med all annan historia skapas, definieras och värderas i vår egen samtid. Paradoxalt nog bidrar därför även bevarandeåtgärder i hög grad till att producera värden i ett samtida modernt landskap. I takt med att attityder och samhällsliga behov förändras kommer bevarandeåtgärder i sig själva att bidra med nya strukturer i landskapet.

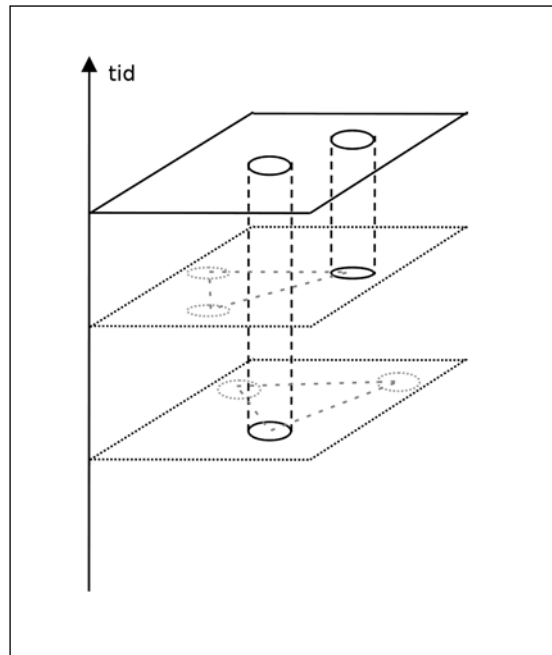
I det följande kommer några olika fallstudier från projektet att återges i syfte att illustrera dessa förhållanden. Den teoretiskt, metodologiskt och empiriskt huvudsakliga redovisningen från projektet finns dock i Carl-Johan Sanglerts doktorsavhandling som i skrivande stund (våren 2012) föreligger i manus, men som inte direkt citeras här. Det är således inte en heltäckande redogörelse för projektet som

speglas i denna text, utan en sammanfattning av ett antal delstudier. Delstudierna har genomförts av forskare inom projektet som är knutna till kulturmiljöarbetet i Skåne och Jönköpings län.

Utgångspunkt: landskap som helhet och fragment – avgränsningen som metod

Natur- och kulturmiljövårdens avgränsningar innebär i regel att det avgränsade omformas till en bild av det förflutna, eftersom avgränsningens syfte är att bevara ett historiskt tillstånd i ett samtida sammanhang (se fig). En sådan operation låter sig omöjligt göras med bibehållen autenticitet och därför framträder istället en representation av historien. I denna gestaltning av det förflutna finns en risk att de aspekter av landskapet och kulturarvet som inte passar in i berättelsen kommer att osynliggöras. Med tiden skapas ett alltmer fragmenterat värdelandskap bestående av avgränsade impediment där olika värden också kan komma att sammanföras inom en gemensam administrativ ram.

Gemensamt för flertalet metoder att avgränsa ett värdefullt stycke landskap har varit att de har präglats av tydliga disciplinära definitioner. Detta gäller i hög grad olika forsknings- och utredningsprojekt, men kanske i ännu större utsträckning i utformandet av lagstiftningen. Kulturminneslagens fasta fornlämningar hanteras i andra lagrum och administrativa strukturer än Miljöbalkens naturminnen och naturreservat. För att stärka kulturmiljöernas ställning infördes ett separat institut i form av kulturreservat i den nya Miljöbalken år 1988 (SFS 1998:808, kap. 7, 9§). Riksintressen har sedan tidigare definierats med utgångspunkt från tydligt separerade intressen som "naturvärden", "kulturmiljövärden" och "friluftslivet", för att nämna några. Även om skalan varierar från fall till fall innebär det fortfarande en ämnesavgränsning av landskapet, eller – för att låna ett uttryck från kulturgeografen Torsten Hägerstrand – en uppdelning av landskapet i olika fasetter. Förhållandet mellan dessa fasetter, deras inneboende kvalitéer och angränsande fasetter utgör en grundläggande problematik i

Tidsgeografiskt diagram som illustrerar hur landskapsutsknitt, som identifierats som historiskt värdefulla, har ingått i olika historiska sammanhang och hur de genom avgränsning riskerar att bli isolerade företeelser i dagens landskap. Illustration: Carl-Johan Sanglert.

bevarandeverksamheten. Det sätt på vilket det hanteras är avgörande för den relevans kulturmiljöarbetet kommer att få i ett bredare samhällsperspektiv. De följande exemplen försöker på olika sätt illustrera denna problematik.

Exempel 1. Natur och kultur i Malmös utkanter

Det första exemplet är hämtat från området Södra Sallerup i Malmös östra stadsrand. Inom området finns stora block av skrivkrita som inlagrats i moränen under istiden, och i kritan finns lager av flintknutor. Flinta bröts här under yngre stenåldern och området har troligen varit kontinuerligt bebott sedan dess. På 1900-talet bröts krita i området (fram till 1998) och i samband med detta och den intensiva infrastrukturutbyggnad som skett här i samband med anläggandet av den Yttre Ringvägen genomfördes flera arkeologiska undersökningar. Studien är genomförd av Elisabeth Rudebeck.

Ett förhållande som visas i studien är hur avgränsningen och definitionen av värdefulla

miljöer, som utgår ifrån vad man idag finner som historiska dimensioner i landskapet, kan återspegla en samtida harmoniserande syn på det aktuella landskapet som tenderar att dölja historisk diskontinuitet och radikala förändringar. Enligt Rudebeck präglas beskrivningen av Södra Sallerup av att man avgränsat ett landskap som innehåller smått pastorala drag, bland annat till följd av den sentida industriella kritbrytningens efterlämnade dammar. Detta landskap, som så omvälvande är omformat av människan, beskrivs då som natur. Ett skäl till detta torde vara den positiva betydelse som naturbegrepp idag, medvetet eller omedvetet, tillmäts för den moderna människan – inte minst då området befinner sig inom gränsen för en så starkt urbaniserad kommun som Malmö. Det harmoniserande ledmotivet återfinns även i beskrivningen av kulturlandskapets förändringar, till exempel genom att stenålderns flintutvinning beskrivs som närmast kontinuerligt övergående i den sentida kritbrytningen, trots en diskontinuitet på flera tusen år. Flintgruvorna omnämns i de beskrivande texterna närmast som om de fortfarande existerade, fastän de tillsammans med de flesta övriga arkeologiska värden helt utplånats från platsen. För beskrivningar av det moderna jordbrukets landskapsinverkan, den industriella kritbrytningens urgröpningar och trafikapparaters sönderstyckning av de historiska sammanhangen ges inte mycket plats. Inte heller uppdragsarkeologins effekter i form av bortforslandet av fynd återspeglas. Istället kännetecknas framställningen av både kultur- och naturmiljövärden av en positiv och harmoniserande retorik som stämmer väl överens med de värden man önskar att området skall få som avgränsad rekreativ miljö. Rudebeck ställer frågan om konkurrensen inom uppdragsarkeologin idag tenderar att likrikta perspektiven på det förflutna och efterlyser en debatt om kontrasterande perspektiv i denna politiskt och ideologiskt laddade fråga.

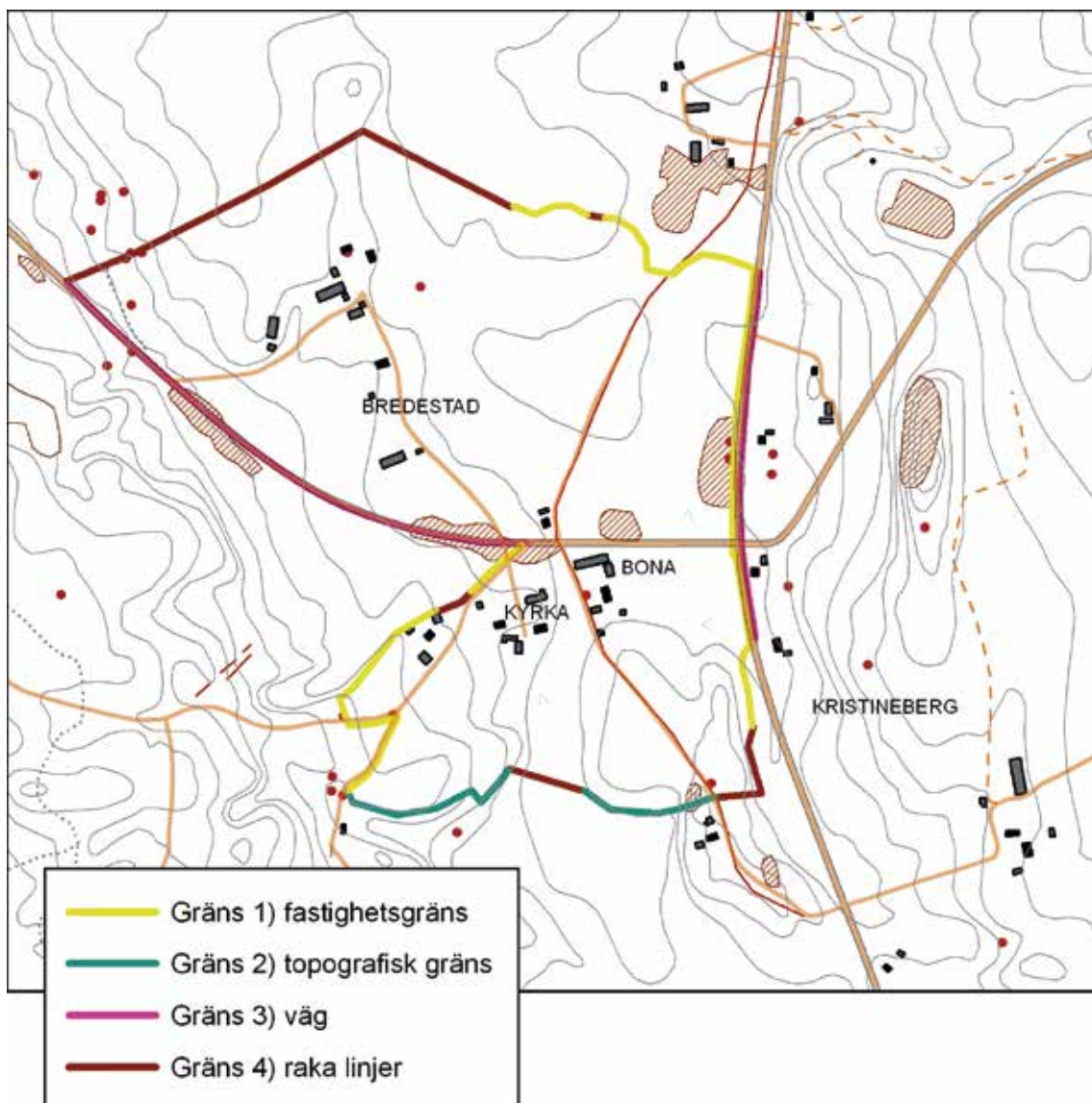
Exempel 2. Riksintressena i Jönköpings län

En aspekt av kulturmiljövårdens avgränsningar och de effekter de har fått är idé och praktik kring

de så kallade "Riksintressena för kulturmiljövården" som tillkom i slutet på 1980-talet. Det finns idag ca 1700 sådana områden och de tillhör en grupp av geografiska områden som i ett nationellt perspektiv är av mycket stor betydelse enligt Miljöbalken. Det rör bland annat områden för naturtillgångar, kommunikationer, totalförsvar och då även kulturtillgångar som till exempel bebyggelsemiljöer. Dessa kulturmiljöer, och det sätt på vilket de definierats och avgränsats, har flitigt diskuterats och kritiserats under senare år. I en projektstudie undersöks historia och praktik kring riksintressena för kulturmiljövården i Jönköpings län. Studien är genomförd av Ådel Vestbö Franzén.

Genom att studera lagtexter, förordningar, kartor och andra dokument, samt genom att intervjua personer som har varit involverade i processen på olika administrativa nivåer, visar Vestbö Franzén hur tillkomsten av riksintressena till stor del lider av en haltande samstämmighet mellan ideologi, syften, praktik samt att det finns en inneboende problematik i att avgränsa ett historiskt landskap, dels för att avgöra var gränsen i så fall ska gå, och dels för att den viktiga historiska dimensionen i landskapet kan vara knuten till en praktik som riskerar att upphöra om den definieras som ett hot mot landskapets bevarande.

En intressant iakttagelse i undersökningen är att det under det tidiga 1970-talet togs fram förslag till kulturmiljöer som betonar helhet och sammanhang i landskapet utifrån dess regionala karaktär, men att dessa idéer tycks ha fallit i skymundan då det pockande uppdraget att utse riksintresseområden för kulturmiljövården började uppta de antikvariska myndigheternas tid. Det som då skedde kan närmast ses som ett "återfall" i en mer objektsrelaterad kulturmiljövård som fokuserar på enskilda lämningar, byggnader och platser, och som är sprungen ur den tidiga nationalromantiska monumentfokuseringen. Kanske var det bristen på tid som delvis ledde till denna effekt, men det hör förmodligen också samman med en ökande sektorisering av samhällsplaneringen under denna tid. Det finns många exempel på hur en inventering av landskapet kunnat leda till en helhet som egentligen endast består i att räkna in ett antal olika objekt i en kulturmiljö och

Avgränsning av riksintresse för kulturmiljövården i Jönköpings län. I likhet med flera andra fall visar det sig att gränsdragningen ofta gjorts tämligen godtyckligt. Kring några objekt av kulturhistoriskt intresse från olika tider (gravgrupp, runsten, kyrka, gästgivargård, skola mm) har en gräns dragits huvudsakligen längs vägar och fastighetsgränser. Vissa objekt, som till exempel gravfält (skrafferade områden), lämnas utanför och det är svårt att förstå motivering och sammanhang. Karta: Ådel Vestbö Franzén.

sedan dra en godtycklig gräns kring dem. I Jönköpings län, med sin komplexa kulturmiljö, finner Vestbö Franzén flera fall där förhistoriska gravar, medeltida kyrkor, 1800-talens odlingsrösen, skolbyggnader mm, som ligger nära varandra, utgör centrum för en kulturmiljö och där avgränsningen följer fastighetsgränser, moderna vägar, topografiska element utan att detta motiveras. Effekten av denna inriktning mot (ofta redan tidigare utpekade) historiska objekt är flera. En är att riksintressena i Jönköpings län snarare speglar det unika än det vardagliga,

medan kyrkbyar och deras öppna landskap betonas, så reduceras skogsmarkernas kulturmiljöer. Det finns få torplämningar, kolningslämningar och dylikt representerade i kulturmiljöerna. Det industriella kulturarvet finns inte heller representerat i den omfattning som förhållandena i nordvästra Småland ger grund för. Det finns många riksintressen i Jönköpings län som fungerar väl, men ett dominerande intryck av verksamheten under denna tid är att en viss brådska i kombination med strävanden att i den moderna planeringens anda få 'var sak på

sin plats' ledde till en definition av kulturmiljöerna som dels byggde på traditionella nationella värdekriterier och som dels strävade efter en klar avgränsning där det territoriellt var lätt att avgöra vad som var kulturhistoriskt intressant – och därmed vad som inte var det. Risken blir i förlängningen att vissa miljöer skyddas på ett så pass statiskt sätt att den levande kulturmiljön försvinner, medan andra områden lämnas utan kontinuerligt intresse och skydd från kulturhistoriskt håll och därmed onödigtvis riskerar att utarmas på historiskt sammanhang.

Vilka alternativ kan då finnas? Vestbö Franzén framhåller de tidigare nämnda förslagen från 1970-talet som möjliga att återvända till för en bättre helhetssyn på kulturmiljövården. Dessa utpekade områden var i sina beskrivningar temamässigt eller tidsmässigt sammanhållna och de var också i regel större än de nuvarande riksintressena. Det avgörande är dock inte storleken eller den exakta gränsen, utan att det tematiska i bygdens landskap fångas upp. Detta innebär att fokus måste flyttas från de påtagligt fysiska strukturerna och utsnittet ur landskapet, vilket i regel är fallet hos riksintressena, till en helhetssyn som fördjupar sig i bygdens historia, det vill säga som tar hänsyn till den samhälleliga förändringen och människors upplevelser och uppfattningar om landskapet. En väg att gå är att fortsätta den integrering av natur- och kulturvården som påbörjats i landskapsvården, och Vestbö Franzén menar att ett synsätt som bottnar i den politiska ekologin skulle kunna vara fruktbart. Här skulle berättelser om sambandet mellan resursutnyttjande och samhälle i den konkreta miljön kunna få en vetenskaplig grund. Det förflutna som en samtida resurs skulle då snarare ta en form som uttrycks i den europeiska landskapskonventionen, där människors upplevelser och anknytning till landskapet betonas och där landskapet blir ett medel för identifikation och reproduktion av kunskap och sociala sammanhang.

Exempel 3. Kulturmiljöerna och avgränsningens dilemma i planeringen

En ytterligare studie av konkreta planeringssituationer som genomförts inom projektet, och som

också diskuterar riksintressenas status och roll, är tre fallstudier i Skåne där det som kan benämnas "kulturmiljövårdens intressen" problematiseras och ställs i relief mot en konkret planeringssituation. Två av fallen relateras här. Studien är genomförd av Mats Riddersporre.

I sin analys av fallstudien delar Riddersporre in kulturmiljövårdens intressen i två kategorier. Den första (kategori I) samlar den något snävare mening som begreppet ges då något specifikt kulturhistoriskt värde identifierats och avgränsats. Det kan vara fornlämningar, kyrkor eller byggnadsminnen, men också kulturmiljövårdens riksintressen, liksom avgränsningar i regionala och kommunala kulturmiljöprogram. I den andra kategorin (II) återfinns kulturhistoriska perspektiv som *inte* fångas i av dessa formella kategorier, men som tillhör de ofta alldagliga kategorier eller sammanhållande strukturer som skapar ett odelat landskap. Resonemanget ligger i linje med den Europeiska landskapskonventionens definition av kulturlandskap och betonar således sammanhang och helhet. Genom att låta dessa perspektiv mötas i konkreta planeringssituationer framkommer ett dialektiskt förhållande dem emellan. Samtidigt som till exempel riksintressena eller de regionala avgränsningarna av värdefulla landskapsutsnitt ofta leder till en fragmentisering av landskapet, så är deras formella status viktig i arbetet med kulturmiljövården, bland annat genom att de kan ge planerare och exploatörer tidiga signaler om särskilt framträdande kulturmiljövården. Dock visade det sig att utan en komplettering med det som Riddersporre definierar som kategori II, så skulle de fall av planering av nya vägar, bostadsområden som relateras i fallstudierna bli okänsliga ur en landskapssynvinkel. Det visade sig till exempel att en ny vägsträckning vid samhället Marieholm i Skåne anpassades betydligt bättre till landskapet och dess helhetskaraktär om man valde att låta den passera igenom delar av både ett riksintresse och en regional avgränsad kulturmiljö, än vad som hade varit fallet om man låtit den kryssa mellan dessa rumsliga avgränsningar. Vid anläggandet av nya bostäder i ett samhälle vid kusten i Sydsåne framstod riksintresseavgränsningarna snarast som destruktiva ur en landskapssynpunkt. Grunden till detta ligger i

att riksintressena i det aktuella området fokuserat på vissa äldre fenomen i landskapet (till exempel kyrkor) men missat det viktiga landskapsstrukturerande element som skiftesreformerna under 1800-talet utgjorde. Om en ny bebyggelse skulle tvingats utanför riksintresseområdet skulle en situation som slet sönder de historiska sambanden bli uppenbar, vilket skulle försämra de kulturhistoriska kvaliteterna både inom och utanför riksintresset.

Det kan i det enskilda fallet visa sig att det inte var riksintresset i sig som utgjorde grund för de viktigaste ställningstagandena: exempelvis måste en ny väg genom ett landskap hanteras just som en väg i ett odelat landskap, och inte som något som då och då stöter på eller skall försöka krångla sig undan ett riksintresse. Ser man kulturmiljön som en resurs, kan riksintressena vara ett användbart redskap i den meningen att de utgör ett av flera verktyg för att förstå hur man på bästa sätt kan ta tillvara och bygga vidare på kulturmiljöns värden. Ser man däremot kulturmiljön som ett bekymmer, där det viktiga är att få reda på var man kan undvika det, så är riksintressena många gånger ett opålitligt redskap.

Diskussion

Den historiska dimensionen är att betrakta som en grundläggande egenskap för alla platser och landskap, oavsett om de är värderade som intressanta och bevarandevärda eller inte. Platsernas sociala, fysiska och ekonomiska förutsättningar kan betraktas som tillfälliga positioner i tid och rum som också ger förutsättningar för ett fortsatt historiskt förlopp. Landskapet betraktas därmed inte endast som en materiell verklighet, utan också som representation och meningsbärare. Landskapet kan ur ett sådant perspektiv förstås som en ideologi, det vill säga som ett värdeladdat och normativt sätt att se världen, och därmed en spegling av makt, utverkad av den som har eller har haft medel att påverka världen. Inom kulturmiljövärden i landskapssammanhang framstår detta förhållande i en slags dubbel exponering; medan det å ena sidan finns ett historiskt förhållande avspeglat i landskapet som man vill bevara, så

innebär själva bevarandepraktiken ett uttryck för ideologi och makt över detta landskap. Överlagring av tidskeden i landskapet är inget märkligt, det sker ständigt, men den aktiva uppmärksamheten av det förflutna i det samtida ger en återkoppling med komplikationer. Exempel på detta är en central del av underlaget i Carl-Johan Sanglerts kommande avhandling. I en redan publicerad delstudie av en ängsmark som blivit naturreservat framgår till exempel tydligt att den nutida idén om värdet med biologisk mångfald gärna uppmärksammar en speciell regim i den historiska markanvändningen, vilket tenderar att filtrera bort andra regimer (se Germundsson & Sanglert 2010). Därmed finns risken att ett område tappar sin karaktär av kontinuerligt resursutnyttjande sprungen ur ett lokalt sammanhang. Detta behöver inte tolkas i termer av positivt eller negativt, men det illustrerar hur modernitetens idé om att framstegen också hotar värden ur det förgångna riskerar att fjärma landskapet från sina brukare.

Att detta förhållande och dessa mekanismer kan präglade formerandet av kulturmiljöer återspeglas även i det ovan relaterade exemplet från Södra Sallerup, där dels idén om naturens värde för den moderna människan, och dels viljan att avproblematisera historiska och nutida markkonflikter, präglat framställningen av ett harmoniskt nybruk av ett historiskt landskap utan konflikter. Inte minst "kontinuitet" används som en positiv förstärkning av de historiska värdena de bevarande administrationerna valt att knyta an till i beskrivningen av de skyddsvärda områdena (ängsmarker och flintgruvor i exemplen ovan). Att en sådan historisk dimension finns i de aktuella landskapen är naturligtvis av stort värde, men som fallstudierna visar finns risken för att en sammanblandning av kontinuitet och historisk förekomst förenklar historien. I båda områdena visas att kontinuiteten i områdena kanske snarast ska sökas i att de varit i ständig förändring och båda författarna föreslår att ett uppmärksammande av inte minst senare tiders bruk och intressekonflikter skulle kunna ge en tydligare bild och i förlängningen mera engagera landskapets nyttjare.

I exemplen om riksintressen i Jönköpings län och fallstudierna i Skåne åskådliggörs hur den svenska administrativa hanteringen av kulturmiljöer i många fall resulterat i att den moderna planeringens strävan att rumsligt avgränsa intresseområden resulterat i en uppdelning av landskapet som är problematisk om den inte tillämpas på ett kritiskt sätt. Medan det småländska exemplet reflekterar hur riskintresseavgränsningarna i många fall fogat samman närliggande objekt utan inre historiskt samband, visar de skånska exemplen hur avgränsningen lösgör området från dess historiska och funktionella samband med landskapet utanför. I båda fallen kan sägas att den rumsliga fixeringen offrar helhet och kontext i landskapet för en tydlig gränsdragning.

Inte minst i de situationer där det uppstår en trängsel i det planerade landskapet, och där olika intressen från skilda sektorer konkurrerar om utrymmet, fokuseras de rumsliga lösningarna. Möjligheten att ta bort, förändra eller kompensera för förlusten av värden, till exempel genom arkeologiska undersökningar, är en viktig del i det totala planeringssystemet både av praktiska och politiska skäl, då det ger exploateringsintressena tillträde till det historiska landskapet samtidigt som bilden av omsorgen om natur- och kulturarv kan upprätthållas. Systemet ges också legitimitet genom att förankras i olika akademiska discipliner. Den historiska dimensionen blir därmed något som skall avgränsas och i övrigt kan planeras bort. Den planmässiga frågan kommer i första hand att handla om *var* man kan utföra handlingar för att inte påverka värden snarare än på vilket sätt, eller *hur*, man kan handla i anslutning till existerande värden.

En planering som i ett helhetsperspektiv tar hänsyn till de historiska processer som format landskapet kräver nya former för planering, och förhoppningsvis kan den europeiska landskapskonventionen vara ett stöd i detta arbete. För att genomföra detta krävs någon form av

landskapskarakterisering som knyter an till allmänhetens bruk, förståelse och uppfattning om landskapet, men också till de breda samhällsförändringarna. Den europeiska landskapskonventionen utgår ifrån en landskapskarakteristik som underlag för framtida planering. Problemet är dock att den form av landskapskarakteristik som här förordas är platt och tar utgångspunkt i det vi fysiskt kan se på varje plats. Man får inte med rörelserna in och ut i landskapen av människor, varor eller idéströmningar eller de historiska processerna bakom de fysiska strukturerna. Mycket handlar om en lokal definition av vad som är värdefullt och karaktärsskapande i landskapet, men sällan om dess bredare kontext.

En springande punkt i detta resonemang är att landskapet i sig inte kan berätta hela historien. Det krävs en forskningsinsats för att klarlägga de förhållanden som ligger bakom det samtida landskapet, vilket också är en av slutsatserna hos både Vestbö Franzén och Riddersporre. De menar båda att det krävs en speciell kompetens för att kompensera de tillkortakommanden som den rumsliga avgränsningen av vissa kulturmiljöer uppvisar. En annan erfarenhet båda poängterar är att de befintliga avgränsade kulturmiljöerna (riksintressen eller andra) trots sina brister utgör en reell utgångspunkt för planering. Även om många av dem visar sig problematiska vad avser både innehåll och avgränsning, så utgör de ändå en utgångspunkt i praktiken. De möjligheter till skydd som finns ska inte underskattas, och en inställning från bevarandesidan att "riksintressena är dåliga" vore en både saklig och taktisk miss. Det väsentliga är att kulturmiljöns kartlagda och beskrivna värden kritiskt diskuteras och, som Riddersporre föreslår, inte ses som ett problem utan som en resurs. Då kan de spela en viktig roll som utgångspunkt för en diskussion om det framtida landskapet, det vill säga de kan bli en del av det förflutna som samtida resurs.

Referenser

Som nämnts ovan kommer huvudresultaten från projektet att ingå i Carl-Johan Sanglerts kommande doktorsavhandling (planerad 2012).

De studier som relateras i denna text finns utförligt presenterade i:

Germundsson, T & Sanglert, C.J. (red.) 2010. Landskapet, förflutenheten och samtiden – uppsatser om bevarandets dilemman. *Rapporter och Notiser 171*. Institutionen för kulturgeografi och ekonomisk geografi, Lunds universitet.

Kulturgeografen Torsten Hägerstrands idéer om landskapet och sambandet mellan tid och rum (tidsgeografi) har varit en viktig grund i projektets teoretiska utgångspunkter. Den artikel som hänvisas till i texten är:

Hägerstrand, T. 1993. Samhälle och natur. *NordREFO* 1993, 1: 14-59.

Inom projektet har detta utvecklats bland annat i:

Sanglert, C.J. 2008. Ju förr dess bättre? Tidsgeografiska perspektiv på landskapsvärden. *Samtidsarkeologi – varför gräva i det nära förflutna? Rapport från en session vid konferensen IX Nordic TAG*. Århus 2007 (s. 79-86).

Seminarier och andra aktiviteter med anknytning till projektet

Projektet har varit förlagt till Institutionen för kulturgeografi och ekonomisk geografi vid Lunds universitet och har även involverat forskare verksamma vid Jönköpings läns museum samt vid olika instanser inom kulturmiljövården i Skåne (se nedan). Projektet har strävat efter att ha en löpande kontakt med kulturmiljövården och har i detta syfte bland annat anordnat seminarier och exkursioner:

- I december 2006 anordnades ett seminarium i Lund då projektet presenterades för forskare och personer verksamma inom kulturmiljövården.
- I februari 2007 presenterades projektet vid ett seminarium vid Kulturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet och juni samma år vid ett seminarium på Riksantikvarieämbetet.
- Under 2007 anordnades två exkursioner i Skåne respektive Jönköpings län under vilka det pågående projektet diskuterades med företrädare från olika myndigheter och institutioner verksamma inom miljövård och fysisk planering. Exkursionen dokumenterades på film.

Projektledare

Tomas Germundsson
Professor i kulturgeografi och handledare för Carl-Johan Sanglert.
Institutionen för kulturgeografi och ekonomisk geografi
Lunds universitet.

Projektmedarbetare

Carl-Johan Sanglert
Fil. mag. i geografi
Doktorand vid Institutionen för kulturgeografi och ekonomisk geografi.
Lunds universitet. Projektet är del av C-J Sanglerts pågående avhandlingsarbete (halva doktorandforskningen är finansierad via RAÄ-projektet).

Björn Nilsson
Fil. dr i arkeologi
Malmö Kulturmiljö (numera verksam vid Södertörns Högskola).

Lars Persson
Fil lic. i kulturgeografi
Kulturmiljövården vid Malmö museer.

Mats Riddersporre
Chef för kulturmiljöenheten vid länsstyrelsen i Skåne län.
Fil. dr i kulturgeografi

Elisabeth Rudebeck
Fil. dr i arkeologi
Malmö kulturmiljö (numera verksam på Sydsvensk Arkeologi AB)

Ådel Vestbö Franzén
Fil. dr i kulturgeografi
Jönköpings läns museum.

Skonsam och energieffektiv uppvärmning av kyrkor

Tor Broström

Heating of churches for preservation and energy efficiency

The present project was carried out by the Center for Energy Efficiency in Historic Buildings at Gotland University in 2006-2010 with support from the National Heritage Board. The objective of the project was to facilitate a sustainable management of historic churches by providing knowledge and know-how on appropriate heating regimes and technical solutions. This report is a summary of parts of the project dealing with conservation heating, heat pumps, radiative heating as well as standards and guidelines. The project has resulted in a number of scientific publications and technical reports and also contributed towards building a national competence in this area.

Tor Broström
Institutionen för kultur, energi och miljö
Högskolan på Gotland

Skador och nedbrytning till följd av felaktigt inneklimat är ett av de största hoten mot kyrkor och deras interiörer. Samtidigt ökar trycket för att spara energi till följd av ökade kostnader och miljömedvetande. En genomtänkt uppvärmning kan vara ett sätt att både förebygga skador och minska energiförbrukningen.

Högskolan på Gotland har under åren 2006-2010 med stöd från Riksantikvarieämbetets FoU-anslag drivit projektet *Skonsam och energieffektiv uppvärmning av kyrkor*. Syftet med projektet har varit att skapa kunskapsmässiga förutsättningar för att i praktiken kunna förena energisparande med ett skonsamt inneklimat samt att ta fram underlag till svenska riktlinjer för inneklimat i kyrkor och andra kulturhistoriskt värdefulla byggnader.

I nära anslutning har Högskolan på Gotland haft andra projekt inom samma område finansierade av Energimyndigheten (inom ramen för forskningsprogrammet Spara och bevara), Svenska kyrkan, Samfälligheten Gotlands kyrkor samt EU-kommissionen. Det följande är en sammanfattning av de delprojekt som direkt berör uppvärmning och inneklimat i kyrkor. Projekten har rapporterats mer utförligt i vetenskapliga artiklar och rapporter, vilket

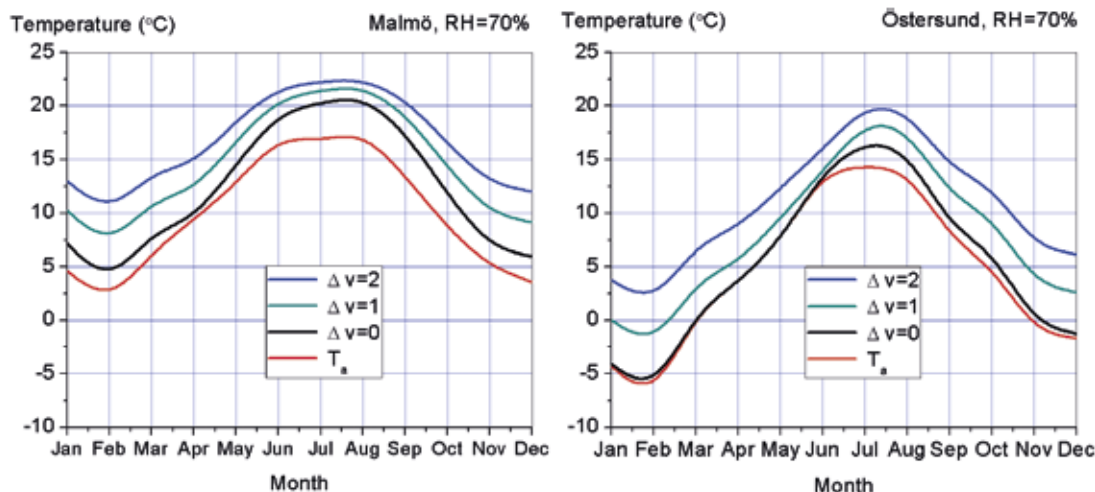
framgår av litteraturlistan som kommer efter texten.

Skyddsvärme

Skyddsvärme innebär att en byggnad värms försiktigt för att förebygga fuktproblem. Målet är inte en viss temperatur utan att hålla den relativa fuktigheten (RF) inom ett önskat intervall. Syftet med detta är att dels förhindra uppkomsten av mögel, till följd av höga RF-nivåer, dels minska variationerna i RF, vilket kan orsaka sprickbildningar och färgbortfall på till exempel bemålade träföremål.

Den grundläggande principen är att RF i ett rum minskar då temperaturen höjs och omvänt höjs RF då temperaturen sjunker. På så vis kan man använda värmesystemet för att reglera RF. Rent tekniskt löser man detta genom att komplettera termostaten i värmesystemet med en så kallad hygrostat vilken styr uppvärmningen med avseende på RF. Skyddsvärme säkerställer på så vis det önskade inneklimatet med minsta möjliga uppvärmning.

Om man konsekvent tillämpar skyddsvärme i en byggnad kommer dess inomhustemperatur under året att variera i takt med utetemperaturen.

Temperaturer vid skyddsvärme i Malmö respektive Östersund när man styr mot 70 % RF. Den röda kurvan är utetemperaturer. Svart, grön och blå kurva motsvarar olika grader av fuktbelastning.

Ju högre fuktbelastning i byggnaden, desto högre temperatur krävs.

Användningen av skyddsvärme i kyrkor och andra äldre byggnader blir allt vanligare. Många historiska byggnader står ouppvärmade, men skulle kräva någon form av klimatkontroll för att minska den relativa luftfuktigheten. Andra gamla byggnader, till exempel kyrkor, kan inte längre värmas som förut på grund av ökade energikostnader. Ett varmare och fuktigare utomhusklimat kan öka risken för till exempel mögel, och därmed behov av skyddsvärme, i vissa regioner.

För att kunna dimensionera värmeanläggningar för skyddsvärme krävs att man förstår hur värmebehovet varierar med tiden, det är något helt annat än ”vanlig” uppvärmning. Feldimensionering leder till bristande funktion eller onödigt höga kostnader. I ett delprojekt har värmebelastningen för skyddsvärme beräknats för byggnader i olika delar av landet med varierande fuktbelastning. Resultaten visar att man får en värmebelastning som fördelar sig ganska jämnt över året, det vill säga det behövs värme även under sommarhalvåret. Jämfört med den traditionella grundvärmningen, där man styr mot en godtyckligt vald temperatur, ger skyddsvärme ett säkert bevarandeklimat med lägsta möjliga energiförbrukning. Den beräkningsmetod som har utvecklats kan nu användas vid projektering och dimensionering av värmesystem för skyddsvärme.

Luft/luft-värmepumpar för skyddsvärme

Utan att fördjupa sig i termodynamiken kan en luft/luft-värmepump beskrivas som en maskin vilken tar värme från uteluften och avger det på insidan i form av en varm luftström. Den avgivna värmemängden är typiskt 2-5 gånger större än den energi som går åt till att driva värmepumpen. Med de låga innetemperaturer som gäller vid skyddsvärme, se figur ovan, kan värmeutbytet bli ännu högre.

Runt 2005 märktes ett växande intresse från kyrkliga församlingar runt om i landet att använda relativt billiga luft/luft-värmepumpar för skyddsvärme. Från de antikvariska myndigheterna, både nationellt och regionalt fanns, med all rätt, en tveksamhet inför denna lösning. Frågorna som ställdes var hur installationerna in- och utvändigt skulle påverka kyrkans kulturvärden samt om varmluftsfläktarna skulle orsaka försmutsning av väggar och känsliga föremål.

En pilotstudie genomfördes i Ludgo kyrka i Sörmland där församlingen sedan tidigare velat installera två stycken luft/luft-värmepumpar. Studien genomfördes i samverkan mellan församlingen, stiftet, länsstyrelsen och länsmuseumet. Högskolan på Gotland fick i uppdrag att göra en utvärdering i samverkan med Högskolan i Gävle.

Under drygt två år mättes inneklimat och energiförbrukning i kyrkan. Vid två tillfällen gjordes en ingående kartläggning av inneklimatet, med tonvikt på luftrörelserna i kyrkan vid olika driftlägen, både med och utan värmepump.

Pilotstudien i Ludgo kyrka visade att man kunde minska värmebehovet för grundvärme med 2/3 samtidigt som lönsamheten var god med en återbetalningstid på 4-5 år. Värmepumparna orsakar inte kraftigare luftrörelser i kyrkorummet än bänkvärmarna och det finns ingenting som tyder på att värmepumparna skulle förvärra försmutsningen eller försämra komforten jämfört med konventionell uppvärmning.

Utöver de konkreta resultaten visar pilotstudien att en diskussion om uppvärmning av kyrkor i allmänhet och luft-luftvärmepumpar i synnerhet måste föras utifrån ett långsiktigt hållbarhetsperspektiv. Även om kyrkornas användning avtar kommer många kyrkor att behöva någon form av uppvärmning för att motverka fuktrelaterade skador och problem. Den energitillförseln måste ordnas så effektivt som möjligt både för att minska församlingens kostnader och för att minska belastningen på den globala miljön.

Att ersätta direktverkande el med en luft-luftvärmepump är en enkel och relativt billig lösning som ger en väsentlig energibesparing. Ur ett rent teknisk-ekonomiskt perspektiv är frågan inte varför man ska byta till värmepump utan varför inte man gör det. Den vanligaste invändningen mot luft-luftvärmepumpar är att installationerna är fula och att de förstör helhetsintrycket av kyrkan. Det är uppenbart att värmepumpen påverkar byggnadens estetiska och arkitektoniska värden. Frågan är om installationerna är så fula att man bör avstå från en lösning som i övrigt är fördelaktig och om ett sådant ställningstagande bidrar till ett långsiktigt brukande och bevarande av kyrkan. Den bedömningen måste göras från fall till fall med utgångspunkt från kyrkans kulturhistoriska värden, praktiska förutsättningar och rådande värderingar. Värmepumpen är inte en ideal lösning, man kan se den som ett reversibelt långtidsprovisorium vilket kan vara den

kompromiss som gör att kyrkan kan brukas och bevaras ytterligare någon generation.

Textilskåp med klimatstyrning

Ett specialfall av skyddsvärme är skåp för textiltillförvaring där man värmer skåpen för att undvika mögel och andra fuktrelaterade problem. Bakgrunden är att i vissa kyrkor måste textilierna förvaras ute i kyrkorummen. Det innebär att textilierna utsätts för det inneklimat som finns i kyrkan. I den permanent uppvärmda kyrkan innebär det extremt torr luft under vintern och sedan blir det både varmt och fuktigt under sensommar och tidig höst. Det medför en förhöjd risk för bland annat mögel och insektangrepp.

I samverkan med en textilkonservator och Länsmuseum på Gotland har Högskolan på Gotland utvecklat och utvärderat en lösning för att till en rimlig kostnad skydda och bevara textilier i fuktigt inomhusklimat, i detta fall kyrkor. Den föreslagna lösningen bygger på att man i textilskåpen skapar ett mikroklimat skilt från det omgivande rummet. Det sker genom att skåpen isoleras och värms upp. Med ett enkelt klimatstyrningssystem kan man upprätthålla önskad temperatur och relativ fuktighet. Studien har omfattat utveckling och utvärdering av textilskåp i tre gotländska kyrkor: Väskinde, Linde och Hablingbo. En utvärdering under ett år visar att textilskåp med klimatstyrning är ett enkelt och tillförlitligt sätt att kontrollera den relativa fuktigheten och förebygga mögel. Helhetslösningen, styrsystemet och själva skåpen har fungerat som förväntat. Den relativa fuktigheten och temperaturen i skåpen har hållits inom ett säkert intervall. Energiförbrukningen är mycket låg, och helt försumbar i förhållande till vad som krävs för att värma hela kyrkan.

Strålvärme i kyrkor

De flesta landsortskyrkor kännetecknas av att de har få besökare i förhållande till kyrkans storlek och att det är långt mellan förrättningar. Ända sedan man under 1800-talet mer allmänt började värma upp kyrkorna har man

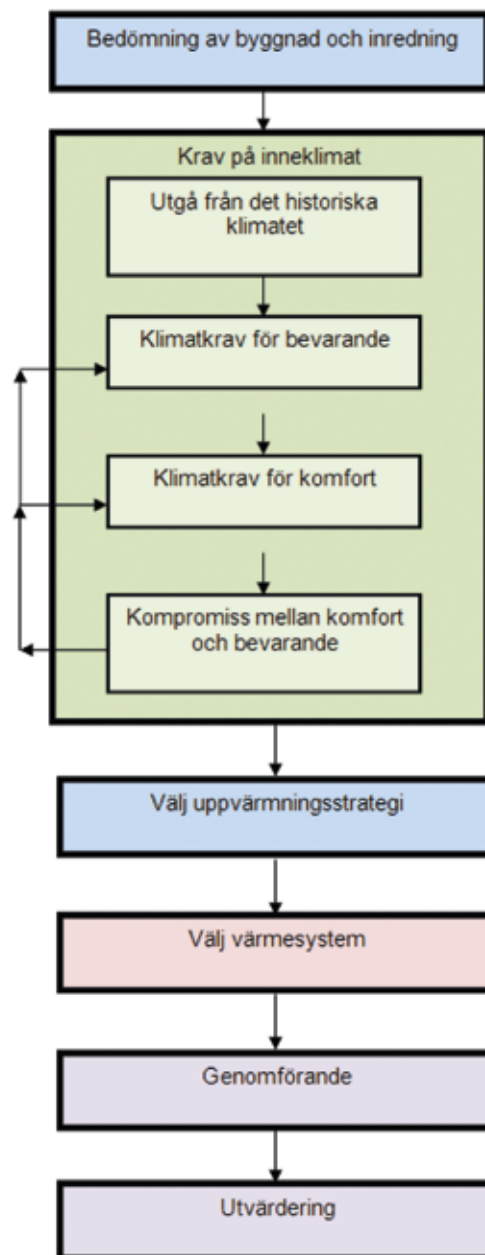
Strålvärmesystem i Lau (t.v.) och Garda kyrka (t.h.).

försökt anpassa uppvärmningen efter nyttjandet i både tid och rum. Strålvärme ger en möjlighet att rikta värmen just där besökare och personal finns utan att behöva värma hela rumsvolymen. Strålvärmen har också en omedelbar effekt, det behövs inga långa uppvärmningstider inför förrättningar.

I kyrkorna i Lau och Garda på sydöstra Gotland installerades strålvärmesystem. I båda kyrkorna hade man strålvärmare ovanför bänkvartererna monterade i ljuskronor, se bilderna ovan. I Lau kyrka installerades elektrisk golvvärme under bänkarna och Garda kyrka hade man dels värmefolie i bänkryggarna, dels elradiatorer under bänkarna.

Med bistånd av komfortexperten Håkan Nilsson från företaget WSP Environmental genomfördes en serie av undersökningar för att systematiskt beskriva vilken komfort man kan uppnå med denna typ av värmesystem. I den första etappen mättes komfortparametrarna temperatur, RF och lufthastighet. I den andra etappen gjordes utvärderingar med testpaneler enligt en etablerad metod. Resultaten från de två första etapperna låg till grund för justeringar av värmeanläggningarna varefter en ytterligare undersökning med testpaneler genomfördes.

Resultaten visar att man även med förhållandevis låga temperaturer i kyrkorummet i stort, 8-10°C, kan få en acceptabel komfort i kyrkorna. Det förutsätter att kyrkobesökarna behåller sina ytterkläder på. Resultaten visar också behovet av att ha tillräcklig värmeeffekt underifrån samt att värmeavgivare och bänkar

En process för att välja värmesystem i en kyrka.

måste utformas så att luftrörelser minimeras. Bevarandeklimatet i kyrkan i stort blir också bättre, man undviker de episoder av snabba temperaturhöjningar och låga RF som annars följer av konventionell intermitterant uppvärmning. Den här typen av värmesystem medför betydligt lägre kostnader. Både för investering och drift reduceras kostnaden till en tredjedel jämfört med konventionellt värmesystem.

Internationellt samarbete

Med stöd från Riksantikvarieämbetet har Tor Broström under sex års tid lett arbetet med att ta fram en europisk standard för uppvärmning av kyrkor. Arbetet har bedrivits inom ramen det europeiska standardiseringsprojektet CEN/TC 346 "Conservation of cultural property".

Under 2010 gick förslaget till standard ut på omröstning till alla länder som är med i CEN och standarden antogs enhälligt. Standarden har fått ett långt namn (som ännu inte fått en officiell svensk titel): *Conservation of cultural property – Indoor climate – Part 1: Guidelines for heating churches, chapels and other places of worship* (CEN 2011).

Standarden är utformad så att den inte pekar på generella lösningar utan den beskriver en stegvis process för att, utifrån den enskilda kyrkans förutsättningar, välja en uppvärmningsstrategi och en teknisk lösning som uppfyller krav för såväl brukande som bevarande, se flödesschemat på föregående sida.

Högskolan på Gotland har också med stöd från Riksantikvarieämbetet initierat och samordnat *The Baltic Sea Region Network on Indoor Climate in Churches*. Det är ett informellt nätverk som syftar till att möjliggöra ett utbyte av kunskap och know-how mellan yrkesverksamma inom Östersjöregionen. Nätverket har cirka 40 aktiva medlemmar från de flesta länder i Östersjöregionen. Sedan starten 2005 har det varit ett eller två möten per år med föreläsningar, seminarier eller workshops.

Slutsats

Projektet *Skonsam och energieffektiv uppvärmning av kyrkor* har resulterat i ett antal vetenskapliga

artiklar som publicerats internationellt. I ett antal rapporter behandlas olika frågor om uppvärmning av kyrkor med inriktning mot den praktiska användningen. Resultat från projektet låg också till grund för *Handbok i hållbar energianvändning för kyrkan* som gavs ut 2008 och som nu också översatts till tyska.

I ett vidare sammanhang har stödet från Riksantikvarieämbetet bidragit till att utveckla en stark forskarmiljö vid Högskolan på Gotland. Det finns nu tio seniora forskare och fyra doktorander vid *Centrum för Energieffektivisering i kulturhistoriskt värdefulla byggnader*. Det nationella stödet har fungerat som en katalysator för internationell samverkan. Högskolan på Gotland medverkar i flera europeiska projekt och har ett aktivt internationellt utbyte. Vid konferensen *Energy efficiency in historic buildings* som anordnades i Visby den 9-11/2 2011 av Högskolan på Gotland deltog ett hundratal personer. Av ett tjugotal presentationer handlade flera om just uppvärmning i kyrkor.

Referenser

- *Arumägi, E. & Kalamees, T. & Broström, T. 2010. *Indoor climate in a naturally ventilated unheated medieval church in Harju-Risti, Estonia*. Proceedings: Clima 2010 – Sustainable energy use in buildings. Antalya, Turkey.
- Broström, T. 1996. *Uppvärmning i kyrkor – fukt- och värmetekniska beräkningar för dimensionering och klimatstyrning*. Doktorsavhandling: Kungliga Tekniska Högskolan, Avdelningen för Uppvärmnings- och ventilationsteknik. Stockholm.
- *Broström, T. m fl. 2008. *Handbok i hållbar energianvändning för kyrkan*. Verbum förlag. Stockholm
- *Broström T. 2008. *Preventive conservation by climate control in historic buildings*. Proceedings: Preservation and Conservation in the 21st Century. Tallin 2008.
- *Broström, T. & Leijonhufvud, G. 2008. *Heat pumps for conservation heating*. Proceedings: Nordic Symposium on Building Physics, Copenhagen, June 2008.
- *Broström, T. & Nordström, A. 2009. *Climate Control in Churches in Northern Sweden*. Proceedings: Cold Climate HVAC, Sisimiut, Greenland, March 2009.
- *Broström, T. & Linden, E. & Lindström, S. & Mattsson, M. & Sandberg, M. 2009. *Convective heating in a medieval church – Effects of air-to-air heat pumps on air movements, particle deposition and temperature distribution*. Proceedings: Roomvent 2009, Busan, Korea.
- *Broström, T. 2011. I "Klimatschutz in Kirchen – vom christlichen Auftrag zur Praxis" Erich Schmidt Verlag, 2011
- *Broström, T. & Hagentoft, C-E. & Wessberg M. 2011. *Humidity Control in Historic Buildings through Adaptive Ventilation – A Case Study*. Proceedings: Nordic Building Physics, Tampere.
- *Broström, T. & Svanström, K. 2011. *Solar energy and cultural-heritage values*, Proceedings: World Renewable Energy Conference, Linköping, May 2011.

- *CEN 2011. *Conservation of cultural property — Indoor climate — Part 1: Guidelines for heating churches, chapels and other places of worship.*
- *Klenz Larsen, P. & Broström, T. 2011. *Climate control in historic buildings in Denmark* Proceedings: World Renewable Energy Conference, Linköping.
- *Molinari, M. & Broström, T. 2011. *Exergy analysis of different solutions for humidity control in heritage buildings.* Proceedings: World Renewable Energy Conference, Linköping, May 2011.
- *Nilsson, H. & Broström, T. 2008. *Climate Comfort Measurements in Swedish Churches Equipped with New Heating System.* Proceedings of the 7th International Thermal Manikin and Modeling Meeting, 2008. Coimbra, Portugal.
- *Nilsson, H. & Broström, T. 2010. *Assessment of thermal climate and human comfort when using alternative heating methods in churches.* Proceedings of the 8th International Thermal Manikin and Modeling Meeting. 2010. Victoria, Kanada.

Rapporter

- *Broström, T. & Leijonhufvud, G. 2008. *Luft/luft-värmepump för energieffektiv fuktstyrning i Klints, Othem.* Avdelningen för Byggnadsvård, Högskolan på Gotland, Rapport 2008:1.
- *Broström, T. 2010. *Luft-luftvärmepumpar för skyddsvärme i kyrkor.* Centrum för energieffektivisering i kulturhistoriskt värdefulla byggnader, Högskolan på Gotland. Rapport 2010:1.
- *Broström, T. & Borgö, L. & Thulin, C. 2010. *Textilskåp med fuktstyrning.* Centrum för energieffektivisering i kulturhistoriskt värdefulla byggnader, Högskolan på Gotland. Rapport 2010:2.
- *Söderström, M. & Broström, T. 2010. *Energieffektivisering i Karlstad stift,* Centrum för energieffektivisering i kulturhistoriskt värdefulla byggnader, Högskolan på Gotland. Rapport 2010:4.

*= Litteratur och rapporter med anknytning till projektet

Hemsidor

Energimyndighetens forskningsprogram ”Spara och bevara”: www.sparaochbevara.se
 The Baltic Sea Region Network for Indoor Climate in Churches: www.hgo.se/churches
 Centrum för energieffektivisering i kulturhistoriskt värdefulla byggnader: www.hgo.se/cek
 EU-projektet Climate for Culture: www.climateforculture.eu

Projektledare

Tor Broström
 Professor, Tekn. dr
 Institutionen för kultur, energi och miljö
 Högskolan på Gotland

Projektmedarbetare:

Jan G Holmberg
 Lektor i kulturvård, Tekn.dr
 Institutionen för kultur, energi och miljö
 Högskolan på Gotland

Gustaf Leijonhufvud
 Doktorand
 Institutionen för kultur, energi och miljö
 Högskolan på Gotland

Poul Klenz Larsen
 Lektor i kulturvård, Tekn.dr
 Institutionen för kultur, energi och miljö
 Högskolan på Gotland

Magnus Wessberg
 Doktorand
 Institutionen för kultur, energi och miljö
 Högskolan på Gotland

Håkan Nilson
 Docent i installationsteknik, Tekn.dr
 WSP Environmental

Hotade kulturarv och föränderliga kulturmiljöer

Strukturella samhällsförändringar och kulturarvsprocesser – exemplet malmfälten

Birgitta Svensson & Ola Wetterberg

Structural societal changes and heritage processes – two cases from the mining districts in northern Sweden

In this article we try to highlight some general points that our project has touched upon. The focus is on how the cultural environments both change and alter the physical and cultural values in societies under great pressure for change. We have conducted several different case studies including some in the ore fields of northern Sweden. Special attention is paid to the different situations in Kiruna and Malmberget due to the increase in the world market price of iron ore, since this type of radical structural change in society have a significant impact on the cultural heritage. The ore is located underneath existing towns and settlements, which means that communities like Kiruna and Malmberget are experiencing major changes in their living environments as well as in people's visions about the historic environment future.

Birgitta Svensson
Institutionen för etnologi, religionshistoria och genusvetenskap
Stockholm universitet och Nordiska museet

Ola Wetterberg
Institutionen för kulturvård
Göteborgs universitet

När de europeiska samhällena utvecklades från bonde- till industrisamhällen runt förra sekelskiftet växte efterfrågan på järnmalmen i Kiruna och Malmberget. Gruvdrift i stor skala kom därför så småningom att utvecklas. Idag är det länder som Kina som står för den industriella utveckling som leder till att världsmarknadspriset når ofantliga nivåer, vilket i sin tur gör att brytningen av malmen åter expanderar oerhört snabbt.

Då samhällen en gång etablerades i anslutning till gruvdriften, valde man naturligtvis att lägga dem nära verksamheten. Idag visar det sig att malmkropparna ligger under nuvarande bebyggelse och infrastruktur, vilket leder till att väsentliga delar av staden Kiruna måste flytta om driften skall kunna fortsätta. Natur och kultur kommer i konflikt med varandra. Den underjordiska gruvan ger sprickbildningar i jorden och människor måste anpassa sin stad om den industriella utvecklingen skall kunna fortgå.

I Malmberget har man sedan ett halvt sekel vant sig vid att malmen kräver att man flyttar sina hem. I Kiruna har det först nu blivit aktuellt att flytta hus, järnvägar och vägar. Det finns

flera intressanta skillnader mellan problematiken i malmfältens olika orter.

Tvärvetenskaplig samverkan

Med syfte att undersöka hur stora strukturomvandlingar som resulterar i drastiska fysiska förändringar också förändrar människors kulturmiljö etablerades en forskargrupp år 2007. Frågorna i projektet *Strukturella förändringar och kulturarvsprocesser. Förändring, förlust, omvandling* har kretsat kring hur kulturmiljön både förändras av och förändrar såväl fysiska som sociala och kulturella värden i samhällen under stort omvandlingstryck. I projektet har flera olika fallstudier genomförts, bland annat i malmfälten. Denna artikel kommer inledningsvis att behandla generella utgångspunkter för projektet och särskilt uppmärksamma situationen i Malmberget.

Uppgiftens komplexa karaktär med analys av såväl planeringsbedömningar och miljökonsekvensbeskrivningar, som förändringarnas betydelse för olika grupper i samhället, innebar att ett tvärvetenskapligt angreppssätt

var nödvändigt. En forskargrupp bestående av forskare från Kungliga Tekniska högskolans institution för samhällsplanering och miljö, Institutionen för kulturvård vid Göteborgs universitet samt från etnologiämnet vid Stockholms universitet och Nordiska museet etablerades och finansiering erhöles från Riksantikvarieämbetet. Riksantikvarieämbetets intresse hade bland annat sin grund i ett regeringsuppdrag som var inriktat på att följa utvecklingen i malmfälten ur kulturmiljösynpunkt.

En av våra huvudfrågor kom att bli hur respekten för olika värderingar av kulturmiljön skall kunna förenas med den utveckling av samhället som industrin på orten kräver. Vår avsikt har varit att åstadkomma en analysmetod där det blir möjligt att hantera komplexiteten genom att olika medborgare ges möjlighet till inflytande i planeringsprocessen. Då kan inte gamla värden tas för givna vad gäller kulturarv, landskap eller arkitektur. Vi ser kulturmiljö som synonymt med människors hela livsmiljö och utgår från att det finns olika miljöer på samma plats utifrån olika grupperns tolkningar.

Olika processer i Kiruna och Malmberget

Kiruna planlades och bebyggdes vid förra sekelskiftet. LKAB:s förste disponent Hjalmar Lundbohm, hade intresse för samhällsbyggnadsfrågor och ett umgänge bestående av flera av den tidens kända arkitekter och konstnärer, varför Kiruna redan från början anlades som en svensk mönsterstad i fjällvärlden. Under hela 1900-talet har sedan intresset bland kända arkitekter att bidra till utformningen av stadsbilden fortsatt. Parallellt har värden och normer för vad som är värdefull bebyggelse formulerats och en bild av staden har kanoniserats som kan sammanfattas i det som en 10-årig flicka ger uttryck för i teckningen på nästa sida.

Det märkvärdiga med att flytta en stad som fått status som mönstersamhälle och som besöks av många turister på väg till fjällvärlden har naturligtvis också lockat till sig mycket forskning och flera projekt är på gång i Luleå och Umeå. En hel del uppsatser om flytten har

också skrivits i ämnen som kulturgeografi, samhällsplanering och urbana studier. Norrbottens museum följer de samhällsomvandlande processerna i ett långsiktigt projekt i samarbete med lokala aktörer.

I skuggan av Kiruna finns Malmberget. Där har betydligt större förändringar skett vilket vi dokumenterat i den första delen av vår undersökning. Den inriktades på historiens betydelse i kulturmiljöförvaltningen, men också på den riskhantering som det innebär att förvandla människors livsmiljö. Vi valde att börja våra undersökningar där eftersom intresset för vad som hände i Malmberget verkade så litet samtidigt som ansvariga tjänstemän på LKAB och i kommunen menade att här fanns en så stor förändringsvana att problem inte skulle uppstå på samma sätt som i Kiruna. Större delen av det som en gång var centrum i Malmberget finns nu i den grop som vuxit sig allt större under de senaste decennierna. Hur detta förändrat människors miljö har alls inte uppmärksamats på det sätt som nu sker inför den framtida förändringen av Kiruna.

Förvandlingar som en kontinuerlig process

Flera förvandlingar har ägt rum i malmfälten från uppgång till nedgång, från samhällets tudelningar till att hela centrum försvunnit eller skall förflyttas. Förvandlingar är det konstanta i samhällen som är så beroende av den naturresurs som malmen utgör. Utan malmen inget samhälle över huvud taget. Den första förvandlingen skedde då samernas marker och näring utmanades av nybyggarna som anlade industri-samhällena. Därefter har gruvsamhällena gått förvandlingar till mötes då man trott att verksamheten skulle försvinna som på de flesta gruvorterna i de sydligare delarna av Sverige, för att sedan åter växa och tvingas förvandlas igen.

Förvandlingarna har också lett till att Nordiska museet tidigt intresserade sig för samhällena i malmfälten. Då museet i slutet av 1930-talet insåg att det var dags att dokumentera även livet i städerna påbörjades en expedition till Kiruna av Brynjolf Hellner 1939. Under flera år arbetade sedan Astrid Odstedt med att insamla

Barnteckning uppsatt i Kiruna Stadshus. Foto: Birgitta Svensson.

Gropen i Malmberget. Foto: Gabriella Olshammar 2007.

ett rikt intervjumaterial till museet. Även det stora Svenska stadprojektet hade valt ut Kiruna som en stad av intresse på grund av "den yttre morfologiska utvecklingen" och även detta material finns i museets arkiv. I Hellners arbetsplan för hur fältundersökningarna skulle bedrivas framgår att det fanns en samverkan mellan de båda projekten.

Kulturarvsprocesser i människors livsmiljö

Vi har fokuserat på hur människor upplever förändringarna. Vi har då bland annat funnit en kulturarvsprocess, som kan beskrivas som en förvandling från materiellt kulturarv till immateriellt. Då den stora gropen skapats i Malmberget till följd av gruvdriften har en berättartradition om den goda "Malmbergsandan" utvecklats parallellt med att kyrkor, biografier, folkets hus, butiker och bostäder försvunnit ner i Gropen. Vi har emellertid också kunnat konstatera att det finns stora skillnader i den identitet som formas av och på platsen, beroende på vem det är som berättar. Kulturarvsprocesser måste studeras i relation till en rad olika tillhörigheter såsom kön, klass, generation och i de här områdena inte minst i förhållande till huruvida man är renägande same eller beroende av gruvan för sitt arbete. Den kommande flytten av Kiruna innebär naturligtvis särskilda svårigheter för rennäringen. Som exempel kan nämnas att sametinget i sitt remissvar på den översiktplan som skall visa hur den stora omvandlingen skall hanteras, skriver att kulturmiljöbegreppet där enbart behandlar byggnader och fornlämningar. I stället borde det handla om hela den av människan påverkade naturen. De pekar också på att stora delar av den samiska kulturen består av oskriven, tyst kunskap som överförs traditionellt och således utgör immateriella kulturvärden. Det är också slående hur det fortfarande i planeringen talas om vildmark och orörd natur, trots att områdena här varit hävdade och bebodda mycket länge.

Vad som är värt att flyttas tror vi är en mindre betydelsefull fråga än vad det betyder för människor att samhällen delas eller att deras

kulturmiljö som boende och livsmiljö nedvärderas eller negligeras. I tidningsartiklar från Kiruna beskrivs exempelvis hur man skyr en förändring som leder till den förslumning av delar av samhället, som man menar har skett i Malmberget.

Kulturmiljön som plats

Vår normativa utgångspunkt har varit att ett slags kulturarvsplanering skall göras innan man bygger eller förändrar i miljön. Människors identifikationer på en plats och platsens identitet och betydelse beror både på personliga erfarenheter och på föreställningar om platsens historia. Om perspektiven på kulturarvet vidgas från att ses som en restriktion till att omfatta människors uppfattningar om en plats, kan den historiska tolkningen komma in som en möjlighet redan i planprocessen. En diskussion om hur kulturarv skapas inrymmer därmed också en diskussion om hur framtidens plats skapas.

Platsens betydelse har uppmärksamats av många forskare. I takt med att avstånden minskat och rummet komprimerats har platsbundna identiteter över huvud taget ökat i betydelse, tvärt emot vad många tror. Kulturgeografen David Harvey har i boken *A brief history of neoliberalism* från 2005 visat att det är här kärnan i förståelsen av städernas problem och möjligheter måste sökas. En plats formas av de sociala relationer som äger rum där, det vill säga en plats handlar om värderingar och erfarenheter och är något mer än ett abstrakt rum.

De fysiska miljöerna i staden får olika karaktär beroende av hur de tolkas. Ibland är staden utkant i landskapet ibland utgör den centrum, inne i staden finns också en hel rad mellanrum och dolda miljöer som avtäcks när man ställer frågor om stadsutveckling både underifrån och utifrån, inifrån och uppifrån. Vilka miljöer har hittills varit dolda för vår kunskap? Hur formar vardagslivet staden? Hur förändras livet i staden? Vilka strider förekommer om samma plats? Finns det farliga miljöer? Vems stad får tolkningsföreträde i olika sammanhang? Hur är de urbana processerna del av större samhällsprocesser?

I fokus för vårt intresse stod livet i Malmberget, eller vår bild av hur det kan ha levats under olika tider. Vår ambition var att lyfta fram ofta förbisedda faktorer såsom hur det privata livet skiktat staden olika beroende på vilket kön eller vilken ålder som avses. Platsen framträder på olika sätt beroende på vilken social eller ekonomisk verklighet tolkningen utgår ifrån, eller om man utgår från en bofast eller en rörlig befolkning. Vi har också försökt visa hur livet ter sig då det kopplas till olika tidsprocesser.

Kulturarvsförvaltning som möjlighet

I stället för att låta stadsutvecklingen ensidigt styras av strukturförändrande krafter kan man skapa lokal kontroll av platsen. Även globala problem kräver i regel lokala lösningar. Den lokala planeringen skulle kunna verka som en kraftkälla mot följderna av de globala kapitalflödena genom att kommunerna satsar på den lokala kulturen. På så sätt kan medborgarnas självkänsla återupprättas och nya värden formuleras som i sin tur kan bilda grogrund för kommande utvecklingsprocesser.

Kulturarvsinstitutionernas möjligheter att öppna våra sinnen för andra världar och nya upplevelser skulle kunna vara oändliga. Här finns makten att i dialog med samhällets medborgare diskutera och dokumentera det vi vill minnas av samtiden och vad som därmed skall bli framtidens kulturarv. Makten att bestämma framtidens kulturarv får alltså inte främst handla om passiv förvaltning utan måste bereda plats för ett aktivt bruk. Kulturarvsexperten skall kritiskt granska hur kulturarv produceras, det vill säga: vem producerar kulturarv för vem och på vems villkor och vilken möjlighet finns till delaktighet? Att diskutera Malmbergets historia blir på så sätt också att diskutera och bearbeta samtiden.

Men om man ser till kulturmiljövårdens historia och tillämpning så verkar den öppna, framtidsytande verksamhet som skisserats ovan vara långt borta? Den kulturmiljövård som de flesta människor känner till brukar sammanfattas med ordet "k-märkt". Det är en verksamhet som pekar ut och skyddar särskilt värdefulla objekt och

fragment ur det förgångna med hjälp av lagstiftning och planering. Det som är "k-märkt" kan inte röras. "K-märkning" uppfattas emellertid i grunden som något positivt av de flesta. Den negativa spegelbilden av samma fenomen beskrivs i stället i termer av förmynderi, intrång i den enskildes rätt att bygga om sitt hus eller som en "död hand" över utvecklingen.

Är det lagstiftning, reglering och ett snävt, geografiskt avgränsande, inomvetenskapligt och elitistiskt förhållningssätt som har fått dominera kulturmiljövården? Nja, även om det ligger något i denna bild, så är den inte helt rättvisande. Parallellt med en expertinriktad och juridisk institutionalisering av bebyggelsens kulturvården, så har det också funnits en mer humanistisk och diagnostisk tradition. Under de senaste decennierna har denna inriktning fått en formaliserad plattform i form av politiska mål, internationella överenskommelser och professionella etiska riktlinjer. Synen på planering som en renodlad expertverksamhet har successivt förändrats i riktning mot en mer öppen och kommunicerande verksamhet där medborgarnas uppfattningar tillmäts större betydelse, och där en större mångfald av uppfattningar om kulturarv och historia hörs.

Kulturmiljövårdarens egen identitet har också förändrats och gamla sanningar om kulturvården har fått omvärderas. Där man tidigare tänkt att historisk autenticitet, äkthet och sanning skulle kunna fastställas relativt entydigt genom vetenskapliga metoder eller professionell kompetens, omfattar de flesta idag tanken att det kan finnas flera parallella sanningar om kulturarvet och dess värden. Inte minst de immateriella dimensionerna av kulturarvet har under senare år uppmärksamrats alltmer. En viktig exponent för kulturmiljövårdens nya synsätt återfinns i den Europeiska Landskapskonventionen. Inom ramen för en stark demokratisk strävan förenas aspekter på natur och kultur, på historia och framtid och på det unika och vardagliga i landskapet. Riksantikvarieämbetet ser landskapskonventionen som en möjlig utgångspunkt för en politik och praktik som behandlar landskapet som en helhet, och bland annat förenar kulturarvsperspektiv med utvecklingsfrågor.

Kulturarvsförvaltningens faror

Projektets analys av olika värdeperspektiv på "det historiska" understryker å ena sidan behovet av fokus på kulturarv i planeringen som visar att betydelsen av fysiska förändringar inte är självklar. Å andra sidan visar våra slutsatser också på några av kulturarvsplaneringens fallgropar.

För det första har vi våra delstudier kunnat visa hur användningen av "historien" inte bara använts för positiva identitetsprocesser, utan också för att utesluta andra och därmed visa på skillnader mellan "oss" och "dem", vilket också bekräftas i den alltmer omfattande kritiska kulturarvsforskningen. Kulturarvets bakomliggande motiv, bruk och effekter genom historien har gjorts tydligare, bland annat av Laurajane Smith i boken *Uses of Heritage* 2006. Olika tolkningar och betydelse av kulturarvet låter sig inte sammanfogas till en harmonisk helhet.

För det andra kan vi också i vårt material skönja den allmänna tendensen till politiskt och instrumentellt bruk av kulturarvet som produktivkraft. Ett exempel är det "platsskapande" som blivit en del av städernas marknadsföring, en allt vanligare strategi för att stärka den lokala ekonomin, speciellt där den handel och service tar över efter industrin. Paradoxalt nog kan kulturarvsplanering insatt i ett sådant politiskt sammanhang snarast sägas undertrycka den lokala kulturens egen utveckling. Det som av en utomstående betraktare enkelt kan kännas igen och marknadsföras som kulturarv premieras, framför de ofta subtila, komplexa och ibland motstridiga lokala tolkningarna. I detta sammanhang har påpekats av John Howard att kulturarv är en global företeelse som uppvisar stora likheter över kontinenterna, och därmed i sig bidrar till en homogenisering av världens bebyggelsemiljöer och landskap.

När ingrepp i stadsmiljön används för att möjliggöra ekonomiskt lönsamma funktioner och ny kommersiellt fördelaktig "image" blir resultatet dessutom ofta att förnyelseprocessen leder till social förflyttning och alltmer segregat boende. Detta är en fråga som vi inte studerat i vårt projekt, men något som vi vet är en vanlig följd av en kulturarvspolitik med fokus på image och konkurrenskraft.

Riskhantering i kulturmiljön – mellan utveckling och kulturförstörelse

En central fråga i vår forskning var hur lokala kulturarvsprocesser skulle kunna studeras som en del av större samhällsförändringar. Med begreppet *kulturarvsprocesser* menade vi då, i vårt försök att utveckla en metod för samhällen i rörelse, de processer som både formar och omformar människors kulturmiljöer i form av såväl den faktiska fysiska omgivningen, som de minnen och berättelser som knyts till olika miljöer.

Det vi framför allt har fångat genom att fokusera på olika sätt att betrakta det förflutna är att kontinuiteten till det förflutna tenderar att gå förlorad, utarmas och trivialiseras, då man bygger framtiden. Vi finner också att kulturmiljöaspekterna inte beaktats i sin fulla vidd i planeringssammanhang och i den offentliga kulturarvsförvaltningen. Över huvud taget förefaller planeringen lida brist på såväl lokal förankring som långsiktighet.

Om man vill se en socialt hållbar kulturell utveckling i kulturmiljön, betraktad som en lokalt värdefull minnesresurs, krävs förändringar i synsätt. Dels måste synen på vad som är kulturarv ständigt förändras och utvecklas i takt med att samhället förändras, dels måste berättelserna om kulturmiljön återspegla den komplexitet som finns i det omgivande samhället. Om inte detta sker stagnerar kulturarvet och riskerar att marginaliseras i stället för att bli den resurs som det är i samhällsplanering och utveckling.

Men konsekvenserna kan bli ännu mer tillspetsade. Med en låst och endimensionell syn på kulturmiljön kommer den offentliga kulturarvsförvaltningen inte bara att reducera kulturmiljön till en ekonomisk resurs, utan också att direkt osynliggöra kulturmiljöns betydelse och värden för de människor som brukar den. Då fränhänder förvaltningen sig också ett demokratiskt inflytande över processerna, vilket framkom i våra studier i Malmberget. Medborgarna såg sig där inte ha särdeles stora möjligheter att påverka besluten om Malmbergets framtid. Traditionellt har LKAB fattat de avgörande beslut som påverkat samhällets framtid och fortfarande dröjer det kvar en förväntan

att de skall göra det även framöver, samtidigt som den offentliga planeringen inte har långsiktiga perspektiv.

När disponenten flyttade från samhället förändrades synen på historia och kulturarv. De sociala relationerna i ett samhälle med ett dominerande företag präglades inte längre av en vardaglig relation mellan bolagsdirektörer och gruvarbetare. Styrningen i det globala företaget sker i fjärran, medan den lokala befolkningen fortfarande har att hantera den lokala miljön. Kulturella aspekter på miljön ger inte längre någon vinst för företaget, varför de möjligen inte heller är benägna att betala för infrastrukturen i Malmberget på samma sätt som tidigare. Kommunen har bitvis tagit över det som företaget tidigare ansvarade för. Kommunalsrådet talar till exempel om behovet av att bygga nytt badhus och ny ishall, men uttrycker förväntningar om att LKAB ska vara med och finansiera satsningarna.

Det är inte någon snabb process som gjort att Malmberget idag präglas av avveckling med förlustperspektiv.

Redan på 1960-talet började rationaliseringen av gruvindustrin och antalet arbetare och tjänstemän som behövdes minskade successivt alltmer. Municipalsamhällets upphörde 1960. Sista malmtåget rullade iväg från stationen i Malmberget 1962. Samtidigt säger flera av kommunens tjänstemän att det då gjordes en utmärkt generalplan, men den genomfördes aldrig. Brytpunkten i Malmbergets utveckling kom på 1970-talet då alltmer av den centrala bebyggelsen försvann. Gropen i form av industriell utveckling breder ut sig, folk flyttar, servicen försämras och utflyttningen accelererar. Rädsla, ilska eller oro blandas med nostalgiska berättelser om hur bra samhället var förr. En särskild Malmbergsanda försvann, vilket av några tidfästas till 1980-talet, medan många andra menar att den lever kvar. Intressekonflikter mellan LKAB och invånarna tar sig så småningom uttryck i såväl överklaganden till miljödomstolen som i tidningsartiklar. Ambivalensen mellan strukturella förändringar som främjar ekonomisk utveckling på en global och nationell nivå och kulturarvsprocesser på lokal nivå blir allt tydligare.

Om fokus riktas mot *riskhantering* i kulturmiljön kan kultur beskrivas som det kitt som förenar människor, som skapar både tillhörighet och närhet. Med kulturens hjälp kan människan skapa balans i tillvaron. Det ger argument för en aktiv planering av såväl kulturmiljön, som är människans historiska avtryck i landskapet, som av det immateriella kulturarvet i form av berättelser och sammanhang som historien lämnat åt oss att förvalta. Men kulturen kan också vara avgränsande och skapa utanförskap och avstånd, och det finns alltid potentiella spänningar mellan olika individuella och gruppvisa kulturarv. Utan en noggrann och underbyggd uppmärksamhet vid dessa frågor riskerar kulturarvsplaneringen att mer bli ett problem än en möjlighet.

Gruvdriften i fallet Malmberget var den kultivering av naturförhållanden på platsen som så småningom skapat den kulturmiljö som fått karaktäristiska drag i såväl bebyggelse som i en särskild Malmbergsanda, men också i en speciell kulturell kompetens att hantera förändring. I Malmberget har alltid funnits en beredskap att flytta när gruvdriften krävt det. Men först nu har utvecklingen blivit sådan att det handlar om att flytta *från* Malmberget. Kanske handlar det om att flytta hela samhället. Vad är det då man riskerar att förlora? Är det en unik bebyggelsestruktur eller unika byggnader? Vilka skall i så fall väljas ut? För några är det viktigaste bolagsområdet, för andra är det den egna villan och någon tycker till och med att Fokushuset och centrumområdet tillsammans med sportanläggningarna och Folkets hus är det viktigaste. Ofta berör risken något mer immateriellt som berättelser, kunskaper och möjligheter. Någon betonar att det är arbetarkulturen i Malmberget som måste bevaras. Gemensamt för alla som kallar sig malmbergsbor, vare sig de är utflyttade och nu kallar sig "gamla malmbergare" eller de som bor kvar är dock att de alla betonar betydelsen av en speciell malmbergsanda.

Risker och möjligheter

När vi på ett seminarium i Malmberget i juni 2007 ställde den konkreta frågan om vad man

vill ha med sig av historien i framtiden blev svaret en diskussion om boendemiljöer. Men snart framkom också att efter en bra dokumentation av Malmberget menade många att det var OK att flytta kulturmiljöer och omformulera dem på ny plats. Samtidigt betonades behovet av en tydligare planering. Hittills har visioner om kulturmiljöns framtid saknats i plandokumentet och styrningsmekanismer på området har inte diskuterats.

Svaren på frågan om historien ovan antyder samtidigt att det finns rätt förutbestämda uppfattningar om vad kulturmiljö och kulturarv skall vara och hur de kan behandlas i planeringen. Sådana fasta definitioner finns inte bara i allmänna föreställningar, utan är också mer eller mindre inbyggda i den offentliga kulturarvsförvaltningens egna traditioner och verktyg. Även om utvecklingen under flera decennier gått mot ökad integration och demokratisering av kulturarvsfrågorna, så kvarstår ett antal fundamentala motsättningar att hantera. Eller kanske är det till och med så att dessa motsättningar har blivit både skarpare och svårare att hitta lösningar på?

Förväntningarna på kulturarvet ökar nämligen ständigt. Gregory Ashworth, som forskar om kulturarvsplanering, har bland annat i antologin *Public places, public pasts 2007* visat hur det offentliga kulturarvet idag skall uppfylla en mängd ofta motstridiga syften. Målkonflikter och osäkerhet kring lämpliga arbetssätt har tilltagit. Bland motsättningar som lyfts fram tidigare i våra texter finns de dubbla målen att både använda kulturarvet som en attraktionsfaktor för turism och industri, och samtidigt tillfredställa lokala sociala och kulturella behov hos invånarna. Den offentligt arrangerade kulturarvsprocessen skall dessutom både syfta till utvecklingen av kollektiva minnen, och samtidigt stärka och bejaka komplexitet, mångfald och motsättningar i och kring kulturmiljön. Några samstämmiga modeller för att sammanfoga dessa olika målsättningar finns idag inte.

Det finns med andra ord motverkande sätt att se på kulturmiljö och kulturarv, i både praktiken och teorin, som leder till såväl vinst som förlust. Hur strukturella förändringar skall värderas för att skapa underlag för ändrade

planeringsrutiner där olika dimensioner av kulturmiljöfrågorna kommer in tidigt i planprocessen är en fråga som återstår att besvara, men vår undersökning i Malmberget kan fungera som en utgångspunkt för att diskutera strukturella förändringar och kulturarvsprocesser i generella termer i olika regionala och lokala sammanhang.

Bevarandets och utvecklingens problem och möjligheter måste beaktas parallellt - allt för ofta har bara problemen diskuterats. Om-laddningar sker på olika sätt beroende av vems och vilken historia det är som kommuniceras i det offentliga minnet. Det finns en stor medvetenhet om de hot mot kulturarvet som mark-exploatering utgör, mindre om vad som händer när det inte finns berättelser, talesätt, minnen och visioner som relaterar platsen till kulturarvet. Platser får sin innebörd av det vi tillskriver dem och förknippar dem med. De skapas av den tid och de sociala värden som skrivs in i dem. På så sätt kan Gropen i Malmberget sägas vara viktig att bevara. Alla har något att berätta som förknippas med gropen. Här finns allt det som beskriver det samhälle som skapade Malmbergets storhetstid och den så kallade Malmbergsandan.

Kaptensgropen har påverkat samhället sedan mitten av 1960-talet. Hela kvarter har försvunnit, gator, vägar, bebyggelse och inte minst urbana miljöer såsom Folkets hus, biografen, skolor och andra offentliga samlingsplatser. Malmberget har alltså under en relativt lång period på snart ett halvt sekel haft en negativ utveckling ur kulturmiljösynpunkt då kvaliteten i människors livsmiljö försämrats både vad gäller boende och service. Rasriskområdets successiva utvidgning har inneburit att orten Malmbergets tidigare stolta identitet som den urbana miljön i kommunen förbytts till ett utkantsområde med en alltmer negativ identitet. Kvar lever i stället berättelserna om det framgångsrika Malmberget, inte minst bland den äldre delen av befolkningen. Utifrån berättelserna kan man också forma framtiden.

Det exemplariska urbana mönstersamhälle som en gång fanns i Malmberget, finns idag mest kvar som något man talar om. Kanske är det detta, som kallas malmbergsandan, som är

viktigare att bevara än enskilda fysiska miljöer. Andan innebär att man lyssnar på medborgarna som betonar att sammanhållning och solidaritet är det som alltid präglat samhället. Med ett aktivt deltagande av de människor som berörs av flytten, och en framåtsyftande planering som beaktar deras synpunkter, torde utvecklingen inte behöva upplevas med oro, förlust och brist på inflytande. Genom att ta fasta på det som kallas immateriella aspekter på kulturmiljö, det vill säga ett kulturarv i form av berättelser om det som varit, skulle det kunna bli möjligt att bygga upp en ny kulturmiljö på de gamla traditionerna. Vår undersökning har visat att det är viktigt att lyssna på olika grupper i samhället då det gäller att få fram vad man finner värdefullt i miljöerna. Det är också av betydelse att få klart för sig hur den rådande synen på vad som är värdefullt vuxit fram och kanoniserats.

Referenser

- Ashworth, G. "Plural pasts for plural publics in plural places: A taxonomy of heritage policies for plural societies. In: Ashworth, G et.al (red.) 2007. *Public places, public pasts*. Utrecht: Royal Dutch Geographical Society.
- Tunbridge, J. E. & Ashworth, G.J. 1996. *Dissonant heritage: the management of the past as a resource in conflict*. Chichester: Wiley.
- Europeiska landskapskonventionen* 2007. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Harvey, D. 2005. *A brief history of neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Howard, P. 2002. *Heritage. Management, Interpretation, Identity*. London. Continuum.
- Jones, M. & Stenseke, M. (red.) 2011. *The European Landscape Convention: challenges of participation*. Dordrecht: Springer Verlag.
- Smith, L. 2006. *Uses of heritage*. New York: Routledge.

Litteratur med anknytning till projektet

- Adolphson, M. & Olsson, K. 2011. "Urban structure and social life – the planning for relocation of Kiruna town", Ingår i avhandling Adolphson, M. 2011: *On analysing changes in urban structure: some theoretical and methodological issues*.
- Feldmann, B. 2010. "Förstört och förnyat: om Kirunas första stadsdelar", *Geografiska Notiser*, Nr 1.
- Feldmann, B. 2011. "Stadslandskap mellan risk och möjlighet", *Landskapspejare: Nordiska museets och Skansens årsbok*.
- Holmberg, I. Martins 2010. "Amnesins platser. Romska tätläger i minnespolitikens kraftfält", *Göteborg utforskad. Studier av en stad i förvandling*. Holgersson,

- Thörn, Thörn & Wahlström (red.). Glänta Produktion, s. 181-188.
- Holmberg, I. Martins 2010. "Sites of Amnesia. Politics remembrance and forgetfulness concerning Romany camps in the Gothenburg city centre", (*Re*)searching Gothenburg. *Essays on a changing city*. (Eds.) Holgersson, Thörn, Thörn & Wahlström. Glänta Produktion, s. 183-190.
- Larsson, S. 2010. *Gamla industriområdets omvandlingar genom instrumentella och meningsskapande handlingar*. Stockholm: KTH Samhällsplanering och miljö. SoM EX 2010-05. Examensarbete.
- Olsson, K. & Haas, T. (under utgivning). "Emergent Urbanism: Urban Planning & Design and Structural Change", Artikel accepterad för publicering i *Journal of Urbanism*.
- Sjöholm, J. 2010. *Föreställningar om stads- omvandlingens Kiruna*. Masteruppsats. Institutionen för kulturvård Göteborgs universitet.
- Storm, A. 2009. "Industriella platser i ny gestalt", *Den tyske Historiker*.
- Storm, A. 2009. *Strukturella förändringar och kulturarvsprocesser – en litteraturoversikt*. Stockholm: KTH. Arbetsrapport.
- Svensson, B. 2008. "Malmfältens förändringar", *Samtid & museer*. nr 2.
- Svensson, B. 2011. "Liv, plats och identitet i det urbana rummet", *Andra Stockholm: liv, plats och identitet i storstaden*, s. 21-32
- Svensson, B. 2011. "Människan i staden och staden i människan", *Kulturens byggstenar: festskrift till Anna-Maria Åström. Helsingfors*.
- Svensson, B. 2009. "En ny kulturell grammatik?: om behovet av stora berättelser", *Arkeologisk framtid: rapport från Svenskt arkeologmöte 2008*, s. 21-35.
- Svensson, B. 2009. "Särart, likhet, mångfald : etnologiska perspektiv på kulturell identitet", *Folkkultur i fokus: tretton jubileumsföreläsningar*, s. 9-20.
- Svensson, B. & Wetterberg, O. (red.) 2008. *Malmberget. Strukturella förändringar och kulturarvsprocesser*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet. Innehåller följande artiklar:
 – Svensson, B. & Wetterberg, O. Historiens betydelse i kulturmiljöförvaltning.
 – Olshammar, G. Ruinlandskapet som besvär eller historia.
 – Feldmann, B. Gropen och gettot - om kulturarv, identitet och generation.
 – Olsson, K. & Storm, A. Det förflutna i framtidens Malmberget.
 – Holmberg, I. Martins, Historiseringen av Malmberget.
 – Svensson, B. & Wetterberg, O. Riskhantering i kulturmiljön - mellan utveckling och kulturförstörelse.
- Svensson, B. & Wetterberg, O. (eds.) 2009. *Malmberget: structural change and cultural heritage processes : a case study*. 1. Stockholm: Swedish National Heritage Board.
- Thelin, S. 2009. *Flytt av kulturhistoriskt värde. Fallstudie Kiruna*. Stockholm: KTH Arkitektur och samhällsbyggnad. Examensarbete.
- Wetterberg, O. (red.) (under utgivning 2012). *Gamlestad. Strukturella förändringar och kulturarvsprocesser*. Antologi med bidrag av Krister Olsson, Beate Feldmann, Stefan Larsson, Martin Gren, Ingrid Martins Holmberg, Hans Bjur, Mir Azimzadeh, Sarah Andersson, Kicki Söderback, Anna Modin.

Projektledare

Birgitta Svensson
Professor
Institutionen för etnologi, religionshistoria och
genusvetenskap
Stockholm universitet och Nordiska museet

Ola Wetterberg
Professor
Institutionen för kulturvård
Göteborgs universitet

Projektmedlemmar

Marcus Adolphson
Forskare, Tekn.dr
Institutionen för samhällsplanering och miljö
Kungliga Tekniska högskolan

Stefan Erling Larsson
Masterstudent
Institutionen för samhällsplanering och miljö
Kungliga Tekniska högskolan

Martin Gren
Lektor, docent
Institutionen för kulturvård
Göteborgs universitet
(Numera lektor vid Ekonomihögskolan,
Linnéuniversitetet)

Ingrid Martins Holmberg
Universitetslektor, Fil.dr
Institutionen för kulturvård
Göteborgs universitet

Gabriella Olshammar
Forskare, Fil.dr
Institutionen för kulturvård
Göteborgs universitet

Krister Olsson
Tekn.dr
Institutionen för samhällsplanering och miljö
Kungliga Tekniska högskolan
(Numera utredare på Riksantikvarieämbetets
samhällsavdelning)

Anna Storm
Forskare, Fil.dr
Teknik och vetenskapshistoria
Kungliga Tekniska högskolan & Centre for Baltic
and East European Studies
Södertörns högskola

Sara Thelin
Masterstudent
Institutionen för samhällsplanering och miljö
Kungliga Tekniska högskolan

Beate Feldmann Eellend
Doktorand
Institutionen för etnologi, religionshistoria och
genusvetenskap
Stockholms universitet & Center for Baltic and
East European Studies
Södertörns högskola

Brytpunkt Bergslagen – industriarvets värde och intressekonflikter

Jan af Geijerstam & Maths Isacson

Industrial heritage and value conflicts

In the course of rapid and profound societal shifts abandoned industrial structures have been transformed into new uses, often explicitly denoted as cultural heritage. An examination of four cases of industrial heritage in the Bergslagen area of Central Sweden discloses how newly designated industrial heritage values become contested. The investigation exposes how the positions of heritage values often are disadvantageous in relation to economic and environmental concerns.

Jan af Geijerstam
Institutionen för Kulturvård
Göteborgs universitet

Maths Isacson
Ekonomisk historiska institutionen
Uppsala universitet

Malmen, skogen och vattnet var avgörande för samhällsbygget i Bergslagen och bestämde industrins lokalisering och människors bosättning. Idag har de traditionella basnäringarna förlorat sin dominerande betydelse. Samhällsmönstren finns dock kvar och på många platser där företagen avvecklat sin produktion återstår lämnade byggnader och miljöer som sedan 1970-talets början i allt högre grad omvandlats till nya användningar. Inte sällan har de, helt eller delvis, uttryckligen bevarats som ett industriellt arv. Detta industriarv var inledningsvis långt ifrån en självklar del av kulturarvet, men har nu blivit en integrerad del av antikvariskt arbete. Samtidigt är det i hög grad ett hotat kulturarv i en samtid som är under stark omförhandling.

År 2006 tog länsstyrelserna i Dalarna, Västmanland och Örebro län, i samverkan med Riksantikvarieämbetet och industriminnesforskare vid Tekniska högskolan i Stockholm, initiativ till programmet *Bergslagssatsningen – Kultur och Turism*. Snart anslöt sig även länsstyrelserna i Värmland och Gävleborg, länsutismen och regionförbund. Som administrativ samordnare knöts Intresseföreningen Bergslagen, en intresseorganisation för 24 kommuner, tre regionförbund och Västmanlands landsting.

En FoU-grupp bildades av en grupp forskare i syfte att följa effekterna av satsningen

och för att bidra med kunskap om regionen i samtiden och historien. Riksantikvarieämbetet gav pengar till ett forskningsprojekt med namnet *Brytpunkt Bergslagen*. En av projektets uppgifter, som behandlas i denna artikel, har varit att studera värde- och intressekonflikter på orter där produktions-, natur- och kulturarvsintressen har ställts mot varandra. Detta har skett där nedlagda gruvor åter börjar brytas, där kraftverk byggs om, i samband med miljösaneringar och där historiska gruvdammar destabiliseras. En central fråga är således hur kulturarvet och dess företrädare kan hävda sig i konflikten med andra intressenter.

En annan studie inom projektet behandlar sociala processer. Den består både av en kvalitativ del om hur Bergslagen förmedlas inom ramen för *Bergslagssatsningen – Kultur och Turism*, som utförs av filosofie doktor Inger Orre vid Akademin för innovation, design och teknik vid Mälardalens Högskola, och en kvantitativ del om socio-ekonomiska förändringsprocesser i Bergslagens industriorter som genomförs av professor Mats Lundmark och filosofie doktor Mona Hedfeldt, Centrum för Urbana och Regionala studier vid Örebro universitet. Studierna görs i samarbete med professor Maths Isacson som också är projektledare för *Brytpunkt Bergslagen*. Projektet som helhet kommer att redovisas i bokform.

Triewalds byggnadsminnesmärkta maskinhus i Dannemora sett från det nya verksamhetsområdet med nya stängsel i förgrunden. Foto: Jan af Geijerstam, 2010.

Dannemora – när gruvarvet åter blir gruva

När gruvarbetet i Dannemora lades ned 1992 skrev LO-tidningen att det innebar ”det definitiva slutet på järnepoken Bergslagen” (LO-tidningen, 27 mars 1992, s. 6). Det var få som trodde att gruvarbetet i Dannemora – eller överlag i Bergslagen – skulle stå inför en pånyttfödelse bara tjugo år senare. Våren 2012 återupptas dock malmbrytningen i Dannemora efter ett omfattande investeringsprogram.

Fram till nedläggningen var Dannemora en miljö för produktion av järnmalm, ett produktionslandskap, men när gruvan lades ned förändrades samhällets identitet i grunden. Gruvområdet blev först en lämnad och övergiven arbetsmiljö och senare en alltmer välansad bostads- och besöksmiljö. Dannemora var ett Riksstämman intress för kulturmiljövården och efter nedläggningen blev flera byggnader byggnadsminnen: Triewalds ångmaskinhus, Nordschaktlaven, den 72 meter höga Centrallaven i betong

från mitten av 1950-talet samt maskinhuset Norra maskin. Dannemora integrerades i högre grad bland de uppländska vallonbrukens kulturhistoriska besöksmiljöer.

Nedläggningen förändrade också förutsättningarna för Dannemoras fysiska planering. Östhammars kommun övertog mark och byggnader från stålbolaget SSAB och bebyggelse och markanvändning i Dannemora reglerades för första gången i en kommunal detaljplan. Ett starkt fokus lades på områdets kulturhistoriska värden. Informationsskyltar kring gruvan sattes upp av hembygdsföreningen, det kommunala gruvfastighetsbolaget och Föreningen Vallonbruk Uppland.

I början av 2000-talet steg efterfrågan på stål brant uppåt i världen i samband med Kinas och Indiens ekonomiska tillväxt. I Sverige startades en omfattande malmprospektering där blicken bland annat riktades mot gamla nedlagda gruvor. En av de mest intressanta gruvorna var den i Dannemora med sin dokumenterat

rena svartmalm. Sommaren 2007 lämnade Dannemora Magnetit AB enligt miljöbalken in en ansökan till Miljödomstolen om att få tillstånd att återuppta verksamheten på orten.

Handlingarna i detta mål domineras av frågor som rör naturmiljön och miljöeffekter som påverkar människors hälsa. Betydande utredningsinsatser, dokumentation och argumentation ägnas stoft, damm, buller, vibrationer och vattenpåverkan.

Gruvbolaget angav hur man ville att verksamhetsområdet skulle avgränsas. I princip var det endast på denna punkt där den kulturhistoriska utredningen i miljökonsekvensbeskrivningen krävde justeringar. Ett antal äldre gruvhål och i ett fall lämningarna efter en äldre väg, borde inte ligga inom verksamhetsområdet. Gruvbolaget gick med på förändringarna men för ett område med rester av äldre gruvbrytning, längst i norr, ville man inte flytta gränsen. Här finns ett flertal gruvhål, skärpningar och skrotstensvarp. Samtidigt går den moderna gruvans nedfart här, vilket gör området centralt för den återstartade gruvbrytningen. Det finns dessutom en viss rasrisk i de nordligaste delarna. I sin inlägga till Miljödomstolen krävde länsstyrelsen i Uppsala att denna del borde "utredas och gränsbestämmas enligt Kulturminneslagens bestämmelser innan brytning kan ske" om bolaget vidhöll sin ansökan (Nacka tingsrätt, mål nr. M3809-07, Deldom, rättelse/komplettering 18 juni 2008, bilaga 1, s. 64-65). Detta gick bolaget med på, om än i vaga ordalag. Några uttryckliga villkor vad gäller detta område formulerades inte i domen och det är inte utrett om något samråd kommit till stånd.

Riktlinjerna för byggnadsminnesmärkning betonar samspelet mellan byggnadsminnet och omgivningen. I dessa avseenden har den nya brytningen påverkat kulturmiljöerna i allra högsta grad. Både Triewalds maskinhus och Nordschaktlaven ligger numer direkt på gränsen mot det nya verksamhetsområdet med moderna, nyuppsatta stängsel bara några meter från byggnaderna. Den skyltade led som tidigare lotsade besökarna genom gruvområdet måste läggas om. Till detta kommer att gruvans arkivbyggnad från 1837, som ägs av kommunen och

tidigare använts som utställningsbyggnad ligger oåtkomlig inne på det stängslade verksamhetsområdet.

De största förändringarna rör den byggnadsminnesmärkta Centrallaven, belägen inom verksamhetsområdet. Laven kommer liksom tidigare att få en avgörande funktion för gruvdriften. Till de förändringar som nu godkänts hör omfattande installationer av ny utrustning inne i byggnaden samt bygget av ett helt nytt sovringsverk i skyddsområdet kring laven.

Trots dessa ingrepp i de kulturhistoriska värdena visar handläggningen på en grundläggande samsyn i bedömningen av förändringarna. I sin ansökan till Miljödomstolen skrev Dannemora Magnetit att "Den planerade verksamheten kommer att utgöra ett tillskott till kulturmiljön, genom att Dannemora återigen får en levande gruvverksamhet. Verksamheten kommer inte att medföra intrång i någon skyddsvärd byggnad." (27 juni 2007, Nacka tingsrätt, mål nr M3809-07, bilaga 1, s. 8). I sitt tillstånd till ändringar inom byggnadsminnet gruvlaven gjorde länsstyrelsen i Uppsala en likartad bedömning och skriver att byggnadsminnet "kommer att kompletteras med en modern historia som kan länkas samman och ge en fortsatt kontinuitet åt Dannemora gruvor". (Beslut 26 maj 2008, Länsstyrelsen i Uppsala län, ärendenr. 432-4565-08).

Avestaforsen

– nytta, skönhet och kulturarv

"Avesta kommun sålde ut Avestaforsen" löd den dramatiska rubriken på ett inlägg i Sveriges Radios Dalanytt den 21 december 2004, som beskrev en slutpunkt i en mångårig tvist om villkoren för att bygga om kraftverken i Storforsen i centrala Avesta.

Avesta växte fram kring denna fors i Dalälven. Här byggdes en hytta under medeltiden och kopparverk och myntverk på 1640-talet. Från andra hälften av 1800-talet växte samhället kraftigt sedan järnverk och senare en elektrokemisk industri etablerats vid forsens. Älven med sitt fall var samhällets ursprung och blev dess symbol och har från år 1919 utgjort en del av den nya stadens vapen.

Kraftverken i Avesta efter ombyggnaden med Månsbo, dammanläggningen och Avesta Storfors. Längst till höger syns Koppardalen. Foto: Jan af Geijerstam, 2010.

De första kraftverken för elproduktion byggdes under 1890-talets slut, men vattnet kunde i det närmaste obehindrat fortsätta förbi själva Storforsen. Den stora förändringen kom 1931 då två nya kraftverk invigdes, Avesta Storfors för Avesta Jernverks räkning och på den motsatta älvstranden Månsbo kraftverk som försåg Alby Nya Kloratfabriksaktiebolag med elkraft. Något längre ned utefter älven låg sedan 1899 kraftverket Avesta Lillfors.

År 2001 aviserade kraftverkens ägare, Birka Kraft AB och Fortum Kraft AB (från 2002 sammanslagna till Fortum generation AB), att Storfors och Månsbo behövde byggas om. Kraftverken närmade sig slutet av sin tekniska livslängd och dessutom ställdes av säkerhetsskäl högre krav på avbördningskapaciteten, det vill säga förmågan att tappa vatten ur dammen vid höga vattenstånd.

Det var dammanläggningen som blev den stora konfliktfrågan. Tvärdammen från 1931 stod mitt i älven cirka 70 meter nedanför Kyrkogatans bro över älven. Från dammens ändar ledde fångstarmar utmed de båda älvstränderna ned mot respektive kraftverk som låg ytterligare cirka 90 meter längre nedströms. Nedanför tvärdammen, i mitten av älvfåran, blottades älvbotten med sina stenhällar. Periodvis, vid höga vattenflöden, släpptes över-skottsvatten ut över klippställarna och skapade då en reminiscens av Avestaforsen. Nu ville kraftbolaget bygga om dammen i höjd med kraftverken och därmed helt utplåna Storforsen, omskriven av Erik-Axel Karlfeldt och en

del av svensk musiktradition genom Calle Jularbos *Avestaforsens brus*.

Det allra första mötet kring utbyggnaden hölls på länsstyrelsen i Falun i februari 2001 och var initierat av kraftbolagen, som presenterade en omfattande teknisk utredning och vad man kallade ett förnyelseprogram för kraftanläggningarna.

I mitten av mars 2001 hölls även ett samråd med representanter för Avesta kommun. Redan under detta första möte blev det tydligt att motsättningarna var betydande. Två av kommunens representanter, stadsarkitekt Dan-Ola Norberg och Axel Ingmar, ledamot i kommunstyrelsen, formulerade följande tre punkter som blev centrala i den fortsatta handläggningen:

- Avesta Storfors är en del av industri- och kulturmiljöområdet Koppardalen och därmed en del av ett riksintresse för kulturminnesvården.
- föreningarna efter kloratfabriken på den vänstra älvstranden är betydande.
- forsens och dess klippor har i sig ett mycket stort kulturhistoriskt värde.

Axel Ingmar betonade även Storforsens stora betydelse för förståelsen av områdets geologiska och hydrografiska historia.

I oktober 2002 lämnade Fortum in en ansökan till Miljödomstolen för att få utbyggnadsplanerna godkända enligt miljöbalken. Miljökonsekvensbeskrivningen reste en rad invändningar och tillsammans med kommunens

Gjuteriområdet i Hälleforsnäs efter saneringen. Till höger den nedersta delen av den forna slaggtippen, nu deponi för förorenade massor. Foto: Jan af Geijerstam, 2010.

protester medförde detta att kraftbolaget i slutet av april 2003 lämnade in ett alternativt förslag. Ingreppen i den förorenade miljön kring kloratfabriken begränsades och dammen flyttades i sin centrala del 25 meter uppströms vilket innebar att en del av klipporna kunde bevaras synliga. I oktober 2004 gav Miljöödomstolen entydigt klartecken till detta förslag.

Avesta kommun svarade med att initiera bildandet av ett natur- och kulturresevat kring Dalälven och begärde att domen i Miljöödomstolen skulle inhiberas. Hotet om denna ytterligare fördröjning förändrade inte Fortums byggnadsplaner, men i mitten av december 2004 erbjöd bolaget en kompensation till Avesta. Denna innebar att man dels skulle göra i ordning en strandpromenad utmed älvens norra sida och dels bygga en gång och cykelbro under väg 68 som korsade älven nedströms.

Avesta kommun accepterade Fortums bud och bygget påbörjades i slutet av februari 2005. Den 17 oktober 2007 invigdes Avestaforsens nya kraftverk.

Hälleforsnäs
– det oönskade kulturarvet sanerat

Samhället Hälleforsnäs i centrala Södermanland har ungefär 1 600 invånare. De äldsta

delarna ligger ned mot Brukssjön. Här finns gjuteriområdet som efter en förödande brand 1934 utgör en byggnadshistoriskt mycket väl sammanhållen miljö från mitten av 1900-talet.

När gjuteriet var som störst, i mitten av 1960-talet, var ungefär 950 personer anställda, men verksamheten minskade drastiskt under följande decennier. År 1997 bildades Stiftelsen Hälleforsnäs Bruksfastigheter av sju privatpersoner med anknytning till Hälleforsnäs. Stiftelsen tog över bruksområdet, med 36 000 kvm lokaler, med målet att arbeta för fortsatt verksamhet i olika former, helst i samklang med miljöer och lokaler, och att värna de industrihistoriska minnena. Den sista gjutningen gjordes 2010, men fortfarande sker efterbearbetning av gods som gjuts på annat håll. I överflödiga lokaler har nya verksamheter etablerats. Bruket är idag på samma gång arbetsplats med industri och affärslokaler, museum, och kulturcentrum.

År 1998 bekostade länsstyrelsen i Södermanlands län en undersökning av gjuteriområdet enligt Naturvårdsverkets metodik för inventering och riskklassning av förorenade områden (Mifo). Förutom provtagningar på flera platser, omfattade undersökningen även intervjuer med människor som arbetat vid gjuteriet samt arkiv- och litteraturstudier. Kartläggningen visade att den så kallade Tjærtippen, strax

utanför själva verksamheten var starkt förorenad av tjära, tungmetaller och arsenik. Inom själva verksamheten fann man tungmetaller i fyllningsmaterial, markföroreningar i form av olja och klorerade lösningsmedel och i byggnaderna tungmetaller, asbest, PCB och kvicksilver. Även i jorden under en lekplats strax söder om själva bruksområdet hittades miljöfarligt avfall. Men vem skulle betala saneringen? Vad skulle bevaras av bebyggelsemiljön?

Normalt skall föroreningar saneras av den som har orsakat dem, men i Hälleforsnäs hade företagen lagts ned och stiftelsen saknade möjligheter att åtgärda problemen. I det läget ansökte Flens kommun om bidrag ur Naturvårdsverkets särskilda anslag för sanering och återställning av förorenade områden. Totalt beviljades drygt 79 miljoner kronor medan Flens kommun, som ansvarade för saneringen, stod för drygt 4 miljoner kronor. Saneringsprojektet fick namnet "Rena bruket" och genomfördes 2004–2006, med ett kontrollprogram som skall pågå till 2020.

Länsstyrelsen i Södermanland hade 1992 inventerat de kulturhistoriska värdena i Hälleforsnäs. I arbetet inför miljösaneringen genomfördes en kartläggning även av anläggningarna på verksamheten, denna gång av Södermanlands museum, på uppdrag från Länsstyrelsen. Ansvarig antikvarie krävde stor återhållsamhet ifråga om rivningar samtidigt som villkoren för de statliga medlen innebar en stark styrning av ramarna för saneringen. Med en bättre balans mellan miljömålet giftfri miljö och miljömålet god byggd miljö har en ännu större del av byggnadsbeståndet kunnat bibehållas och sättas i stånd.

Slutpunkten blev att byggnader med en sammanlagd golvyta av cirka 10 000 kvm revs inne på bruksområdet samtidigt som Tjærtippen omvandlades till en deponi för rivningsmassorna. För att förhindra en fortsatt spridning av gifterna avgränsades Tjærtippen från omgivningarna med en underjordisk mur samtidigt som Bruksån flyttades på en sträcka av ungefär 700 meter och hela tippen täcktes, vilket höjde dess yta med upp till sju meter. Med tanke på föroreningarnas omfattning och den framtida ekonomiska hållbarheten ansåg Ragnar Boman, som

företrädde stiftelsen Bruksfastigheter att man ändå har nått långt i bevarandehänseende, trots rivningarna. Han uttryckte sig på följande sätt: "viktigast är, som vi ser det, att vi har lyckats bevara så mycket av byggnader och installationer att man kan följa i stort sett hela det gamla produktionsflödet. Rivningarna har medvetet skett på ett sådant sätt att området utifrån sett fortfarande är nästan intakt" (telefonintervju 29 september 2009).

Gruvdammarna i Falun – vem har ansvaret?

Ovanför Falu gruva, och som en del av världsarvet, finns ett omfattande dammsystem av medeltida ursprung. De första anläggningarna skapades redan på 1200-talet för att förse kopparhyttorna med kraft. I takt med att gruvbrytningen gick allt djupare ökade behoven av uppfodringsanläggningar för att tömma gruvan på vatten och för att föra upp malm och gråberg. Under gruvans storhetstid under 1600-talet byggdes därför vattensystemet ut till sin nuvarande skala med tretton gruvdammar och vattenmagasin på mer än tre kvadratkilometer. Åar och uppdämda vattendrag, dammanläggningar och kanaler blev delar av ett omfattande vatten- och kraftsystem. Samtidigt blev också det uppdämda vattnet ovanför gruvan ett hot – mot gruvan, samhälle och människor. Dammanläggningarna måste ständigt övervakas och underhållas.

Idag, när gruvan och därmed vattensystemet förlorat sin ursprungliga praktiska funktion som kraftkälla har frågorna omformulerats. Dammarna har blivit en del av ett världsarv och en viktig del av ett levande kultur- och naturlandskap. Samtidigt utgör de ett fortsatt direkt hot inte bara mot världsarvet i sig utan också mot bebyggelse och boende i Falun. De kräver fortlöpande och betydande insatser för vård och underhåll.

Direkt ovanför gruvan ligger Vällansjöarna. De var från början naturliga sjöar, men växte i takt med att de avgränsades av dammanläggningar. De blev gruvans viktigaste vattenmagasin. Åren 1736–48 grävdes Kron diket från Stora Vällan för att leda vattnet till gruvans vattenhjul

Krondiksdammen i Falun med den avstängda vägen och bostadsområdet direkt under dammen. Foto: Jan af Geijerstam, 2010, i samband med konferensen Historiska gruvdammar – underhåll, säkerhet och ansvar.

som var i bruk fram till år 1916. Numer används vattnet bara till viss del, av rödfärgsverket och fjärrvärmeverket, medan överflödet rinner vidare utan att komma till praktisk nytta.

Den höga Krondiksdammen som avgränsar Stora Vällan från den branta sluttningen ned mot gruvan står i centrum för frågan om hur de historiska dammanläggningarna skall vidmakthållas och säkras. Direkt under dammen ligger ett bostadsområde som kan drabbas svårt om dammen brister och dammkrönet utgör samtidigt en viktig väg till bostadsområdet Krondiket.

Stiftelsen Stora Kopparberget ansvarar för tillsyn och antikvarisk kontroll av hela dammsystemet inom världsarvets ram. Själva hålldammarna är dock i privat ägo och det är ägarna som har den direkta, lagstadgade skyldigheten att hålla dem i skick. Krondiksdammen har sedan december 1999 ägts och skötts av Stiftelsen och det var Stiftelsen som med kort varsel stängde av dammen för fordonstrafik våren 2010 eftersom den uppvisade sättningskador och bedömdes ha alltför dålig bärighet. Beslutet orsakade stor kritik, framförallt från de boende i Krondiket som i ett slag förlorade sin busstrafik.

Flera utredningar om dammens tillstånd hade genomförts, vilka delvis kommit fram till olika slutsatser. Dammen representerar exempelvis en tidigindustriell byggnadsteknik och underhållet kräver kulturhistorisk hänsyn vilket begränsar användningen av modern teknik och nya byggnadsmaterial. Detta ökade på konflikten mellan å ena sidan Stiftelsen och kulturmiljöenheten vid Länsstyrelsen i Dalarnas län och å den andra Falu kommun och de boende. Två tydligt fokuserade seminarier med räddningstjänsten och utomstående forskare fick parterna att öppna sig för en dialog som ledde fram till en temporär lösning. I slutet av 2011 köptes Krondiksdammen av Falu kommun för en symbolisk summa. Vägen öppnades åter för trafik, men inte heller nu tilläts tyngre fordon och framtiden är oklar.

Sammanfattning

Konflikter där kulturmiljövärden hamnar i motsats till andra intressen är varken nya eller okända. Intressekonflikterna kring Dannemoras kulturarv, Avestaforsens kraftverk, Hälleforsnäs

miljösanering och vården av Falu koppargruvas dammsystem belyser frågor som är speciella för det moderna kulturarvet i allmänhet och industriarvet i synnerhet. Det industrihistoriska arvet är nära kopplat till vår egen samtid och är i många fall själva ursprunget till de samhällen varav det nu är en del. I den senmoderna omvandlingen har det samtidigt fått en ny ställning som kulturhistoriska värdebärare. Denna roll är ofta senkommen och ibland har det kulturhistoriska värdet knappast ens hunnit formuleras innan det hotas. Miljöer som dessa ligger ofta centralt i samhällena, kraven på produktiv återanvändning är stora och de är ofta svårt förorenade.

Det industrihistoriska värdet är utsatt för kontinuerliga omförhandlingar där ekonomiska och naturvårdande intressen ofta får tolkningsföreträdet, det vill säga initierar och definierar frågorna. Natur och miljö bygger på värdegrunder, lagstiftning samt administrativa rutiner och strukturer som är betydligt mer självklart formulerade och accepterade än kulturmiljöintressena. I flera av de analyserade fallen kan man dessutom ana att dessa motsägelser också återspeglas och förstärks i länsstyrelser och kommuners administrativa strukturer med separata enheter med ansvar för miljö, näringsliv och kulturmiljö.

Fallstudierna visar hur de som har till uppgift att värna de kulturhistoriska intressena ofta får en defensiv roll. Samtidigt visar de dock att en kulturhistorisk medvetenhet och kontroll kan påverka utvecklingen. Redan i sin ursprungliga ansökan till Miljödomstolen tydliggjorde Dannemora mineral att man var medveten om de kulturhistoriska värdena, men medförde bedömningarna i den kulturhistoriska delen av miljökonsekvensutredningen justeringar till kulturmiljöskyddets fördel? Den alternativa lösningen av kraftverksbygget i Avesta hade knappast blivit av utan kommunens och enskilda aktörers aktiva arbete. I Hälleforsnäs fanns en medvetenhet om bruksområdets kulturhistoriska värden som också fick stöd i den antikvariska undersökningen vilket troligen begränsade de ingrepp som miljösaneringen krävde. I Falun fick en fristående part igång ett samtal som ledde fram till en tillfällig lösning.

Referenser

- Avesta kommun, ärenden rörande ombyggnad av Mänsbo och Avesta kraftverk m.m., 2001–2007.
- Eresund, S. 2007. *Ortsanalys för Hälleforsnäs. Program för detaljplanering*. Flens kommun.
- Flens kommun, ärenden rörande Tjartippen, Gamla bruksområdet och Rena bruket (detaljplan Hällefors bruk 1:117, Hällefors bruk 1:118, förorenade områden m.m.), 2001–2008.
- Intervjuer 2010 med Ragnar Boman i Hälleforsnäs, Axel Ingmar, Agneta Thörnqvist & Erik Jernelius i Avesta, Eva Vrede på Österbybruk och Lena Myrberg i Falun.
- Isacson, M. 2011. Det riskfulla industriarvet. Fältning, L. m.fl. (red.), *Aktörer och marknader i omvandling*. Uppsala Studies in Economic History 91.
- Klerström, J. 1992. *Hälleforsnäs i Södermanland. Den fysiska miljön i ord och bild*. Nyköping: Länsstyrelsen i Södermanlands län.
- Larsson, H. & Raoof, H. 2004. *Hälleforsnäs bruk, Mellösa socken, Flens kommun. Underlag för EBH-projekt, bruksområdet. Inventering, värdering, åtgärdsförslag*. Nyköping: Södermanlands museum.
- Lindroth, S. 1955. *Gruvbrytning och kopparhantering vid Stora Kopparberget intill 1800-talets början*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Länsstyrelsen Uppsala, ärenden angående gruvbrytning i Dannemora m.m. 2005–2011.
- Länsstyrelsen Södermanland, ärenden angående Tjartippen och Gamla bruksområdet i Hälleforsnäs (miljötekniska undersökningar, antikvarisk kontroll, efterbehandlingsåtgärder, projekt Rena bruket m.m.) 2000–2005.
- Nacka tingsrätt, Enhet 4, Miljödomstolen, Mål nr. M 3809-07, Tillstånd till verksamheten vid Dannemora-gruvan.
- Stockholms tingsrätt, Miljödomstolen avd. 9, mål nr. M 331-02 Ansökan om tillstånd att riva Mänsbo kraftverk och uppförande av ett nytt kraftverk, rivning av befintlig och uppförande av ny dammbyggnad m.m.
- Föredragningar vid konferenserna *Historiska gruvdammar – underhåll, säkerhet och ansvar*, Stiftelsen Stora Kopparberget, Falun 29 september 2010 samt Falu Gruva och Boliden, Garpenberg 14 september 2011.

Projektledare

Maths Isacson
Professor
Ekonomisk historiska institutionen
Uppsala universitet

Projektmedarbetare

Jan af Geijerstam
Gästforskare, Fil. dr
Institutionen för Kulturvård
Göteborgs universitet

Mona Hedfeldt
Fil.dr
Centrum för Urbana och Regionala studier,
Örebro universitet.

Mats Lundmark
Professor
Centrum för Urbana och Regionala studier,
Örebro universitet.

Inger Orre
Fil.dr
Akademin för innovation, design och teknik
Mälardalens Högskola

Kulturarvsbrott

Lars Korsell

Cultural Heritage Crime

The concept cultural heritage crime in a wider context represents different kinds of threats and offences with a common "victim", cultural heritage. The concept consists of theft of cultural objects, illegal excavations, illicit removal of cultural objects and trade with stolen or illicitly removed cultural objects. The country of Sweden has indeed been the location of several thefts and robberies that have gained international attention. A burglar plundered more than twenty churches and chapels of antique religious objects. Robbers threatened visitors with automatic weapons at the National Museum and took the famous self portrait of Rembrandt. Robbers used a saw to get through the roof at the Museum of Modern Art to lift up several objects from Picasso and Braque. Aside from this kind of high profile crimes, cultural heritage crimes are committed all the time. The Swedish National Council for Crime Prevention together with the Swedish National Heritage Board has cooperated in different studies to increase the knowledge of cultural heritage crime in order to raise awareness and prevent them.

Lars Korsell
Enheten för forskning om ekonomisk och organiserad brottslighet
Brottsförebyggande rådet (Brå)
Stockholm

Kyrktjuvar

Månljuset glimmar i det blyinfattade kyrkfönstret. Den ljusskygga gestalten undersöker de mindre fönstren ett efter ett. En trästege från redskapsskjulet på andra sidan kyrkogården kommer väl till pass. Det skrapar lätt när han försiktigt flyttar stegen på grusgången och reser den mot nästa fönster. Han går uppför stegen och fortsätter att känna på fönstren. Plötsligt känner han att gjutjärnsfönstret med de blyinfattade glasen sitter löst i putsen. Snart är han inne, bara några mejselhugg till.

Det är långt till närmaste hus i den norrländska avfolkningsbygden, men ändå försöker han dämpa ljudet med varsamma slag. Försiktigt knackar han loss fönstret och lyfter ner det till marken. Månens ljus tränger in genom den öppna gluggen. Stenväggen är tjock, en meter eller mer. En gång i tiden utgjorde byggnadsverket kanske en del av försvaret mot ryssar och andra angripare. Men det var då det. Nu är det han som plundrar kyrkor och kapell. Mästerljuven tar sig in överallt. Försiktigt tar han sig in genom öppningen. Han har haft bättre tur under tidigare räder mot kyrkor och kapell. Då

har han sluppit stegar, hammare och huggmejsel. Ibland har det varit upplåst och bara att gå in. Efter alla skrivelser har dock vaktmästarna börjat låsa efter sig.

Är det här en berättelse om forna tiders kyrkotjuvnad, om silvertjuvar som bröt sig in i kyrkorna och fyllde jutesäckar med silverkandelabrar och barockpokaler? Mörkermän som trotsade Guds förbannelse och smälte ned de heliga föremålen? Nej, det inträffade för bara några år sedan. Mellan åren 1994 och 2005 härjade den spanske kyrktjuven i Mellannorrland och gjorde 34 inbrott i 19 olika kyrkor och kapell.

Till skillnad mot sina historiska föregångare riktade han inte in sig på kyrksilvret utan på de antika föremålen. Inte minst gällde det unika objekt från den katolska perioden i Sverige. Skillnaden i brottsobjekt visar att något har hänt på de kriminella marknaderna sedan silvertjuvarnas tid. Dåtidens tjuvar var verksamma lokalt och intresserade sig föga för antikvärdet eller hantverksskickligheten, utan såg enbart till den blanka metallen. Kyrksilver förvandlades till metall för att i senare led omvandlas till nya föremål. Förmodligen hände

Vid husrannsakan i "kyrktjuvens" stöldgömma på Teneriffa påträffades ovanstående träfigurer föreställande Kristus omgiven av aposteln Paulus till höger samt Petrus och Johannes till vänster. De stals från Bygdeå kyrka i Robertsfors i september 2002. Foto: Polisen.

det då och då att samma kyrka köpte tillbaka i grunden samma ljusstake men via nedsmältning, gjutning och mellanhänder.

I dag är det fortfarande ett kretslopp, men inte genom att gamla föremål omvandlas till nya utan genom att objekten byter ägare och funktion via handlare och köpare. Den spanske kyrktjuven opererade på en internationell marknad där det finns en stor köpekrets som är intresserad av att pryda sina hem med antika föremål. Till denna krets kommer samlare och institutioner, som museer. För dessa grupper är det föremålen som är värdefulla till följd av ålder, skönhet, kvalitet och historik. Nedsmältning och metallvärden är numera begränsat till tandguld eller bortglömda smycken som samlat damm i byrålådorna. Dagens köpare efterfrågar medeltida skrin, snidade helgonfigurer, skeppsmodeller, målningar och vapen. Objekt som kyrktjuven kunde tillhandahålla.

För de äldre föremålen med katolsk prägel är marknaden särskilt stor utanför Sveriges gränser och därför avyttrade kyrktjuven de stulna objekten i Spanien. Det var också praktiskt

eftersom han ursprungligen kom därifrån och kunde ordna ett lager i sin mors hus på Teneriffa. Pikant nog ropade spanska staten in ett relikskrin från ett välkänt auktionshus för ett museums räkning. Det hade funnits i Ullångers kapell i hundratals år fram till dess att kyrktjuven slog till. Förvärvet är också ett tydligt exempel på hur kulturföremål tvättas genom att föras in i den legala ekonomin – auktionshuset i Spanien – och förvandlas från en del av Sveriges historia – proveniens och kulturarv – till att bli en vara på en internationell marknad. Sent omsider har dock Ullångerskrinet återbördats till den plats där det hör hemma, liksom åtskilliga andra föremål från kyrktjuvens härjningar.

Mycket uppmärksamhet har riktats mot den spanske kyrktjuven och stöldvägen får också anses vara av exceptionellt slag genom mängden brott, den långa brottsperioden, brottsobjekten och det internationella inslaget. Ändå förekommer kyrkstölder över hela landet och det varken var eller är ett tillfälligt Norrlandsfenomen.

Plundrare

På andra sidan världshaven agerar inte gärningspersonerna lika diskret som den spanske kyrktjuven. I stället för att lyfta ut ett fönster ur en kyrka slås ett Buddhahuvud av från den kraftiga kroppen i ett stentempel i Asien. I Latinamerika skövlas gamla gravplatser med hjälp av stora schaktmaskiner. Buddhahuvudet i sten kommer via mellanhänder och en och annan muta till en antikaffär i Europa och hamnar så småningom på en sockel hos en samlare eller inredningsintresserad person med stor plånbok. Gravplundrarnas föremål tar ungefär samma väg och objekten tvättas i handeln samt hamnar i skåp och på hyllor hos en internationell publik. Hur många av denna typ av plundrade föremål som når Sverige är okänt. Dock är även en rännil i den globala floden av plundringar ett tydligt tecken på nykolonialism, ojämnt fördelad rikedom och svårigheterna att skydda kulturarvet.

Intresset för historia och främmande kulturer, glädjen över att samla kulturföremål och smycka sina hem har följaktligen lett till en växande internationell marknad. Det ökade historieintresset som i grunden är en positiv utveckling har också en baksida. Stölder och plundring följer i marknadens spår. Sverige är långtifrån opåverkat, som exemplet med kyrktjuven visar. Här finns även plundrare. De är dock av något diskretare slag än på andra kontinenter. Med metalldetektor och ficklampa söker de igenom åkermark på Gotland och andra ställen med mycket fornlämningar. Romerska mynt och lämningar från vikingatiden har sina samlare. Det finns delade meningar om hur omfattande plundringarna är i Sverige. Sett till omfattning är nog den moderna tidens skogsbruk och annan förstörelse av fornlämningar ett större problem. Även här gör schaktmaskiner stor åverkan i sällskap med skogsprocessorer och dynamit. Syftet är dock inte att plundra fornlämningar utan åkarna och skogarna skövlas för att uppnå andra ekonomiska intressen.

Bok- och karttjuvar

Bokstölder har också gamla anor. På den tiden då bokkonsten utgjordes av inbundna handskrifter kedjades dessa fast för att hålla samlingarna intakta. I dag är gamla böcker och

planschverk på något av de stora språken av stort kommersiellt intresse. Det är visserligen ett smalt samlarområde, men kunnandet är stort, och det fattas inte heller pengar. Åtskilliga bibliotek har drabbats av boktjuvar och inte sällan är det bibliotekarierna själva som svarar för brotten. På Kungliga biblioteket (KB) i Stockholm såg chefen på handskriftsavdelningen till att det ena verket efter det andra hamnade på den internationella marknaden via ett auktionshus i Hamburg. Inga frågor ställdes och betalningen skedde kontant i euro. Avgörande för brottsligheten var det samarbetsvilliga auktionshuset som möjliggjorde tvättningen.

Bibliotekstjuven skonade dock böcker på svenska. Han valde inte heller ut de värdefullaste objekten eftersom kännarna som regel vet var sådana hör hemma och därför kan ana oråd om okända exemplar dyker upp i auktionskatalogerna utan någon rimlig förklaring. På det sättet kunde verksamheten pågå under lång tid. Redan tidigare hade bibliotekarien – ”KB-mannen” i den mediala dramaturgin – inlett sin karriär som boktjuv. Det skedde på Carolina Rediviva i Uppsala, Karolinska institutet och Stockholms universitetsbibliotek.

Gamla kartblad ur kända atlasverk är dekorativa inredningsdetaljer för en köpstark krets människor som attraheras av främmande kontinenter, upptäcktsresor och äventyr. Inramade kartblad gör sig bra i hemmabiblioteket eller styrelserummet bland skinnband, klubbfätöljer och kristallkaffer. Finns det en marknad finns det också entreprenörer som tillgodoser efterfrågan med illegala medel.

Brittiska karttjuvar besökte Kungliga bibliotekets specialläsesal och beställde in den ena atlasen efter den andra. Med en kniv som helt doldes av handen skar karttjuvarna ut blad ur kartböckerna. Det skedde med en sådan fingerfärdighet att det inte syntes genom övervakningskamerorna. Först när filmen granskades i detalj gick det att se hur det hade gått till.

En lämplig mängd utskurna kartblad rullades sedan ihop och togs ut från läsesalen till klädskalet i samband med någon kafferast. Sedan hamnade de på ett galleri i London och preparerades för marknaden genom att rengöras, beskäras, koloreras och på andra sätt förskönas. Kartblad nådde också köparna via Philips

ansedda auktionshus i samma stad. Kvar i Kungliga bibliotekets valv fanns atlasverk där enbart falskar av papper mot bindningen vittnade om att det där tidigare funnits kartblad.

Det var inte enbart Kungliga Biblioteket i Stockholm som drabbades. Tjuvarna var ökända besökare på ledande bibliotek i Europa. Nationalbiblioteken i Helsingfors, Köpenhamn, Haag och walesiska Aberystwyth, British Library och Cambridge University Library samt bibliotek i Birmingham och Leeds har alla drabbats av de turnerande karttjuvarna.

Sverige, kuppernas land

Den förmodligen mest kända konstkuppen är stölden av Mona Lisa på Louvren i Paris för hundra år sedan. Egendomligt nog har ett litet land som Sverige under de senaste årtiondena utsatts för konstkupper som också kommer att sätta väl så djupa avtryck i kriminalhistorien. Alla ingredienser ingår också för en Hollywoodfilm: fräckhet, planering, unika konstverk, masker, vapen, båt, såg och repstege.

Den 7 november 1993 går en vaktmästare upp på Moderna museets tak för att hala flaggan inför kvällen och stängningsdags. Några timmar senare sågar sig två gärningspersoner genom samma tak. Byggnaden är visserligen larmad, men inte själva taket och inte heller innerväggarna. Genom hålet i taket tar de sig ned med hjälp av rep eller repstege och försvinner sedan med två konstverk av Braque och sex av Picasso. Förfarandet kallas för "riffi-kupp" efter den franska filmen *Riffi* från år 1955 där juveltjuvar tog sig in i en butik genom att såga hål i taket.

Medierna runt om i världen talade om århundradets kupp, men polisens tekniker var inte alltför imponerade. Det räckte med "viss insikt" i larmsystemen, menade de och erkände att kuppen var "väl planerad men inte välplanerad".

Tre av konstverken gömdes på en vind på Högbergsgatan på Södermalm. De andra konstverken hamnade i Göteborgstrakten. En målning av Picasso var till salu i Bryssel, men belgisk polis hann före. Med tiden har alla konstverk utom ett stilleben av Braque kommit till rätta.

Några år senare äger nästa kupp rum, denna gång på Nationalmuseum. Det är *dan före dan före dopparedan* år 2000. Med båt tar sig gärningspersonerna fram till kajen utanför musei-byggnaden. Strax innan museet stänger för dagen går de in med svarta huvor för ansiktena. En av gärningspersonerna med k-pist i handen håller vakt vid entrén. Två andra pistolbevapnade män rusar upp för trapporna och klipper av vajrarna till Rembrandts berömda självporträtt och två målningar av Renoir.

De båda museikupperna är av helt annat slag än den spanske kyrktjuvens och "KB-männens" härjningar. De höga priserna finns på de legala marknaderna, inte bland tjuvars kumpaner. Framgångsrik häleriverksamhet förutsätter därför att varorna lämnar den kriminella miljön och hamnar i butiksfönster och auktionsskataloger. Centrala verk av Rembrandt, Picasso, Braque och Renoir går givetvis inte att sälja på en legal marknad. Kuppmakarna visade därför enbart skicklighet i att komma över konstverken, men sedan brast det affärsmässiga upplägget. Det finns visserligen möjligheter att sälja tillbaka "kidnappade" konstverk ("art napping"), men givetvis är försäkringsbolag och andra aktörer försiktiga med att öppna dörren för en framtida våg av utpressare.

I fallet med rånet mot Nationalmuseum försökte gärningspersonerna förgäves sälja tillbaka konstverken till staten för tio miljoner "per tavla". Det slutade med att en advokat fick en varning av advokatsamfundet när han agerade mellanhand. Sedan följde en rad dramatiska turer där svenska "under cover agenter" och amerikansk polis var inblandade. Med tiden har samtliga tre målningar lyckligen återbördats till Nationalmuseum.

Mindre kända brott

Vid sidan av uppmärksammade kupper finns också en vardagsbrottslighet på kulturarvsområdet. Museer förlorar framförallt mindre värdefulla föremål under dagtid när de är öppna för besökare. Kombinationen av souvenirjägare, tillfällighetstjuvar, eftersatt säkerhet och den pedagogiska viljan att visa upp föremål leder till att kulturobjekt försvinner. Ett oskrivet kapitel

är de stöder av föremål som finns i institutionernas lager, källare och vindar och som rimligtvis görs av museianställda. Mycket är okatalogiserat och det är enkelt för ekonomiskt ansträngda kulturförvaltningar att dra in på inventeringar. Följden är att åtskilliga brott kommer att förbli oupptäckta. Bristen på katalogiseringar och inventeringar är ett generellt problem på kulturarvsområdet som bör åtgärdas.

Ett annat problem är hembygdsgårdarna som ofta ligger lite avsides och har en eftersatt säkerhet. De riskerar därför att drabbas av inbrott och även om samlingarna många gånger inte är ekonomiskt värdefulla kan de ha ett stort lokalt intresse.

Ett särskilt problem har bibliotek eftersom det inte alls är säkert att de värdefulla böckerna har tagits om hand i särskild ordning utan istället kan förvaras som vilka pocketböcker som helst. Trots förekomsten av kataloger kan böcker ha ställts fel och det är inte lätt att veta om en bok är stulen eller om den bara finns på fel plats. Arkiv har ett särskilt problem eftersom det som regel enbart är akten och inte de enskilda dokumenten som finns förtecknade.

Skeppsvrak drabbas också av vrakplundrare och souvenirjägare. Runt Sveriges kuster finns en veritabel skeppskyrkogård som marinarkeo- loger menar utgör närmast ett världsarv. Det bräckta vattnet gör att skeppsmask inte trivs och därför bibehålls vraken. Modern dykteknik gör det emellertid möjligt även för amatördykare att gå ner på stora djup. Frestelsen kan vara stor att plocka upp föremål från vraken och bryta loss svartek. Vrak skadas också av fiskeredskap.

Brottsbekämpande åtgärder

I flera länder har kulturarvsbrotten lett till att särskilda enheter bildats inom polisen. I Sverige har dock prioriteringarna gällt andra områden, men på senare tid har kulturarvsbrotten fått ökad uppmärksamhet. Inom Rikspolisstyrelsen finns i dag en nationell samordnare. Både Riksantikvarieämbetet och Kulturdepartementet har vidtagit olika åtgärder. Säkerheten har också förbättrats som en följd av att

medvetenheten om problemet med kulturarvsbrott har blivit större. Brottskurvorna för stölder av kulturföremål har också gått ned på senare år.

Forskning och samverkan mot kulturarvsbrott

Brott som riktar sig mot kulturarvet är en brottslighet som i grunden drabbar oss alla. För att kunna minska kulturarvsbrotten behövs kunskap om var brotten sker, hur de begås, vilka gärningspersonerna är och vilken funktion brottsligheten har på marknaden. Eftersom den systematiska kunskapen om kulturarvsbrott varit begränsad har olika initiativ tagits för att både öka och sprida kunskapen om denna typ av brott. I boken *Kulturarvsbrott* (författare: Lars Korsell och Linda Källman) finansierad av Riksantikvarieämbetets FoU-anslag, Statens kulturråd och Brottsförebyggande rådet (Brå) beskrivs sex kända brott i Sverige. Några av dem har redovisats ovan. Vidare sammanfattas resultatet från tre forskningsprojekt som genomförts av Brå och tidigare publicerats i rapporterna *Cultural Heritage Crime – the Nordic Dimension* (Brå 2006:2), *Brottsplats kyrkan* (Brå 2005) och *Brott under ytan* (Brå 2007:5), samtliga rapporter kan laddas ned gratis från Brå:s hemsida (www.bra.se). Som framgår av rapporternas förord har en rad författare varit engagerade i undersökningarna.

Behovet av att olika myndigheter och aktörer hittar fungerande samarbetsformer har betonats i alla dessa arbeten. Förutom ovan nämnda satsningar samarbetar exempelvis kulturarvs- och skogssektorn för att minska skadegörelse av fornlämningar inom skogsbruket. Polisens arbete med att spåra stöldgods och även få tag på gärningspersoner underlättas genom att kyrkor och museer dokumenterar och fotograferar olika kulturföremål. Kustbevakningen har en övervakande roll när det gäller skydd av skeppsvrak och Tullverket kan upptäcka utförelse av sådana kulturföremål som kräver tillstånd.

För närvarande planerar Brå ett projekt om angrepp på religiös egendom. Projektet omfattar inte enbart det nyss nämnda problemet med

kyrkstölder utan inbegripet även skadegörelse och brott mot griftesfriden. Det handlar om allt från koppartjuvar till ockultister som välter gravstenar till extremister som ger sig på synagogor och moskéer. Projektet tar sikte på egen- dom som är kulturarv idag, men som också kan bli det i morgon.

Referenser

- Andersson, G. 1995. Konstkuppen mot Moderna museet. *Nordisk Kriminalkrönika 1995*. Västra Frölunda, Nordiska polisidrottsförbundet.
- Atwood, R. 2004. *Stealing History: Tomb Raiders, Smugglers, and the Looting of Ancient World*. New York. St. Martin's Press.
- Boija, D. 2001. Rånnet mot Nationalmuseum. *Nordisk Kriminalkrönika 2001*. Västra Frölunda, Nordiska polisidrottsförbundet.
- Bowman Proulx, B. 2011. Organized Crime Involvement in the Illicit Antiquities Trade. *Trends in Organized Crime*, 14:1–29.
- Brodie, N. & Doole, J. & Watson, P. 2000. *Stealing History: The Illicit Trade in Cultural Material*. Kent, The MacDonald Institute for Archaeological Research.
- Brunner, E. 2007. *Yngling på guld. Roman om ett brott*. Stockholm. Bonniers.
- Brå 2005. *Brottsplats kyrkan*. Stockholm, Brottsförebyggande rådet.
- Brå 2006. *Cultural Heritage Crime – the Nordic Dimension*. Rapport 2006:2. Stockholm, Brottsförebyggande rådet.
- Brå 2007. *Brott under ytan*. Rapport 2007:5. Stockholm, Brottsförebyggande rådet.
- Bäckström, M. 2006. *På plundringståg. Om kyrkstölder och kyrktjuvar 1994–2006*. Göteborgs universitet, Institutionen för idéhistoria och vetenskapsteori.
- Bäckström, M. 2007. Konstkupper: Plundringståg i heliga hus. I: *Brott och trakt. En kriminell resa genom Sverige*. Svenska Turistföreningens årsbok 2007. Stockholm, Svenska Turistföreningen.
- Conklin, J. E. 1994. *Art Crime*. Westport, Praeger.
- Dürring Jørgensen, J. 2006. Om bøger, bogtyve og sikring på det Kongelige bibliotek. *Nordisk Tidsskrift for Bok- og bibliotekshistoria*, s. 150–184.
- Hennius, A. 2004. Plundring! Hotet mot vår historia. I: *Uppland 2004* (Årsbok för medlemmarna i Upplands fornminnesförening och hembygdsförbund). Uppsala. Upplands fornminnesförenings förlag.
- Hennius, A. 2008. Plundring av fornlämningar – händer sådant i Sverige? *Fornvännen* 2008 (103).
- Honigsbaum, M. 2003. Lost worlds. *The Observer Magazine*. 20 juli.
- Huor, J. 2008. Bibliotekarien. Radioprogram om KB-mannen. Sveriges Radio, september 2008.
- Huor, J. 2008a. Boktjuven som svek alla - och sig själv. *Tidningen Vi* nr 10/2008.
- Häkli, E. 2006. Stölderna i Helsingfors. *Nordisk Tidsskrift för Bok- och bibliotekshistoria*, s. 185–197.
- Karlsson, L. och Ek, H. 2002. *Efterlyst. En utställning om kyrkstölder i Västernorrland*. Katalog. Härnösand: Länsmuseet i Västernorrland.
- Korsell, L. & Källman, L. 2008. *Kulturarvsbrott*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Korsgaard, L. & Surrue, S. 2005. *Det store bogtyveri*. Köpenhamn: Politiken.
- Lidman, T. 2002. Thieves in Our Cultural Heritage: Crime and Crime Prevention Measures in the Royal Library, Stockholm, 2000–2002” *Liber Quarterly* 12, s. 309–315.
- Lundén, S. 2004. The Scholar and the Market: Swedish scholarly contributions to the destruction of the world's archeological heritage. I: Karlsson, H. (red.). *Swedish Archaeologists on Ethics*. Lindome: Bricoleur Press.
- Mackenzie, S. 2005. *Going, going, gone: Regulating the Market in Illicit Antiquities*. Leicester: Institute of Art and Law.
- McDade, T. 2006. *The Book Thief. The True Crimes of Daniel Spiegelman*. Westport: Praeger.
- Niklasson, O. 2009. Helgerånnet. *Magasinet Filter*, oktober/november–2009.
- Repo, W. 2007. *I brottets spår. Reportage*. Stockholm: Atlas.
- Steffensmeier, D. J. 1986. *The Fence. In the Shadow of Two Worlds*. Totowa: Rowman & Littlefield.
- Sundelin, A. 2002. *Främlingen i Falun: tjugo reportage om brott*. Stockholm: Ordfront.
- Thomas, B. 2006. Bokstölden vid Kungl. Biblioteket i Stockholm. *Nordisk tidsskrift för bok- och bibliotekshistoria*, s. 192–197.
- Åhsberg, K. 2007. Stölder i norrländska kyrkor ledde till Spanien. *Nordisk Kriminalkrönika 2007*. Västra Frölunda: Nordiska Polisidrottsförbundet.

Projektledare

Lars Korsell
 Chef för enheten för forskning om ekonomisk och organiserad brottslighet
 Jur.dr
 Brottsförebyggande rådet
 Stockholm

Meningsskapande medeltider – mobiliseringsprocesser kring det förflutnas värden

Göran Gruber

Creation of meaning around the Middle ages – processes concerning the mobilization of heritage values

This study applies a broad understanding of the term Middle-Ages as an analytical concept to show how values and norms of actions are established and negotiated through contemporary uses of history. It contributes to the analysis and discussion of central tensions in the politics of memory between, on one hand, the representative democratic system, and on the other hand, a direct democracy based on the idea of everyone's ability and right to participate in the use of history. In two cases this study maps the use of the Middle-Ages in the county of Östergötland in Sweden and shows how the effects of tension are handled by stakeholders in everyday practice. The values of the past are negotiated in processes which are related to terms such as preservation, experience and local policies.

Göran Gruber
Arkeologiska uppdragsverksamheten (UV)
Riksantikvarieämbetet

”Att ladda ett landskap: uppdragsarkeologi och kampen om det sedan länge förflutna som ett hinder eller en resurs” är rubriken på ett FoU-projekt som både berör programområdet *Plats och tradition* i Riksantikvarieämbetets FoU-program för perioden 2006-2010 och bearbetar frågor som tas upp inom området *Landskap med historia*. Projektet har resulterat i avhandlingen ”Medeltider – samtida mobiliseringsprocesser kring det förflutnas värden” vid Linköpings universitet, Tema Kultur och samhälle (Tema Q). Den har skrivits av Göran Gruber och blev klar i oktober 2010. Nedanstående artikel sammanfattar avhandlingens utgångspunkter, begrepp, material och resultat.

Samtidens frågor

Medeltidens kyrkobyggnader, hus, borgar, klosterruiner och gravplatser är exempel på materiella spår från det förflutna i landskapet. Det sätt vi använder dem på idag är meningsskapande oavsett om förhållningssättet är likgiltighet, avståndstagande, samarbete, återbruk eller konflikt. Samtidigt är våra individuella bruk av tidsperiodens fysiska lämningar begränsade genom lagstiftning och en sedan

länge utvecklad förvaltningspraktik inom kulturmiljövården. I början av 2000-talet formuleras historiebruk som ett forskningsfält med inriktning på *hur varje epok medvetet eller omedvetet... måste förhålla sig till det förflutna, om-sätta det i samtiden för att åstadkomma något... med bäring på en önskvärd eller hotande framtid* (Aronsson 2004, s. 42).

Kultur förknippas vanligtvis med konst, litteratur, musik osv. Idag inkluderas även vardagslivets mångfacetterade yttringar i begreppet. Det breddade synsättet gör kultur till något obegränsat, ständigt i rörelse som vi inte kan kontrollera. Genom kulturen både skapas och skapas vi som individer och grupper. I många sammanhang ses kultur som en resurs för social hållbar samhällsutveckling men också som en tillväxtfrämjande och attraktivitetsskapande faktor i lokal och regional utveckling.

I Riksantikvarieämbetets strategi och vision 2011-2013 ”Tänka i tid” formuleras målet för verksamheten på följande sätt: *ett levande kulturarv som bevaras, används och utvecklas för att vara angeläget och tillgängligt för alla* (Riksantikvarieämbetet 2010, s. 5). För att nå uppsatta mål efterfrågas argument och metoder som främjar samverkan kring kulturarvet. I

retoriken runt den juridiskt reglerade uppdragsarkeologin, vilken spelar en betydande roll i avhandlingen, får bredare förhållningssätt inom den nationella kulturmiljövården konkreta uttryck. Idag betonas arkeologins utökade syfte, där allmänheten i lika hög grad som forskningen ses som *mottagare* av verksamhetens resultat. En stor del av landets arkeologiska undersökningar utförs inom uppdragsarkeologin. Denna verksamhet har en nära anknytning till det moderna samhällets utvecklingsbehov och genomförs framförallt i samband med olika exploateringsprojekt och satsningar inom det infrastrukturella området.

Förskjutningar av värden och handlingsnormer till följd av bredare kulturbegrepp väcker frågor om konsekvenser när kultur och kulturarv blir instrument i samhällsutvecklingen. Historiebruksforskningen har synliggjort spänningsfält mellan å ena sidan det representativa system som bygger på förvaltningens definierande och utpekande av historien, å andra sidan en mer direkt demokrati som utgår från idén om allas möjlighet och aktiva deltagande i historieanvändningen. Polariserade positioner skapar såväl osäkerhet som debatt inom kulturmiljövårdssektorn. Inom dagens kulturarvsforskning är intresset inriktat på de processer som mobiliserar människor kring specifika idéer och föreställningar om samhället. I förlängningen berör detta centrala demokratifrågor.

Medeltider, mål och material

I den svenska historieskrivningen om nationens födelse har medeltiden som historisk epok sedan länge spelat en central roll. Det innebär att periodens materiella lämningar har ett högt skyddsvärde. I Sverige uttrycks föreställningarna om tidsperioden i bestämd form singular – *medeltiden* – till skillnad från engelskspråkiga länder där det refereras till epoken i pluralform – *the Middle Ages*. I vår egen samtid används medeltiden i en mängd meningsskapande sammanhang: som utgångspunkt för vetenskap inom arkeologin, som besöksmål och arena för lek med identiteter, som utgångspunkt för fiktion och populärkultur i romaner och filmer,

som marknadsföring och förevändning för jubileer och liknande evenemang. Mot denna bakgrund används den svenska pluralformen *medeltider* som ett öppet och analytiskt begrepp i avhandlingen. Det ska förstås dels som ett oändligt antal individuella föreställningar om ett avlägset förflutet, dels som varierande kollektiva och förhandlade föreställningar. Begreppet medeltider ses som en arena där olika värdeladdade handlingar iscensätts och förhandlas.

Syftet med avhandlingen är att just att visa hur värden och handlingsnormer skapas och förhandlas när det förflutnas spår i landskapet används, det vill säga som bruk av medeltider. Studien ger teoretiska perspektiv och begreppslig förståelse för de konflikter som uppstår till följd av historiebrukande processer. I avhandlingen studeras spänningsförhållanden i vardagliga situationer kopplade till två empiriska fall. Dessa är geografiskt orienterade till Östergötland, en del av Sverige som tillskrivs en stor betydelse i den nationsskapande medeltida berättelsen. I den ena fallstudien används en konfliktsituation kring upptäckten och borttagandet av en medeltida avrättningsplats i Vadstena. I det andra fallet analyseras breda medeltidsbruk kopplat till orten Skänninge. Tillsammans speglar de hur kulturmiljövård och vetenskapligt disciplinära frågeställningar möts och bryts i diskussioner om regional utvecklingspolitik, tillhörighet i det lokala rummet och övergripande kulturpolitiska mål.

Analysen fokuserar på så kallade *mobiliseringsprocesser*, det vill säga de handlingar, resurser och strategier som används för att stabilisera nätverk av aktörer kring gemensamma föreställningar. Källmaterialet visar hur aktörer binds upp kring problemformuleringar om medeltider. Längs med konfliktlinjerna i de mer eller mindre spänningsfyllda processerna blir värden och handlingsnormer tydliga.

Studien följer aktörer – personer, institutioner, organisationer och andra tillfälliga sammanslutningar – som använder och utvecklar kollektiva och normativa föreställningar kring medeltider. I det sammanhanget är det viktigt att poängtera är att ingen aktör på förhand tillskrivits egenskaper eller möjligheter att påverka

Flygbild över Vadstenas äldre stadsdelar. Foto: Jan Norrman, Riksantikvarieämbetet.

andra. Det betyder exempelvis att den statliga kulturmiljövårdens aktörer inte har en position som är på förhand given, *a priori*, i förhållande till andra aktörer. Styrka och makt tydliggörs istället med utgångspunkt i hur väl de lyckas eller inte lyckas att mobilisera övriga aktörer när det gäller egna problemformuleringar.

Källmaterialet berör både händelser i en nära förfluten tid och observationer på plats under tidsperioden 2000 – 2009. Fältarbetet har präglats av såväl historiska och etnografiska metoder. De huvudsakliga materialkategorierna har varit skriftligt material, muntliga källor samt deltagande observationer.

Medeltider och konflikter – Vadstenafallet

Vadstena är en mindre ort som ligger vid sjön Vätterns östra strand med cirka 7 400 invånare. Vadstena fick stadsprivilegier år 1400 och är därmed den yngsta av Östergötlands medeltida städer. Hela innerstaden i Vadstena är idag ett fornlämningsområde (RAÄ 21 Vadstena stad). Ett stort antal arkeologiska kontroller och

undersökningar har genomförts där genom åren. Turistbyråns broschyr lockar med orden "Vadstena, ovanligt vackert vid Vättern". Enligt den kommer vi som besöker Vadstena att "uppfyllas av en ovanlig känsla – en känsla av harmoni". Idag räknas antalet turister årligen till cirka 400 000 personer. Många besökare kommer från utlandet till följd av det katolska helgonet heliga Birgittas koppling till staden under medeltiden.

I den kommunpolitiska retoriken betonas företagandet starkt. Enligt den logik som argumentationen följer så skapar nya företag arbetstillfällen som i sin tur leder till inflyttning och i förlängningen bättre ekonomiska möjligheter för kommunen. I sammanhanget tillskrivs orten en väl utvecklad historisk förankring vilket gör att ytterligare kommunala investeringar inom detta område inte anses som lönsamma. Politikerna menar istället att det finns kulturarv "så det räcker och blir över". Resonemanget leder fram till en av avhandlingens fallstudier.

Våren 2004 började företaget ABS Pump Production AB att bygga ut sina fabrikslokaler i Vadstena. Anledningen var att företaget ville

koncentrera sin produktion av specialtillverkade pumpar till en fabrik i landet. Av en händelse besökte länsstyrelsen platsen när bygget just kommit igång och upptäckte då vad som senare visade sig vara resterna efter 25 människoskelett från en senmedeltida avrättnings- och begravningsplats samt en vikingatida kvinno- och barngrav. Förhållandet mellan bevarande och exploatering regleras genom lagar och myndighetsutövning men i detta fall uppstod en tolkningskonflikt. Företaget å sin sida hävdade att detaljplanen för området saknade uppgifter om kända fornlämningar. Länsstyrelsen å andra sidan menade att myndigheten i ett utlåtande till detaljplanen flaggat för att det i området kunde finnas fornlämningar men att kommunen i sin slutversion av planen inte tagit hänsyn till det yttrandet.

Detta spänningsförhållande utgör kärnan i fallstudien. Analysen fokuserar på beslutsprocessen kring de arkeologiska undersökningarna som i slutändan innebar att de medeltida människoskeletten undersöktes och togs bort. Det empiriska materialet bygger dels på arkivmaterial och tidningsmaterial som bevakar händelseutvecklingen, dels på intervjuer med aktörer som på olika sätt bands upp kring konflikten: företaget, myndigheter, kommunala politiker och tjänstemän, arkeologer med flera.

Medeltider och framtider – Skänningefallet

Skänninge är en mindre ort på östgötaslätten med 3 200 invånare som har en central roll för det omgivande jordbrukslandskapet. 1971 blev staden en del av storkommunen Mjölby som idag har cirka 25 700 invånare. Ortnamnet Skänninge omnämns första gången år 1178. Under medeltiden hade staden stark kyrklig prägel med fem kyrkobyggnader samt två tiggarkonvent. 1500-talets reformation påverkade staden och dess utseende kraftigt. Skänninge fräntogs då sina stadsprivilegier och klosterbyggnaderna revs för att bli byggmaterial till Vadstenaslott. En återkommande berättelse handlar om hur stadens betydelse dalade i och med reformationen. Föreställningen om en guldålder i det förflutna finns i historiska texter men även i dagens slogans som exempelvis:

”Skänninge – Den lilla staden med de stora minnena”. Efter kommunsammanslagningen 1971 har den lokala retoriken kretsat kring hur orten sakta har tappat allt fler stadsmarkörer såsom polis, arbetsförmedling, banker, systembolag och affärer. 1984 slutade även tågen att stanna i Skänninge. Bland delar av lokalbefolkningen framträder dessutom en tydlig spänning i relationen till centralorten Mjölby.

I det tidiga 2000-talet var Skänninge en plats där den medeltida historiekulturen aktiverades på en mängd olika sätt. Genom breda initiativ, händelser, evenemang och projekt blev tidsperioden meningsskapande för många aktörer. Staden är sedan länge väl mobiliserad i kulturminnesvärden med återkommande arkeologiska undersökningar, monografier och sammanställningar. Sedan 1928 har mer än 220 arkeologiska undersökningar av varierande storlek genomförts på orten. I början av det nya millenniet var Skänninge en av orterna som försökte bli en del av upplevelseekonomins framgångsvagn på temat ”medeltid”. Förebilder fanns i medeltidsveckan i Visby och hur denna stad anses ha genomgått en transformering från *sliten småstad till medeltidsikon*, men också i den så kallade Arn-turismen i Västergötland vilken anses ha gett mindre orter ny näring. I Skänninge med bland annat en koppling till den ”riktige” Birger Jarl fanns vid tiden liknande ambitioner och förhoppningar vilka både drevs och understöddes av såväl statliga som regionala och lokala aktörer men också med hjälp av EU-medel.

I fallstudien analyseras hur institutioner och individer skapar medeltider på orten. Materialet utgår från två sammanhang. Den ena är ett större uppdragsarkeologiskt projekt med fokus på medeltida lämningar. Undersökningarna genomfördes till följd av en statlig infrastruktuursatsning som innebar en utbyggnad av järnvägen genom Skänninge. Det andra är ett regionalt turismprojekt på temat ”medeltid” där Skänninge ansågs vara en betydelsefull nod. Projektet skapade ett flertal lokala aktiviteter. Dessutom startades en lokal grupp (här benämnd som Medeltidsgruppen) med representanter från institutioner/organisationer vars syfte är att samordna arbetet med ”medeltid” i Skänninge. Fallstudien bygger på intervjuer

Flygbild över Skänninge. Foto:Jan Norrman, Riksantikvarieämbetet.

och arkivmaterial kring de båda projekten samt deltagande observationer på Medeltidsgruppens möten.

Mobiliseringsprocesser

I offentliga utredningar kan vi läsa hur det så kallade uppdragsarkeologiska systemet ingående diskuteras med utgångspunkt från tre aktörer. Den första består av kulturmiljösektorns myndigheter, den andra av exploatören som ska utföra arbetsföretaget och den tredje består av den undersökande institutionen. I dessa sammanhang finns föreställningen om en linjär utvecklingsmodell. Först definieras de spår från det förflutna som är bevarandevärda vilka sedan utgör hinder i det moderna samhällets utveckling och därför måste de tas bort. I den processen dokumenteras samt bearbetas det arkeologiska materialet och ges en vetenskaplig tolkning. I nästa steg populariseras kunskapen för att som folkbildning nå samhällets medborgare. I den senare delen kan berättelserna även bli medel för såväl

kommersiella satsningar, lokalpolitiska ambitioner som individuella strävanden. Detta följer en idé om att det finns en definierbar förflutenhet och att kunskapen om denna ska sippra ner och ut till medborgarna.

Avhandlingens resultat visar att den i huvudsak juridiska trepartsindelningen är alldeles för snäv och speglar en förenklad syn på de kulturarvsprocesser i vilka arkeologin ingår. I avhandlingens båda fallstudier är det tydligt hur det förflutnas värde skapas, gestaltas och förhandlas i framförallt tre övergripande mobiliseringsprocesser: 1. bevarande, 2. upplevelse och 3. lokal politik. Dessa tre etableras parallellt med varandra och har en hög grad av självständighet. Samtidigt befinner de sig i gemensamma historiekulturella kontexter och ingår i samtidsutmaningar för framtidens samhälle. Detta skapar interaktioner mellan processerna och mellan de många aktörer som ingår i dem. Nedan tecknas utgångspunkterna för de olika mobiliseringsprocesserna. Texten ger exempel på bärande idéer, ekonomier och strukturer.

Bevarande – lagbunden professionell förvaltning

Bevarandets mobiliseringsprocesser sker i vertikala strukturer genom lagstiftning, offentlig förvaltning och professionellt deltagande. De är knutna till nationell politik och följer sedan länge upparbetade idéer inom den antikvariska praktiken. Utgångspunkten för uppdragsarkeologi är det moderna samhällets utveckling och dess exploatering av mark som i avhandlingens fallstudier. Detta leder till dokumentation och vetenskaplig bearbetning av framgrävda källmaterial. Kulturmiljövården anses också vara ett instrument för mobilisering av medborgarna kring demokratiska och humanistiska idéer. I fallstudierna är det tydligt hur folkbildande aktiviteter syftar till att skapa värde för spåren av det gemensamma förflutna i de lokala sammanhangen, det vill säga öka fornlämningarnas skydd.

Bevarandelagstiftningen och dess föreskrifter är ett styrmedel som anger strukturella gränser att förhålla sig till. Dessa ger offentliga och professionella aktörer möjligheten att definiera vilka materiella spår från det förflutna som ska bevaras och vilka som inte behöver detta skydd. Dessutom styr de vilken/vilka aktörer som i sammanhanget ska få möjligheten att formulera berättelsen om det förflutna. Urvalet bygger på kriterier i förhållande till antikvariska och vetenskapliga praktiker snarare än breda gruppers tillträde. Inom uppdragsarkeologin är de ekonomiska medlen knutna till arkeologiska projekt där exploitören, som ett villkor för att få bebygga en plats, bekostar borttagandet av fornlämningarna.

Bevarandets struktur kan sägas ha karaktären av en sluten hierarki. Aktörerna agerar med utgångspunkt från i grunden pliktetiska normer, det vill säga handlingar utgår från vad som är rätt och orätt enligt lagen, oavsett konsekvenser. Samtidigt visar fallstudierna att positionerna långt ifrån är fasta. Istället pågår ständigt mer eller mindre spänningsfyllda förhandlingar kring uttolkningen och tillämpningen av lagen, vilket i Vadstenafallet leder till en öppen konflikt. Denna fallstudie visar hur kulturminnesförvaltningens ageranden inte enbart syftar till fornlämningarnas skydd utan i lika hög grad handlar om att försvara bevarandeprocessens struktur och legitimitet.

Upplevelse – marknadsorienterade nätverksstrukturer

Upplevelsens mobiliseringsprocesser är i grunden mer horisontella och nätverksbaserade och knyts till marknadsorienterad logik. I teoretiska sammanhang poängteras hur dessa skapar en decentraliserad makt där det offentliga träder tillbaka som representant för medborgarna och en politisk gemenskap till förmån för en mångfald av aktörer. På så sätt garanteras de demokratiska värdena ner på en lokal nivå. I studien laddas medeltidsbegreppet med emotiva och normativa värden som bygger på föreställningar om nationens födelse. Syftet är att etablera identitetsskapande, intresseväckande och säljande berättelser. Men i upplevelsens mobiliseringsprocesser är medeltider bara en produkt som i den allmänna konkurrensen om uppmärksamhet lätt kan bytas ut mot andra näringssskapande varumärken.

Kulturminneslagen och den antikvariska/vetenskapliga praktiken är inte de självklara mobiliserande resurserna för upplevelsen. För etableringen av det regionala medeltidsturistiska projektet i Skänningefallet spelade istället den dåvarande landshövdingen i egen person en påfallande aktiv roll som initiativtagare och mobiliserande kraft. Han tillsammans med flera regionala institutioner, historieprofessorn Dick Harisson, populärkulturella teman som Arn Magnusson och medeltidsveckan i Visby samt de fysiska spåren från ”medeltiden” utgjorde resurser och argument i ansökningar om projektmedel men också i rekryteringsarbetet av de aktörer som är tänkta att utföra det medeltidsturistiska arbetet lokalt. För de nätverk som skapas finns det inte någon utpekbar finansiering. Medel genereras istället från en mängd olika källor: stat, kommun, region, stiftelser, strukturfonder etc. Till det ska de civila organisationernas och privata personers ideella arbete läggas samt naturligtvis intäkter från besökare.

I retoriken bjuds alla in till att delta i upplevelsens medeltider. I grunden kan sägas att aktörerna agerar utifrån konsekvensetiska normer där riktigheten i en handling styrs av dess följder och nytta, att den goda konsekvensen maximeras i varje enskild situation. Men avhandlingen visar att det finns tydliga gränser för deltagandet. Exempelvis ligger ansvaret hos den enskilde

att etablera meningsfulla och ekonomiskt bärande produkter på medeltidstemat. Vidare så finns det estetiska ideal att förhålla sig till där "lajvande" gycklare, borgerskap och hantverkare är rätt inslag i iscensättningen av medeltidsmarknader medan så kallat *krimskrams* i plast och godisremmar göre sig icke besvär.

Lokal politik – representativ styrning och sociala nätverk

Lokal politik styrs primärt av återkommande val. Politikerna har ett demokratiskt handlingsutrymme att fatta beslut. I Vadstena och Mjölby visar sig bruket av medeltider vara sammanlänkat med hur politikerna formulerar de problem som orterna står inför och kring vilka de vill mobilisera medborgarna. Den lokala politikens mobiliseringsprocesser berör idéer om självstyre, identitet och ekonomi. Intressant är hur de båda kommunerna i studien intar motsatta positioner. I Vadstena finns föreställningen bland politikerna att medborgarna är trygga i den egna identiteten där det förflutna och dess materiella spår spelar en påtaglig och viktig roll. Där vill politikerna bredda bilden av orten. Därför framstår de medeltida lämningarna i utkanten av staden vid ABS Pumps fabrik som ett hinder och problem för stadens utveckling. I Mjölby/Skänninge anses den kommunala identiteten bland invånarna som mer otydlig och osäker. Här används medeltider istället som ett sätt att profilera och förstärka både Mjölbys turistiska varumärke och, genom lokala demokratiprojekt, Skänninge som plats.

Förutom politikerna och de kommunala administrationerna så finns även civila grupper, företagare och privatpersoner i de lokala politiska mobiliseringsprocesserna. De utgör olika sociala nätverk som både binds upp av politikernas/tjänstemäns framtidsvisioner och som använder det förflutna med utgångspunkt från egna problemformuleringar och mål. Medeltidsgruppen i Skänninge är ett sådant nätverk som både är en del av det regionala turismarbetet och kommunens marknadsförings- samt demokratiarbete. Nätverkets möjligheter att påverka strategiska beslut, som exempelvis att fira Birger jarl år 2010, är däremot begränsade. Dess roll är istället att iscensätta medeltider,

det vill säga skapa aktiviteter i Skänninge under Birger jarl året. Det är frivilligt för de enskilda aktörerna att ingå i nätverket men tillsammans är gruppen ålagda att delta i firandet då det anses som självklart att Skänninge som plats "måste" ingå i ett sådant jubileum.

Medeltidsgruppens ageranden har sin grund både i konsekvens- och dygdetiska normer. Aktörerna bidrar aktivt till det medeltidsturistiska varumärket i Skänninge. Men här finns också en vilja att påverka och förändra den negativa spiral som Skänninge upplevs befinna sig i. En viktig drivkraft för gruppen är att skapa självkänsla, mod och initiativkraft lokalt. Det *goda* handlandet som inspiration och förebild är målet för deras bruk av medeltider. Det gör att de spänningar som uppstår till följd av aktörernas skilda idégrunder och strukturer hanteras på ett pragmatiskt sätt.

Handlingsnormer på glid?

Ovan tecknas utgångspunkterna för de i avhandlingen aktuella mobiliseringsprocesserna där bevarandet i huvudsakligen följer vertikala strukturer, upplevelsen agerar mer horisontella och den lokala politiken kan sägas agera utifrån båda. Även normerna för aktörernas handlingar varierar. Pliktetiken dominerar bevarandets mobiliseringsprocesser medan upplevelsen i huvudsak kan knytas till konsekvensetiken där det bästa resultatet eftersträvas i varje situation. Dygdetiska värden utvecklas inte minst i de situationer där intressen möts och samexisterar.

Grundidéer, strukturer och normer är långsiktigt formerande och skapar gränser för deltagandet i medeltidsbruken. Även om rollerna är renodlade på institutionella nivåer så finns det utrymme att agera utanför ramarna på de individuella nivåerna. I vissa situationer framträder personernas pragmatiska handlanden och då glider dessa mellan plikt-, dygd- och konsekvensetiska normer. Exempelvis når ageranden som grundas i konsekvensetiken lättare resultat i förhållande till de pliktetiska handlingarna då de förra skapar utrymme för förhandlingar och vägande av argument. Andra exempel visar hur enskilda möten mellan individer är mindre principiella och närmar sig dygdetiska normer. Men glidningarna är sällan

av sådan karaktär att de hotar grundidéerna. Ingen aktör försöker på något sätt omdefiniera den egna praktiken. Snarare befäster de grundidéerna, det vill säga glidningarna blir snarare ett sätt att parera utmaningar och att skapa strategier för att knyta andra aktörer till egna problemformuleringar.

Genom avhandlingens fallstudier visas att samverkan mellan de tre mobiliseringsprocesserna inte är så utvecklad som retoriken vill ge sken av. Varierande handlingsnormer gör det svårt att skapa en gemensam meningsbärande berättelse kring medeltidens materiella spår. Istället uppstår spänningar vilket gör att breda föreställningar om det förflutnas värden har svårt att cirkulera och utvecklas på det sätt som efterfrågas. Avhandlingens resultat ger historiebrukande aktörer generellt perspektiv på och en möjlighet för att reflektera kring både egna och andras handlingsstyrande normer. I förlängningen ger kunskapen dessa möjligheter att i framtiden bättre hantera konflikter.

Referenser

- Aronsson, P. 2004. *Historiebruk – att använda det förflutna*. Studentlitteratur. Lund
- Aronsson, P. 2006. Kulturarvets berättelser – industriarvets mening. Alzén, A. & Burell, B. (red.) *Otydligt, otympligt, otaligt. Det industriella kulturarvets utmaningar*. Carlsson Bokförlag. Stockholm
- Aronsson, P. (red.) 2009. *Plats för en bättre värld – Auschwitz, Rubr och röda stugor*. Nordic Academic Press. Lund.
- Beckman, S. 2005. Utvecklingstendenser i Nutida kulturarv. Aronsson, P. & Hillström, M. (red.) *Kulturarvets dynamik – Det institutionaliserade kulturarvets förändring*, Tema Kultur och samhälle, skriftserie 2005:2, Linköpings universitet. Linköping
- Callon, M. 1986. Some elements of a sociology of translation: domestication of the scallops and the fishermen of St Brieuc Bay. Law, J (ed.) *Power, Action and Belief – A New Sociology of Knowledge?* Sociological Review Monograph 32. Routledge & Kegan Paul. London.
- Fornäs, J. & Aronsson P. & Becker, K. & Beckman, S. & Bjurström, E. & Friberg, T. & Kylhammar, M. & Qvarsell, R. 2007. *Culture unbound: Dimensions of culturalisation*. Linköpings universitet Department of Culture Studies. Tema Q, Report 2007:5. Norrköping
- *Gruber, G. 2010. *Medeltider – Samtida mobiliseringsprocesser kring det förflutnas värden*. Avhandling, Linköpings universitet. Linköping
- Grundberg, J. 2000. *Kulturarvsförvaltningens samhällsuppdrag – En introduktion till kulturarvsförvaltningens teori och praktik*. Göteborg: Gotarc. Series C. Arkeologiska skrifter No 33.
- Gustafsson, L. 2001. *Den förtrollade zonen. Lekar med tid, rum och identitet under Medeltidsveckan på Gotland*. Nya Doxa. Nora.

- Jensen, B. E. 1997. Historiemedvetande – begreppsanalys, samhällsteori, didaktik. Karlsson, K-G. & Karlegård, C. (red.) *Historiedidaktik*. Studentlitteratur. Lund
- Kulturrådets författningssamling. KRSF 2007:2. Riksantikvarieämbetets föreskrifter och allmänna råd avseende verkställigheten av 2 kap. 10–13 §§ lagen (1988:950) om kulturminnen m.m.
- Miller, P. & Rose, N. 2008. *Governing the Present*. Administering Economic, Social and Personal Life. Polity Press. Cambridge
- Pettersson, R. 2003. *Den svenska kulturmiljövärdens värdegrunder – En idéhistorisk bakgrund och analys*. Skrifter från forskningsprogrammet: Landskapet som arena nr 7. Umeå universitet. Umeå.
- Riksantikvarieämbetet 2010. *Tänka i tid*. Riksantikvarieämbetets strategi och vision för 2010-2013.
- Statens Offentliga Utredningar. 2005. *Uppdragsarkeologi i tiden*. Betänkande av uppdragsarkeologiutredningen. SOU 2005:80. Stockholm.

*= Litteratur med anknytning till projektet

Övrig litteratur med anknytning till FoU-projektet:

- Gruber, G. 2009. The disputed responsibility for the cultural heritage – The Kvarnbacken case. *Current Swedish Archaeology, Vol. 17 2009*. Hansson, M. & Källén, A. (red.) The Swedish Archaeological Society.

Konferensdeltagande i samband med projektet

- EAA. 2008. Session: "The public, archaeology specialists, and the corporate world: The devil's own brew". Paper: The disputed responsibility for the cultural heritage – The Kvarnbacken case. Föredrag av Göran Gruber

Projektledare

Anders Kaliff
 Bitr. avdelningschef
 Arkeologiska uppdragsverksamheten (UV)
 Riksantikvarieämbetet
 (numera utredare på Riksantikvarieämbetets
 verksamhetssektori samt professor på Institutionen
 för arkeologi och antik historia vid Uppsala
 universitet)

Vetenskaplig handledare

Peter Aronsson
 Professor
 Tema Q
 Linköpings universitet.

Projektmedarbetare

Göran Gruber
 Arkeolog
 Arkeologiska uppdragsverksamheten (UV)
 Riksantikvarieämbetet

Korrosionsskador i tegelfasader – värdering och åtgärder

Björn Magnusson Staaf

Corrosion damages in brick facades - evaluation and measures for repair

The research project *Corrosion damages in brick facades - evaluation and measures for repair* was carried out in the years 2007-2008 and was financed by the Swedish National Heritage Board. Corrosion of steel and iron elements is a common type of damage in Swedish brickwork facades from the period between the 1940-ies and 1970-ies. If corrosion damages are left unattended, they can result in collapsing facades. Modern brick architecture, the rise and fall of Swedish brick industry, and the development of building technology were studied within the frames in order to gain a historical perspective on the problem. Measures for analysis of damaged brick facades and techniques for adequate repair were also tested and examined in the project. It can be concluded that careful reparations made on modern building heritage, appreciating aspects of craft, architecture and history enhance sustainability in a wider sense.

Björn Magnusson Staaf
Institutionen för Kulturvetenskaper
Lunds universitet

Forskningsprojektet *Korrosionsskador i tegelfasader - värdering och åtgärder* utfördes mellan 2007-2008 och bekostades av Riksantikvarieämbetets FoU-anslag. I projektet studerades en vanlig typ av murverksskador i efterkrigstidens byggnadsbestånd. Skadorna uppstår genom armeringskorrosion vilken kan hota den tekniska funktionen med risk för ras som den yttersta konsekvensen. Redan i dag har ras inträffat, lyckligtvis ännu utan några dödsfall eller allvarligare personskador. Problemet är accelererande och med tanke på den stora mängd fasader som är utförda med icke-rostfri armering utgör det även ett allvarligt hot för det moderna kulturarvet. En statistisk uppskattning gör gällande att murverk med en samlad yta av 80 miljoner kvadratmeter är drabbad av korrosionsskador i högre eller mindre grad. Syftet med projektet *Korrosionsskador i tegelfasader - värdering och åtgärder* var att skapa ett kunskapsunderlag för att man på ett metodiskt sätt skall kunna arbeta med denna problematik i en antikvarisk praktik.

En stor del av Sveriges befolkning bor i bostadsområden där fasadtegel utgör en betydande faktor i det arkitektoniska uttrycket. Utan kunskapsunderlag om denna byggnadsteknik

och dess historia är det omöjligt att göra kvalificerade värderingar och urval när det gäller kulturarvet i dessa områden. Den historia som då löper stor risk att ignoreras är den som berör den riktigt nära historien omkring oss. Forskningen inom projektet utvecklades inom tre huvudteman: historia, teknik och hantverk.

Den tvärvetenskapliga ambitionen var att samla kompetenser inom olika kunskapsfält med tydlig koppling till den aktuella problematiken. De antikvariska kunskapsbehoven är ofta komplexa och man måste hämta vetande och kunnande från expertis som utvecklats inom olika discipliner. Den specialiserade forskningen tenderar dock ofta att fördjupas inom ramen för särskilda ämnesfack, vilket kan försvåra för både intern vetenskaplig dialog och omsättande av forskningsresultat i praktiken. I detta FoU-projekt samlades emellertid forskare och experter kring en gemensam problematik, vilken behandlades utifrån skilda ämnesperspektiv. Tomas Tägil, arkitekt och universitetslektor i arkitektur, bedrev inom projektet forskningen som relaterade till den moderna tegelarkitekturen, de svenska tegelbruket och antikvariska värderingsfrågor. Tomas Gustavsson, civilingenjör, byggnadskonstruktör och

Ras förorsakat av korrosionsskador i tegelfasad på Klostergården i Lund, i samband med stormen Gudrun år 2005. Fasadras av liknande omfattning kan inträffa även utan kraftiga vindar. Foto: Tomas Gustavsson.

teknologie licentiat, undersökte dels de teknik-historiska frågorna kring hur tegelbyggande förändrades från 1930-talet fram till 1970-talet i Sverige, dels hur de tekniska problemen relaterade till korrosionsskador uppstår och hur de kan åtgärdas. Kristina Bergkvist, byggnadsantikvarie och murare, utredde hur olika murningstekniker påverkar det visuella intrycket av reparationer i murverk. Björn Magnusson Staaf, stadsantikvarie i Lund, var projektkoordinator. Projektet administrerades och leddes från Kulturen i Lund. Resultaten från projektet förmedlades genom olika presentationer 2009-2010 och sammanfördes i skriftlig form i boken *Modernismens tegelfasader* som gavs ut 2011.

Den moderna tegelarkitekturen

Kulturhistorisk kunskap är en förutsättning för all antikvarisk värdering och analys. Det var därför självklart att en särskild analys av teglets användning i modern svensk tegelarkitektur var nödvändig. Tegel kom under loppet av

1900-talet att anta en annan funktion än den haft under tidigare sekel. Teglets betydelse som specifikt arkitektoniskt uttrycksmedel kom att bli väldigt starkt, samtidigt som dess traditionellt tekniska betydelse förändrades drastiskt.

Tegel har varit ett centralt element i arkitektur och byggande under tusentals år. I Nord-europa började det användas under 1100-talet. Tegel kom att få en relativt snabb spridning inom det område som då tillhörde det danska riket. Utgrävningsresultat från Lund visar att tegel användes i byggande åtminstone under andra halvan på 1100-talet då staden blivit en ärkebiskopsstad. En tegelmästare i staden, vid namn Åke, omnämns redan år 1201. Den äldsta historiskt daterade tegelbyggnaden i Norden är Gumlösa kyrka i Skåne som invigdes den 26 oktober 1191.

Teglet har alltså sedan medeltiden varit ett viktigt byggnadsmaterial i stora delar av Norden, ofta förknippat med prestigebyggnader. Tegel har inte bara betraktats som ett rent tekniskt byggmaterial utan har även genom sin särpräglade materialitet utnyttjats för arkitektoniskt estetiska syften. Detta är inte minst tydligt i 1900-talets moderna arkitektur. De första decennierna av 1900-talet var den dominerande murningstekniken dock fortfarande i hög grad traditionell. Detta var dock inget som hindrade att tegel spelade en central roll i det nationalromantiska och klassicistiska formspråket som utvecklades mellan sekelskiftet 1900 och 1920-talet. I först den nationalromantiska och därefter den klassicistiska stilen lämnades ofta särskilt utrymme för att lyfta fram hantverksmässig skicklighet. Hantverkarnas briljans med materialet tegel tilläts framträda både i byggnaders tekniska struktur och i ornamentik.

De arkitektoniska ideal som fördes fram inom den modernistiska funktionalismen bröt på ett markant och uttalat sätt mot tidigare traditioner. Tegel som fasadmateriäl började av många betraktas som omodernt, även om många arkitekter och byggmästare kom att fortsätta använda det under 1930-talet. Skåne, med arkitekter som Mogens Mogensen, kan sägas ha ett eget arkitekturidiom där teglet fortsatte spela en roll även under det decennium då funktionalismen slog igenom i Sverige. Det finns även monumentalbyggnader från

andra delar av landet, bland annat läns museet i Linköping (uppfört 1936-39, ritat av Nils Ahrbom och Helge Zimdal), som visar att tegel trots allt behöll en viss status under denna epok. Redan under slutet av 1930-talet höjdes röster som framhävde betydelsen av hantverk och materialitet. Teglet kom att ytterligare återta en roll i det arkitektoniska uttrycket i Sverige efter andra världskriget, då den ortodoxa funktionalismen började ifrågasättas av flera arkitekter. I 1940-talets så kallade nyrealistiska stil återtog flera äldre formelement och under 1950-talet antogs arkitekturen ofta lek- och fantasifulle uttryck som kunde anspela på regional byggnadstradition såsom till exempel i Hans Westmans arkitektur från denna tid. Teglets särskilda kvaliteter avseende materialitet kunde också ges särskilt uttryck såsom i Villa Göth i Uppsala ritad av Bengt Edman och Lennart Holm 1950. Traditionellt murande levde fortfarande i viss mån kvar, men det var under denna tid som ny byggnadsteknik började slå igenom på en bredare front. Betongkonstruktioner kom i allt högre grad att bära byggnaderna, medan tegel fick rollen som fasadmaterial.

En mycket stor del av de byggnader som uppfördes inom det så kallade "miljonprogrammet" på 1960- och 1970-talet kom att begagna sig av fasadtegel. Efterfrågan på särskilt fasadtegel sköt i höjden med raketfart, medan efterfrågan på klassisk mursten sjönk i samma takt. Arkitekter, såsom Sigurd Lewerentz och Bernt Nyberg, visade fortsatt mycket stort intresse för de specifika egenskaper enskilt tegel kan visa. Detta kommer till tydligt uttryck i särskilda märkesbyggnader för svensk efterkrigsarkitektur, såsom Petrikyrkan i Klippan, ritad av Lewerentz och tillbyggnaden av landsarkivet i Lund, ritad av Nyberg, vilka båda fått stor internationell uppmärksamhet. De arkitektoniska idéer som uttrycktes i dessa byggnader kom dock inte att få något större inflytande på industrin. Byggandet har aldrig varit så stort som under miljonprogrammets era i Sveriges historia. Förändringarna fick avsevärda konsekvenser både för byggnads- och byggmaterialindustrin i landet. Byggnadsteknikens utveckling gjorde att tegel utvecklades till ett närmast specifikt fasadmaterial. Tegelarkitekturen är emellertid även en del av ett vidare historiskt

sammanhang, något som måste vägas in i den antikvariska bedömningen. Det är därför av stor betydelse att få en förståelse även för de ekonomiska villkor och den instrumentella rationalitet som i hög grad styrde utvecklingen av tegelproduktion i Sverige.

De svenska tegelbrukens öde och ny teknik vinner inträde

Tegel var in på 1800-talet ofta lokalproducerat. Genom den successiva utvecklingen av transporttekniken, såsom tåg och ångbåtar, kunde tegel transporteras lättare och billigare. Metoderna för framställning av stora kvantiteter tegel förbättrades också under detta sekel, en teknikutveckling som fortsatte under 1900-talet. Det var emellertid inte bara tekniska förändringar som drev tegelindustrins radikala rationalisering framåt. Rationaliseringstanken kan sägas utgöra en central idé inom den modernistiska tankevärldens logik. Strävan efter enhetlighet, perfektion och effektivitet sågs som självklara ekonomiska mål inom den moderna industrin. Tillspetsat kan man säga att Sverige i många hänseenden var världens "modernaste land" under decennierna som följde efter 1945. Den byggnadstekniska utvecklingen med bland annat en kraftig ökning av kramlat fasadtegel tog fart under samma period. De modernistiska värderingarna och normerna genomsyrade hela samhället. Paradoxalt nog kom rationaliseringsmålen i många fall att leda till svagare konkurrenskraft eftersom det som efterfrågades på marknaden var produkter med kvaliteter som inte bar en prägel av likriktning. Detta faktum belyses exempelvis av den svenska tegelindustrins anmärkningsvärda kräftgång under den senare fjärdedelen av 1900-talet.

Arkitektur och formgivning har alltid varit nära sammanflätad med samhällets ekonomiska struktur. Vilka olika typer av tegel har till exempel varit tillgängliga för byggande? Vad var det i sin tur för faktorer som styrde produktionen? Relationerna mellan efterfrågan och tillgång samt de element som påverkar dem är definitivt inte enkel då det kommer till 1900-talets svenska bebyggelsehistoria. Tegelindustrins förändring kan ses som en spegling av den radikala modernisering som Sverige genomgick under

decennierna efter 1945. Tegelproduktion som vuxit explosionsartat under 1800-talet började redan under första halvan av 1900-talet att genomgå rationaliseringar som innebar färre tegelbruk. Denna trend förstärktes efter andra världskriget. Den väldiga efterfrågan på stora kvantiteter av fasadtegel under miljonprogrammet ledde till en till sin spets driven likriktning i produktionen. Då byggtakten avtog och man istället började efterfråga mindre ensartade produkter stod industrin inför ett problem. Genom att marknaden nu efterfrågade tegel där de enskilda stenarna var mer livligt varierade i kulör och uttryck så var detta svårt för industrin att gå tillbaka till. Man skulle tillspetsat kunna uttrycka det som att tegelindustrin i Sverige byggt fast sig i en alltför effektiv och rationaliserad produktion. Den svenska tegelindustrin lades under 1980- och 1990-talen ner så gott som helt. Ett långt drivet rationalitetstänkande kom även att påverka och driva byggnadstekniken.

Det var i huvudsak under efterkrigstiden som den större delen av murverk med icke-rostfri armering kom att utföras. Branschtidskriften *Tegel* är en utomordentligt viktig källa i förbindelse med dessa frågor. Denna tidskrift fick särskild uppmärksamhet i byggsektorn. *Tegel* var ett forum där både arkitektur och byggnadsteknik diskuterades. Artiklarna har nu inte minst ett betydande idéhistoriskt värde. Man kan i dessa följa de typer av argumentation och logik som gick hand i hand med introduktionen av den nya tekniken. Sett i efterhand kan man konstatera att tankar om storskaligt maximerad produktionseffektivitet styrde både byggande och tegelframställning. Det bör i detta sammanhang betonas att rationaliteten inom både privat näringsliv och offentlig hushållning till stora delar styrdes av idéer relaterade till planekonomiskt tänkande. Den allmänna svenska levnadsstandarden steg snabbt och på ett för det hela svenska samhället fullständigt omvälvande sätt under årtiondena efter andra världskriget. Förvandlingen skedde inte problemfritt, vissa gav sig snabbt tillkänna och blev då föremål för politisk och kulturell debatt och diskussion. Andra problem rotade i det moderna samhällsbygget ytttrade sig först efterhand. Då det gäller de byggnadstekniska svårigheterna från tiden, bland annat de som är relaterade till korrosionsskador,

har det dröjt extra länge eftersom dessa bokstavligt talat varit inbyggda i efterkrigstidens byggande. Konsekvenserna av dessa problem har dock nu börjat göra sig gällande.

Rostsprängning – tekniska åtgärder och hantverk

När man arbetar med byggnaders underhåll, arbetar man både med historia och framtid i blicken. Vad är det som behöver åtgärdas och varför? Vad är det som tas bort och vad läggs till? Hur påverkar åtgärderna helhetsintrycket och vad kommer ingreppen att få för eventuella konsekvenser i framtiden? Det är därför av självklar betydelse att förstå orsakerna till varför korrosionsskador uppträder. Det är ur denna förståelse som idéer föds kring hur skadorna kan åtgärdas tekniskt. Det finns få analyserande beskrivningar av byggnadstekniken efter 1945.

Drastiskt uttryckt skulle man kunna hävda att den byggnadsantikvariska kunskapen är större om förmoderna byggnadstekniker än om de som använts efter 1945. Delar av de olika moderna byggnadstekniker som börjat användas i stor skala under senare hälften av 1900-talet har medfört oförutsedda konsekvenser och problem. Antalet byggnader som uppförts under denna tid är också ansevärt. I många svenska städer och tätorter räknar man med att cirka två tredjedelar av det totala byggnadsbeståndet uppförts under denna tid. Den intensivaste byggnadsfasen i Sverige var under 1960- och 1970-talen. Den forskning och analys som gjordes av efterkrigsbebyggelsen inom ramen för det så kallade "Storstadsprojektet" vilket drevs av Riksantikvarieämbetet har bidragit med mycket ny kunskap om efterkrigstidens stadsbyggande och arkitektur.

I projektet *Korrosionsskador i tegelfasader – värdering och åtgärder* analyserades särskilt byggnadstekniken för fasadtegel som fick en mycket vid spridning i landet. Både förstörda och skadade fasader studerades, samt olika lagningstekniker, både lyckade och mindre lyckade. Reparationer av skadade tegelmurverk kan göras på olika sätt. De omfattar alltifrån små lagningar till utbyte av hela fasader. Forskningen som bedrevs inom ramen för projektet *Korrosionsskador* kan sägas knyta an till *Storstadsprojektet* genom

att fokus sattes på samma tidsperiod, men i fokus stod byggnadstekniska frågor till betydande del i centrum. Bristerna i en del av de byggnadstekniker som kom att få stor användning under efterkrigstiden har fått särskilt stora följder. Problemen har, som ovan sagts, egentligen först blivit synliga efter flera decennier eftersom de processer som förorsakar dem i regel utvecklas med en relativ långsamhet. De tekniska problem som studerades mer på djupet är så kallad rostsprängning och andra korrosionsskador som är kopplade till de fasader där tegel använts som fasadbeklädnad.

Rostsprängning kan kort beskrivas som det fenomen som inträffar då ogalvaniserade kramlor och armering korroderar. En kramla är en sträng av metall, armeringsjärn och av ett par decimeters längd, vilken förankrar fasadtegel med så kallad bakmur, det bärande murverket i en byggnad, oftast gjort av betong. Fasadteglens förankring till bakmuren försvinner helt enkelt när kramlornas funktion sätts ur spel, medan rostande armering i horisontella murfogar orsakar kraftig sprickbildning - rostsprängning. Dessa skador kan få drastiska följdverkningar om de inte åtgärdas. I värsta fall inträffar stora ras då omfattande delar av fasadmurverk störta ner. Korrosionen sker givetvis i en process som är utdragen i tid. Den kan gå olika snabbt beroende på klimat. Processen förefaller exempelvis att vara snabbare i Sydsverige än i Mellansverige. Den är inte tekniskt svår att förstå och är möjlig att åtgärda, men det finns risk för att den blir kostsam. Alternativet att inte åtgärda rostsprängning finns dock egentligen inte eftersom man då riskerar allvarliga olyckor.

Tomas Gustavsson har genom några av sina studier i projektet utarbetat en lista på tre moment som är av betydelse att tänka på då underlag för analys av skador skall inhämtas.

- Studera ritningar och andra handlingar som tagits fram när byggnaden uppfördes, och i förekommande fall från tidigare reparationsarbeten. Uppgifter om murverket kan finnas på konstruktionsritningar, men väsentlig information kan också finnas på arkitektritningar och beskrivningar.
- Utför konditionsbesiktningar på plats, från mark, gärna med kikare och/eller lift.

Sprickbildning samt avvikande tegel och fogbruk ger information om eventuella korrosionsproblem och tidigare utförda reparationer. För att lokalisera kramlor och armering kan metalldetektor användas. Det finns detektorer som detekterar såväl vanligt järn som rostfritt stål.

- Praktiska undersökningar, stickprovsmetod, till exempel att man tar upp mindre hål i fasaderna för att kontrollera kramlingarna och armeringens kondition. Det kan också handla om att borra hål i liggfogar för att utreda om det ligger armering i dessa.

En central fråga vid renoveringsarbeten av moderna tegelfasader är huruvida befintlig armering måste ersättas. De undersökningar som Tomas Gustavsson utfört visar på att det i åtskilliga fall förekommit en viss överdriven armering av tegelfasaderna. Det är därför inte nödvändigt att i alla fall ersätta äldre armering med ny. Denna aspekt måste naturligtvis underkastas en ingenjörsmässig bedömning i varje enskilt fall.

Hantverket – metoder för restaurering av skadade fasader

Inom ramen för projektet gjordes även provmurningar för att undersöka hur olika typer av murning kan påverka den visuella effekten av reparationer. Byggnadsvärden riskerar att gå förlorade om reparationerna utförs slarvigt, vilket tyvärr ofta är fallet. Små lagningar ger ett visuellt "lappat och lagat" intryck och i radikala ombyggnader kan förändringarna göra att intrycket av bebyggelsen helt skiftar karaktär. Det är inte bara av antikvariskt intresse att reparationer av korrosionsskadade murverk görs med omsorg. Om bostadsområden får ett slitet uttryck kan detta direkt påverka ekonomiska värden och social status. Då rostsprängning bland annat är vanligt förekommande i miljöprogrammets stora bostadsområden så kan till exempel slarviga reparationer bidra till att dessa bebyggelsemiljöer upplevs som förslummade. Hur man hanterar frågor kring korrosionsskador är därför inte bara en teknisk angelägenhet utan är även av stor betydelse för gestaltningen av stadsbilden. Vid den omfattningen av korrosionsskador i moderna tegelfasader

innebär självklart en utmaning för dem som arbetar med byggnadsantikvariska frågor. 1900-talets tegelarkitektur är ett viktigt element för avläsbarheten och förståelsen för platsers historia. Dessa frågor griper emellertid också på ett tydligt sätt in i frågor som relaterar till både social och ekonomisk hållbarhet.

Lagningarna av korrosionsskador görs idag i många fall slentrianmässigt, det vill säga utan hänsynstagande till murverkets hela materialmässiga verkan. Det gäller inte bara att hitta ett likvärdigt ersättningstegel, också fogens typ, mått och kulör spelar stor roll. Inom ramen för projektet gjordes provmurningar för att finna antikvariskt acceptabla reparationer. Goda och dåliga exempel på olika tillvägagångssätt kunde därför illustreras. Reparationer av skadade tegelmurar innebär alltid att man måste göra olika typer av ställningstaganden. I hur hög grad kan exempelvis äldre befintligt material tas tillvara? Hur skadat skall något vara för att det helt måste tas bort?

Ser man på äldre förmoderna byggnader kan de talrika murningsarbetena från olika tider utgöra en arkitektonisk kvalitet. Det brokiga murverket speglar då ett tidsdjup och dess patina kan fascinera betraktaren. Historiens olika faser tar sig materiell gestalt i sådana tegelbyggverk och för byggnadsarkeologen utgör det givetvis ett viktigt källmaterial. I moderna byggnader ger dock ett brokigt murverk ofta andra associationer. Det ger oftast inte en känsla av patina, utan ger snarare intryck av förfall och vanvård. Mindre omsorgsfullt gjorda reparationer bidrar till att göra ett hus mindre attraktivt och kan därmed i förlängningen även sänka det ekonomiska värdet. Omsorgsfullt gjorda reparationer behöver inte heller nödvändigtvis bli dyrare, men de kräver kunskap hos såväl hantverkare som beställare.

Då en skadad tegelmur skall repareras fokuserar man vanligen på själva teglet i sig. Stenarna skall helst ha samma nyans och format som omgivande murverk. Ofta försummar man att beakta det sammanfogande brukets kvaliteter och fogarnas utformning. Dessa är emellertid av mycket stor betydelse för helhetsintrycket av reparationen. Inom ramen för undersökningsprojektet av skadade tegelmurar utfördes ett antal provmurningar just för att illustrera

konsekvenserna av olika möjliga val vid reparationer och följderna av dessa för det senare synintrycket.

Projektet *Korrosionsskador i tegelfasader – värdering och åtgärder* satte fokus på ett centralt element i svensk 1900-talsarkitektur. Betydande delar av detta kulturarv är utsatt för omfattande skador som måste åtgärdas, inte bara på grund av antikvariska skäl, utan för att de i långt gångna fall kan utgöra en direkt livsfara. Dessa skador är i längden därför helt nödvändiga att åtgärda, även om det är förenat med stora omkostnader. Sett ur ett vidare hållbarhetsperspektiv är emellertid underhåll av byggnader oftast det mest ekonomiska alternativet. En slutsats i projektet är att om man tar hänsyn till antikvariska perspektiv och utarbetade hantverksmetoder ökar de tillvaratagna värdena väsentligt i samband med investeringar som görs i byggnadsunderhåll av modern bebyggelse.

Referenser

- Gustavsson, T. 2008. *Moderna Tegeldetaljer: med teglets materialitet som utgångspunkt*. Stockholm.
- Plumridge, A. & Meulenkamp, W. 2000 *Brickwork architecture and design*. London.
- Tykesson, T. & Magnusson Staaf, B. 2009. *Malmö i skimmer och skugga – stadsbyggnad och arkitektur 1945-2005*. Malmö
- *Tägil, T. & Gustavsson, T. & Bergkvist, K. & Magnusson Staaf, B. (red.) 2011. *Modernismens tegelfasader*. Lund.
- Tägil, T. 1996. *Arkitekten Hans Westman. Funktionalismen och den regionala särarten*. Lund.

*= Litteratur med anknytning till projektet

Projektledare

Björn Magnusson Staaf
Universitetslektor i museologi
Docent
Institutionen för Kulturvetenskaper
Lunds universitet

Projektmedarbetare

Tomas Tägil
Arkitekt, universitetslektor i arkitektur
Tekn. dr
Arkitekturskolan, LTH
Lunds Universitet

Tomas Gustavsson
Civilingenjör, byggnadskonstruktör
Tekn. lic.
Gustavsson konstruktioner

Kristina Bergkvist
Byggnadsantikvarie, murare
Fil. mag.
Mur & byggnadskultur

Hållbar textilkonst? Flamskyddsmedel för textilier i offentlig miljö

Margareta Bergstrand

Sustainable textile art? Flame retardants for textiles in public places

Currently the United Nations building complex in New York is undergoing a much needed renovation. The Economic and Social Council chamber, designed by Sven Markelius, was furnished with an artwork by Marianne Richter. This very large woven curtain was destroyed by a combination of flame retardant treatment, sunlight and humid climate conditions. Conservators from Sweden have the opportunity to take part in the planning and act as a guarantee for historical and artistic values, as well as long-term sustainability. The impact of flame retardants on textiles has been investigated. Samples from four textile art works, from the latter part of the 20th century, treated with flame retardants have been compared to reference samples. Methods of investigation are light optical microscopy, SEM-EDS, light spectroscopy, measurements of degree of polymerisation, acidity, chloride content, conductivity and tensile testing.

Margareta Bergstrand
Förvaltningsavdelningen
Riksantikvarieämbetet

”Knowing the high standard of craftsmanship of this workshop and the quality of the materials used, there seemed at first no reason for so sudden a deterioration in a textile composed of a linen warp and a woollen weft”

(Finch, 1969, s. 132)

Karen Finch skrev ovanstående text i en kort notis i tidskriften *Studies in Conservation* år 1969. Hon ville påkalla uppmärksamhet på att en mycket stor vävnad i Förenta nationernas högkvarter i New York höll på att förstöras av flamskyddsmedel. Sedan dess har man vid ett flertal tillfällen hänvisat till hennes artikel i standardverk om konservering. Den stora vävnaden (220 m²), komponerad av Marianne Richter för en av FN: s rådssalar, fanns dock inte längre kvar på sin ursprungliga plats när konservatorer från Riksantikvarieämbetet och Moderna Museet hösten 2008 reste till New York för att på uppdrag av Utrikesdepartementet inventera tillståndet hos den svenska konst som skänkts till FN.

Efter många år av förhandlingar och utredningar, 60 år efter invigningen av FN: s högkvarter 1952, pågår alltså sedan år 2008 en efterlängtnad renovering. Inför renoveringen kontaktade FN de medlemsländer som under årens

lopp skänkt konstföremål dit, med en förväntan om att respektive land skulle åta sig konserveringen. Sverige och de övriga skandinaviska länderna hade varit mycket aktiva när FN-huset projekterades. Sven Markelius var en av de världsledande arkitekter som samlades i New York för att under Wallace Harrisons ledning forma den nya FN-byggnaden till ”a workshop for peace”. När det blev dags för inredningen föreslog FN: s förste generalsekreterare Trygve Lie att norrmannen Arnstein Arneberg skulle rita Säkerhetsrådets sal, Finn Juhl från Danmark Förvaltningsrådets sal och att Sven Markelius skulle ta sig an Ekonomiska och sociala rådets sal, oftast förkortat till ECOSOC.

Den ridå som nu hängde i ECOSOC var dock inte Marianne Richters verk. Den hade tagits ner redan 1988 och ersatts av en ridå av tryckt sammet med mönster av arkitekten Markelius. Var även denna ridå skadad av flamskyddsmedel? Rådssalen vars möblering med tiden förändrats drastiskt i och med FN: s ökade medlemsantal var nu utan det konstverk som enligt Markelius givit salen dess fullbordan.

ECOSOC salen är en milstolpe i svensk modernistisk arkitektur och designhistoria samt är av stor betydelse som symbol för Sveriges

Ridå, med Sven Markelius mönster "Pythagoras" i Ekonomiska och sociala rådets sal i FN:s högkvarter i New York, vilken år 1989 ersatte originalridån komponerad av Marianne Richter. Foto: Margareta Bergstrand år 2009.

engagemang i FN. Istället för en rekonstruktion av salen valde man att bejaka förändringen och det ständigt pågående arbetet inom FN. Sverige ämnar därför skänka en helt ny ridå som ska förmedla den svenska konstens särart och utgöra ett samtida tillägg till den föränderliga historiska miljön. Fyra konstnärer har därför bjudits in till en tävling för att skapa ett nytt konstverk för FN. Riksantikvarieämbetet har deltagit i förarbetet och medverkat vid programskrivningen i samverkan med Moderna Museet, Statens Konstråd och Utrikesdepartementet.

Samtidigt med konservatorernas inventering i FN hade man från Domstolsverket i Jönköping returnerat gardiner till Statens Konstråd. Statens Konstråd hade beställt dem som en byggnadsanknuten utsmyckning år 1988. Man undrade om det var flamskyddsmedel som orsakat dessa textiliers nedbrytning och vände sig till Riksantikvarieämbetet eftersom man visste att ett textilt verk av Alf Munthe, som enligt uppgift också skadats av flamskyddsmedel,

tidigare konserverats där. Tillsammans med de två textilierna från FN fanns nu fyra fall från samma tidsperiod - det sena 1900-talet - där flamskyddsmedel verkade ha medverkat till nedbrytningen. Kunde närstudier förklara flamskyddsmedels påverkan på textilt material och därmed ge tillräcklig kunskap för att förut säga den nya FN-ridåns livslängd samt ge råd om material och hur den bäst skulle bevaras? Här fanns nu möjligheten att integrera naturvetenskaplig forskning med forskning kring förvaltning av historiska miljöer och konstnärlig gestaltning av rum. Inom ramen för Riksantikvarieämbetets FoU-program har därför fyra fallstudier genomförts. Vi kan nu utifrån resultaten från dessa studier bättre förutse den nya FN-ridåns livscykel.

Varför flamskyddas textil?

Textilier kan vara lättantändliga och behandlas därför med flamskyddsmedel, särskilt om de är

avsedda för offentliga miljöer där kraven på brandsäkerhet är högt ställda. Till skillnad från USA finns i Sverige inte några direkt tvingande lagar eller föreskrifter som reglerar användningen av flamskyddsmedel. Krav på brandskydd kan i Sverige ställas med stöd av lagen om skydd mot olyckor, vilket innebär att lös inredning ska uppfylla krav enligt vissa brandklasser och att ett systematiskt brandskyddsarbete skall bedrivas. Det innebär inte att man kan kräva att en textil eller en utställning ska flamskyddas. Det är dock en spridd uppfattning att inredning i offentlig miljö och utställningar ovillkorligen ska behandlas med flamskyddsmedel. *The Flammable Fabrics Act* stiftad i USA 1954 ställer däremot krav på användning av flamskyddsmedel. Användningen har därför ökat kraftigt under det sena 1900-talet i hela världen. De båda ridåerna i ECOSOC flamskyddades enligt amerikansk lag och enligt stränga säkerhetsföreskrifter för FN. Även en nytillverkad ridå måste klara dessa krav.

Vad är flamskyddsmedel?

Det finns hundratals kemikalier som verkar brandhämmande på olika sätt och som därför används som flamskyddsmedel. De mest använda för textil är organiska fosfor- och kväveföreningar samt oorganiska salter ofta i kombination med varandra. Gruppen bromerade flamskyddsmedel används oftast i plast, elektronik och textil. Bland dem återfinns de flesta miljö- och hälsoskadliga medlen och några av dem är förbjudna i Sverige och EU. De oorganiska salterna kan i jämförelse med de bromerade medlen verka harmlösa men eftersom de för att ge brandhämmande effekt måste påföras i mycket stora mängder kan de ändå ha skadliga effekter på material, människa och miljö. Det måste påpekas att flamskyddsmedel inte på något sätt hindrar en brand när den väl har tagit fart.

Tidigare forskning

Forskning på flamskyddsmedel har bedrivits främst med tanke på deras brandhämmande

egenskaper. Sedan 1980-talet har också hälso- och miljöaspekter intresserat forskare. Det finns däremot ytterst lite forskning som behandlar flamskyddsmedlens långsiktiga verkan, särskilt på konst och kulturhistoriskt textilmaterial. I internationell konserveringslitteratur tas ämnet upp för första gången när Karen Finch beskriver Marianne Richters ridå för ECOSOC. Ofta är detta den enda referensen inom detta ämne i litteraturen. Notisen är dock inte särskilt uttömmande och förklarar inte heller hela det förlopp som ledde till ridåns nedbrytning. Finch's avsikt var att ge en första uppmaning till vidare forskning. Det dröjde till 1984 när Doreen Rockliff och Nancy Kerr, vid University of Alberta, Canada, presenterade sin undersökning om flamskyddsmedel för textil konst för The International Council of Museums - Conservation Committee (ICOM-CC) på det 7:e mötet i Köpenhamn. Fortfarande är det till dessa två artiklar som de flesta hänvisningarna i ämnet görs. På 2000-talet har två svenska uppsatser inom kulturvårdsområdet behandlat flamskyddsmedel ur ett bevarandeperspektiv men också ur hälsosynpunkt. Avsikten är att konservatorer ska kunna göra aktiva val under konserveringsarbetet och för att göra det krävs grundläggande kunskaper om flamskyddsmedlen. Även om användning av flamskyddsmedel skulle fasas ut i framtiden kommer de att vara ett växande problem inom museivärlden, både i utställningar och i magasin.

Forskningsmetodik

De fyra fallstudieobjekten har studerats noggrant och beskrivits när det gäller deras tillkomst, material och teknik. Det har bland annat inneburit arkivstudier och intervjuer med berörda konstnärer, producenter och brukare samt insamlande av referensmaterial. Dokumentationen och åtgärdshistorien har varit viktig för att kunna förstå och förklara nedbrytning och skador. Materialtekniska analyser som kan ge ytterligare förklaringar avseende kemiska och fysikaliska nedbrytningsprocesser har genomförts och diskuteras i följande avsnitt.

Ridå för ECOSOC-salen, komponerad av Marianne Richter 1952

Ridån utfördes av Märta Måås-Fjetterström AB i Båstad i MMF-teknik¹ i ull och lin. Redan 1960 uppmärksammade man i FN tecken på fibernedbrytning och färgförändring. 1966 sändes ridån till Sverige för rengöring och stödkonservering. Karen Finch, konservator i London, konsulterades då angående möjliga orsaker till ridåns nedbrytning. Ridån hade flamskyddats av en firma i New York, som använde sig av Flamex Cls no.110 med delvis okända kemikalier. Enligt dåvarande Statens Provningsanstalt (SP) är Flamex ett vattenlösligt kristallint salt baserat på ammoniumsulfamat med ett pH-värde på 6,5. Den troliga orsaken till den ovanligt snabba nedbrytningen uppgavs vara flamskyddsmedlet i kombination med starkt solljus och hög luftfuktighet. SP avrådde från ny flamskyddsbehandling efter renoeringen. I januari 1989 togs ridån ner för gott och bedömdes då vara så förstörd att ingen ny konservering var aktuell.

Ridå för ECOSOC-salen, "Pythagoras" 1989

År 1989 monterades en ny ridå, med mönstret "Pythagoras" tryckt på bomullssammet, som var komponerat av Sven Markelius för Folkets hus i Norrköping redan 1953. Tyget flamskyddades i Sverige med Pyrovatex CP[®], en organisk fosforförening, innan ridån sändes till

¹ Vävtekniken beskrivs av Ulla Cyrus-Zetterström under rubriken *Förenklad rörlakan och förenklad bildvävnadsteknik*. "Dessa tekniker kan sägas var förenklade eftersom mönstret endast plockas in på vissa partier och inslaget för övrigt skyttlas in. Även om inplocken görs över hela ytan förenklas tekniken och alla snärjningar blir överflödiga då de olika ytorna hänger samman genom inslaget. M.M.F-tekniken (Märta Måås-Fjetterströms teknik) vävs i tuskaft med lintowgarn i botten och ullgarn till inplock. Inplocken och inslagen görs i samma skäl en om en. Tekniken används mest till prydnadsdukar, draperier, gardiner och bonader. Draperierna vävs så att höjden under vävningen utgör vävens bredd." (Ulla Cyrus-Zetterström 1970. Handbok i vävning. Bindningslära med konstvävnader. LTs förlag Fjärde upplagan 1970, s.117).

New York. Ridån togs ner i början av 2010 och en våd avskildes och sändes till Sverige tillsammans med en mindre provbit av tyget (inte flamskyddat), som legat i förvar i FN-byggnaden.

Södertälje tingsrätt. Gardiner komponerade av Alf Munthe 1964

Gardiner till Södertälje tingsrätt utfördes i skarvsömsteknik hos Handarbetets Vänner i Stockholm. De sex yllegardinerna rengjordes och konserverades vid Riksantikvarieämbetet 1981. Enligt beskrivningen var de mycket smutsiga och sotiga och "flambehandlade med ojämnt besprutad spray på baksidan". Vid rengöringen i vatten "utlöstes gaser och obehaglig lukt samt geléaktiga klumpar i vattnet troligen beroende på medlet som gardinerna flambehandlats med". Det flamskyddsmedel som kan ha använts är en blandning av kalk och kalciumsulfat vilket fortfarande används som flamskydd för skumplast. Efter konserveringen monterades gardinerna åter i tingsrätten. År 2007 färdigställde HV en rekonstruktion av de då helt nedbrutna gardinerna och mindre fragment av originalet finns bevarade där.

Gardiner för Domstolsverket i Jönköping, komponerade av Susanne Henriques 1986

Gardinerna vävdes av konstnären i oliksidig kypert i ull och lin för en sessionssal. Enligt medarbetare på Domstolsverket förändrades gardinerna relativt snabbt, en färgförändring från ljusa pastellfärger till brunt skedde inom en tidsrymd på mindre än 10 år. Särskilt varpen av lin är nu mycket nedbruten. Gardinerna vattentvättades 2008 hos HV för att se om den bruna färgen kunde avlägsnas – kanske var det bara smuts? Den bruna färgen bleknade något men inte så mycket att det ansågs värt att åtgärda de andra. I stället sändes gardinerna åter till Statens Konstråd varifrån de vidarebefordrades till Riksantikvarieämbetets Förvaltningsavdelning för undersökning. Konstnären har ställt en stor mängd referensmaterial till förfogande för studien.

Del av den ridå som komponerades av Marianne Richter för ECOSOC-salen samt en provväv och prov på de garner som färgades in och nu förvaras hos Märta Måås Fjetterström AB i Båstad. Foto: Margareta Bergstrand år 2010.

Undersöknings- och analysmetodik

Fallstudieobjekten har studerats med okulära, mekaniska och kemiska metoder och jämförts med referensmaterial och tyger preparerade med moderna flamskyddsmedel. Mekaniska testmetoder, enligt olika internationellt fastställda standarder, är mycket vanliga inom textilindustrin och har även använts för att testa konserveringsmetoder eller material avsedda för konservering. Effekten av efterbehandlingsundersökningar undersöks ofta med mekaniska metoder. Draghållfasthetstest förklarar till exempel styrkan hos ett material. Nedbrytningen eller polymerisationsgraden hos materialet efter färgning eller andra efterbehandlingsmetoder kan mätas. Däremot är det inte alltid lätt att anpassa dessa metoder till känsligt konst- eller kulturhistoriskt material, bland annat på grund av de stora provmängder som behövs. Istället måste man inom kulturmiljövården oftast använda sig av analysmetoder som påverkar föremålet eller provet så lite som möjligt, helst så kallade icke förstörande analyser. Man kan också använda

sig av accelererat åldrande av nytt material och jämföra det med historiskt material. Detta ger å andra sidan inte alltid säkra eller lättolkade resultat.

Den stora provmängden från Jönköpingsvävnaderna och FN-ridån Pythagoras erbjöd därför ett unikt tillfälle att genomföra tester, som annars skulle ha varit omöjliga att göra på historiskt och naturligt åldrat material. Södertäljegardinerna är alltför nedbrutna för att de skulle kunna testas på samma sätt som övriga prover medan Marianne Richters FN ridå tillsammans med referensmaterial som erhöles från Märta Måås-Fjetterströms verkstad gav tillräckligt med material för att kunna genomföra vissa analyser.

Besiktning, okulära och taktila jämförelser och bedömningar

De fyra objekten har alla avlägsnats från sin plats i den offentliga miljön beroende på att det varit tydligt att deras estetiska uttryck, färg och

hållfasthet har förändrats. Det är oftast färgförändringar som först och tydligast visar på en pågående nedbrytning. Bedömningarna har alltså skett utifrån vad man sett och känt. Iakttagelserna har sammanförts med åtgärdshistorien.

Färgförändringar, optisk bedömning och spektrofotometri

Färgförändringarna har bedömts och mätts med spektrofotometer. Mätningarna bekräftar de synliga färgförändringarna men visar också på förändringar innan de uppfattas av det mänskliga ögat.

Undersökningar i mikroskop inklusive svepelektronmikroskopi

Proverna studerades och dokumenterades i mikroskop i genomlysning och i ett svepelektronmikroskop med tillhörande analysutrustning. Med svepelektronmikroskop kan man se fibrer i förstoring upp till 30 000 gånger och grundämnesanalyser kan göras. Undersökningarna visar på nedbrutna fibrer och rester av grundämnen från flamskyddsmedel. Däremot var det inte möjligt att helt kartlägga vilka flamskyddsmedel som använts eller de grundämnen som ingick i dem.

pH-värde, saltinnehåll och konduktivitet

Förändrade pH-värden påverkar textilt material. Generellt sänks pH-värdet i såväl cellulosa- som proteinfibrer när flamskyddsmedel adderas. Mätningar av saltinnehåll och konduktivitet visar på jonaktivitet och är komplement till pH-mätningarna.

Ammonium, nitrat, klor, fosfat och kalium

Mätningarna utfördes på vätska av urkott provmaterial med teststickor och närvaro av ammonium, fosfat och kalium kunde påvisas medan nitrat och klor endast fanns i några få fall. Detta kan vara ett enkelt sätt att påvisa

några av de grundämnen som kan ingå i ett flamskyddsmedel men urkokningsmetoden kräver stora provmängder, ca 2 gram, av materialet.

Draghållfasthet

Från Marianne Richters ridå för FN återstod ytterst små provmängder men de var tillsammans med referensmaterial ändå tillräckliga för att kunna genomföra en någorlunda tillförlitlig jämförande dragprovning av fibrer. Den utfördes tillsammans med fibrer från gardinerna ifrån Jönköping hos Swerea IVF. Mätning av draghållfasthet hos tyg och tråd från Pythagoras och Jönköpingsvävnaderna utfördes på Riksantikvarieämbetet. Alla originalfibrer är väsentligt svagare (mellan 20 och 60 %) än referensmaterialet. Även nytt bomullstyg som behandlats med moderna flamskyddsmedel är svagare än obehandlat.

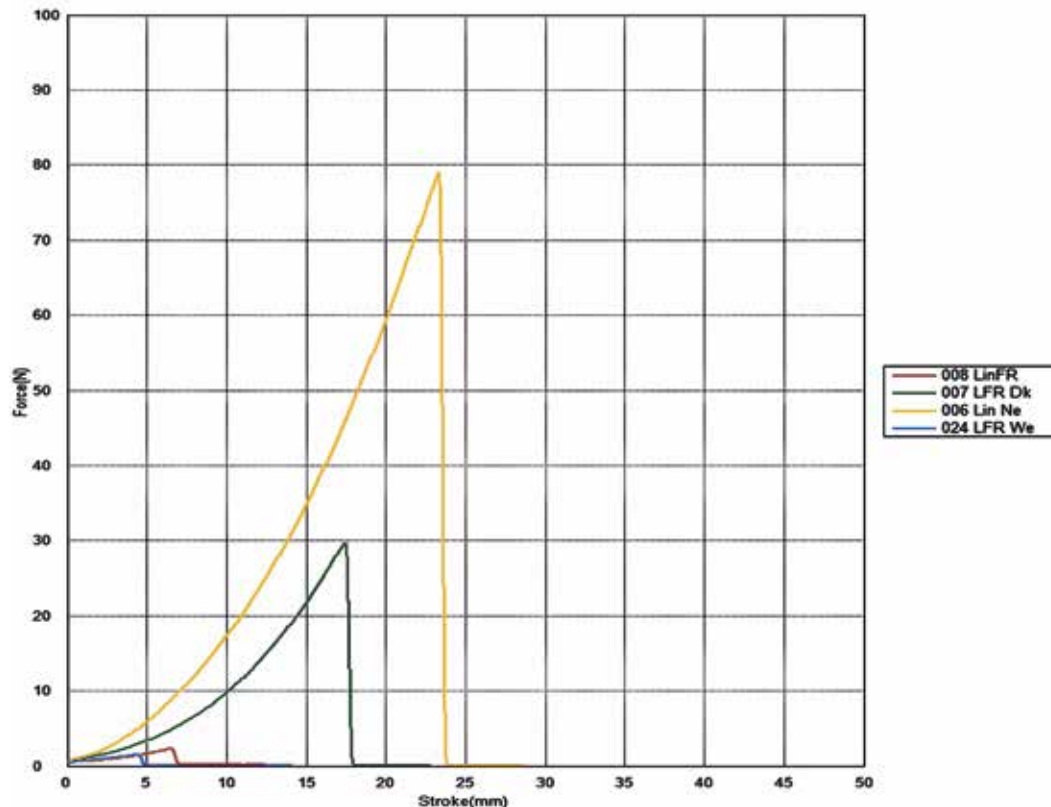
Fluiditetsmätning

Bestämning av polymerisationsgraden genom fluiditet genomfördes i samarbete med Textilhögskolan i Borås. Här visade testresultat på bomull att cellulosa-material som behandlats med flamskyddsmedel omedelbart försvagas av flamskyddsbehandling. De originaltextilier som kunde testas enligt metoden visade på ovanligt hög nedbrytningsgrad, det vill säga förkortning av molekyllängderna. Undersökningsmetoden är dock inte tillämplig för proteinmaterial som ull på grund av de kemikalier som används vid testet.

Sammanfattning av undersökningarna

Flamskyddsmedel som innehåller oorganiska vattenlösliga salter och/eller organiska fosforföreningar eller kväveföreningar:

- påverkar textilt material omedelbart vid appliceringen
- försvagar materialet enligt fluiditetstest och mekanisk dragprovning
- försurar materialet, pH-värdet sjunker

Diagrammet visar att draghållfastheten minskar jämfört med obehandlad lintråd (gul) och flamskyddsbehandlad tråd som inte exponerats för ljus (grön). Tråd från flamskyddsbehandlad och vattentvättad originaltextil (blå) har förlorat ytterligare i styrka jämfört med ej rengjord flamskyddsbehandlad och ljusexponerad tråd (röd) från vävnad från Domstolverket i Jönköping.

- gör materialet känsligare för ljus, UVstrålning och luftfuktighet
- leder till att materialets vikt ökar vid ökad luftfuktighet när salter drar till sig fukt, ökad tyngd innebär mekanisk påfrestning
- försvagar materialet ytterligare vid vattentvätt eller våtrengöring

Ull (protein) respektive lin och bomull (cellulosa) har olika egenskaper och visar därför olika mönster i sin reaktion på flamskyddsmedlen. Andra faktorer som tid eller luftföroreningar kan ha betydelse och ytterligare undersökningar behövs. Den exceptionella brunfärgningen av cellulosa har till exempel inte förklarats men är troligen resultatet av accelererad oxidation.

Studien visar också att de innehållsförteckningar och säkerhetsdatablad som tillhandahålls av tillverkare och försäljare är alltför vaga och inte alltid korrekta. Det gör analysarbetet

komplikerat och försvårar en entydig förklaring av vilka kemikalier som ingår i moderna flamskyddsmedel.

Avslutning

Att helt avstå från textilier i offentlig miljö är inte möjligt och inte heller önskvärt. Textil behövs av flera olika orsaker till exempel påverkas akustik och klimat, men framförallt behövs de av estetiska skäl. Modernismens byggnader var avsedda för textil. Den bild vi har idag av avskalade miljöer och stora fönsterväggar som är helt öppna för insyn är ur historisk synpunkt falsk. Textilierna tillhör den offentliga miljön men vill man att de ska ha en långvarig hållbarhet ska de aldrig behandlas med flamskyddsmedel. Istället för att öka kemikaliemängden med flamskyddsmedel, skadliga för miljö, hälsa och material, kan man arbeta för att effektivt

öka brandsäkerheten på andra sätt. En god planering av den offentliga miljön i samverkan mellan arkitekter, formgivare och förvaltare ger förutsättningar för kloka materialval och förutseende formgivning. Ett långsiktigt förebyggande brandskyddsarbete med sprinklers och brandvarnare är ytterligare en förutsättning för en säker och bevarad offentlig miljö.

Referenser

- *Bergstrand, M. 2010. United Nations – uniting professions? Restoring the U.N. Building. ICOM-CC Interim meeting, Rome 2010.
<http://www.icom-cc.org/54/document/united-nations-uniting-professions-restoring-the-u-n-building/?id=809>
- *Bergstrand, M. & Hinrichs, Degerblad K. & Thuresson, K. & Winther, T. 2011. Fire! A twofold risk for textile art. An investigation into the consequences of flame retardant treatments. ICOM-CC 16th Triennial Conference 19-23 September 2011.
- Betsky, A. & Murphy, B. 2005. *The U.N. Building*. Thames & Hudson, London and New York.
- Dudley, G.A. 1994. *A Workshop for Peace. Designing the United Nation Headquarters*. The MIT Press, Cambridge, Massachusetts and London, England.
- Christensson, P. 2004. *Flamskyddade textilier i museimiljö*. Rapport i kursen Textil materiallära, Högskolan i Borås, Institutionen Textilhögskolan.
- Finch, K. 1969. Note on the damaging effect of flameproofing on a tapestry hanging. *Studies in Conservation*. 14/1969, 132.
- Hallgren, C. 2008. *Flamskyddad textil. Konservatorns problem?* Uppsats för avläggande av filosofie kandidatexamen i kulturvård Göteborgs universitet 2002:10
- Lennard, F. 2006. Behaving badly? The conservation of modern textile art. *Restauro* 5/2006
- Lindroos, B. 2008. *Att vara arkitekt kan vara att...* Arkitektur förlag Stockholm
- Markelius S. 1953. ECOSOC:s rådssal i FN:s nybyggnad i New York. *Byggmästaren*

Pietasbeskrivning nr 5859/81. ATA Antikvarisk Tekniska Arkivet. SP Statens Provningsanstalt 1967. *Provningsrapport nr 7250:446*. 1967.

Rockliff, D. & Kerr, N. 1984. Fire retardant finishes for fiber art: a conservation perspective. In *ICOM-CC 7th Triennial Meeting Preprints, Copenhagen, 10-14 September 1984*, de Fremont, D. (ed.), 46-50. Paris: International Council of Museums.

Sundström, B. & Bengtsson, S. & Olander M. & Larsson, I. & Apell, A. 2009. *Brandskydd och lös inredning – en vägledning*. SP Rapport 2009:30

Timár Balázsy, Á. & Eastop, D. 1998. *Chemical Principles of Textile Conservation*, Oxford

<http://www.kemi.se/sv/Innehall/Fragor-i-fokus/Flamskyddsmedel/>. Hämtad från internet 2011-11-17

* =Litteratur med anknytning till projektet

Projektledare

Margareta Bergstrand,
Konservator
Förvaltningsavdelningen
Riksantikvarieämbetet

Projektmedarbetare

Judith Bannerman,
Ingenjör, PhD

Kathrin Hinrichs Degerblad
Konservator

Kaj Thuresson
Kemist, PhD

Thea Winther
Konservator

Samtliga projektmedarbetare är verksamma på Riksantikvarieämbetets förvaltningsavdelning.

Ny teknik för visualisering av kulturarv
och forskningsresultat samt integrering av
kulturmiljön i samhällsplaneringen

Via Tiburtina – ett forskningsprojekt om urban landskapsarkeologi, stadsutveckling samt om kommunikation och gestaltning av kulturmiljön

Hans Bjur

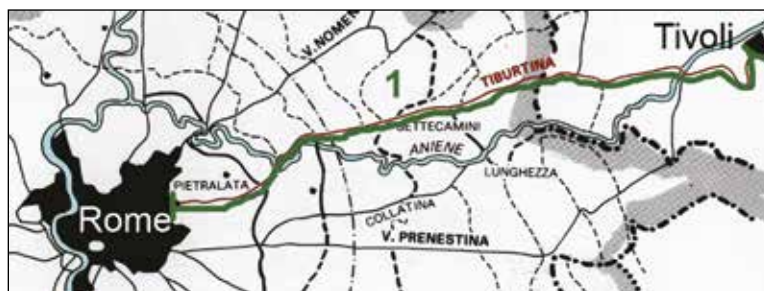
Via Tiburtina. Space, Movement and Artefacts in the Urban Landscape

How can cities integrate historic layers into their urban development? How can tangible and intangible heritages be read, interpreted and utilized in a sustainable city and landscape development? Which significance could an ancient road have in this context? These are the overall questions in an interdisciplinary research project carried out at the Swedish Institute in Rome. It contains a number of different approaches to the interaction between the ancient road Via Tiburtina and the surrounding urban landscape east of Rome towards Tivoli, a rich palimpsest of distinguishable interrelated layers created during at least three millennia. One hypothesis being explored is that structures like Via Tiburtina still can determine the morphology of the urban landscape. As part of the project a doctoral thesis, *Negotiating 'culture' – assembling a past, the visual, the non-visual and the voice of the silent actant*, has developed crucial discussions on models of visualization and communication of cultural heritage.

Hans Bjur
Institutionen för kulturvård
Göteborgs universitet

Via Tiburtina-projektet består av en mångfasetterad analys och beskrivning av de kulturlager som under mycket lång tid har alstrats kring Via Tiburtina, ett urgammalt rörelserum mellan Rom och Tibur, numera Tivoli, nordöst om staden. Projektets underrubrik, ”rum, rörelse och artefakter i det urbana landskapet” antyder vad vi är ute efter. I anslutning till projektet har bland annat kommit ut en bok med drygt ett dussin uppsatser författade enskilt eller tillsammans av de elva forskare som ingått i en tvärvetenskaplig forskningsgrupp. Inom projektet har även genomförts ett doktorandprojekt med stöd från Riksantikvarieämbetets FoU-anslag. Vår avsikt har varit att läsa, analysera och beskriva staden som en palimpsest, dvs. som urbana skikt från olika utvecklingsepoker vilka interagerar i tid och rum. Själva begreppet palimpsest, som vi använder i överförd betydelse, har ursprungligen använts om skrifter på pergament där underliggande lager av text lyser igenom den senaste texten – i vårt fall staden Roms text.

Vad är då Via Tiburtina? Vilken betydelse har detta romerska rörelserum haft? Vilken betydelse har vägen nu och vilken betydelse kan den få i framtiden? Med hjälp av analytiska och perspektivskapande texter, kartor och bilder ger vi en uppfattning om Via Tiburtina som stadsbyggnadsfenomen i tid och rum. Vi börjar från början, ungefär tretusen år sedan, då Via Tiburtina existerade som transportled långt innan Rom blev Rom och Tivoli blev Tivoli. Den var ursprungligen en valled, ett av huvudstråken för att föra betesdjur till bergen på sommaren och till kustslätterna på vintern i en organiserad ekonomi som kallas transhumans. Denna betydelsefulla pastorala ekonomi genererar strukturer som hör hemma i den urbana utvecklingen, hävdar Barbro Santillo Frizell. I motsats till den allmänt vedertagna uppfattningen så formar den pastorala livsformen ett urbant landskap; över vadställen byggs broar och tullstationer, enkla rastplatser och vattenhål växer till monumentala helgedomar, marknadsplatser växer till

Via Tiburtina, anlagd omkring 300 f.Kr och fortfarande ett av Roms mest aktiva rörelserum, löper från Forum Romanum till Tivoli cirka 30 kilometer österut. Halvvägs ligger Settecamini, en strategisk samhällsbildning och knutpunkt under antiken, som idag hamnat inom Tecnopolo Tiburtino, en av Roms framtida utvecklingsnoder. Illustration: K Hellerström.

städer med murar och stadsportar. Bergsstäderna Alba Fucens och Tivoli liksom metropolen Rom har alla växt fram ur det pastoralas nyttjandet av landskapet. Symboliskt kopplas de samman med guden Herkules – herdarnas beskyddare.

Kommunikation och gestaltning av kulturmiljön

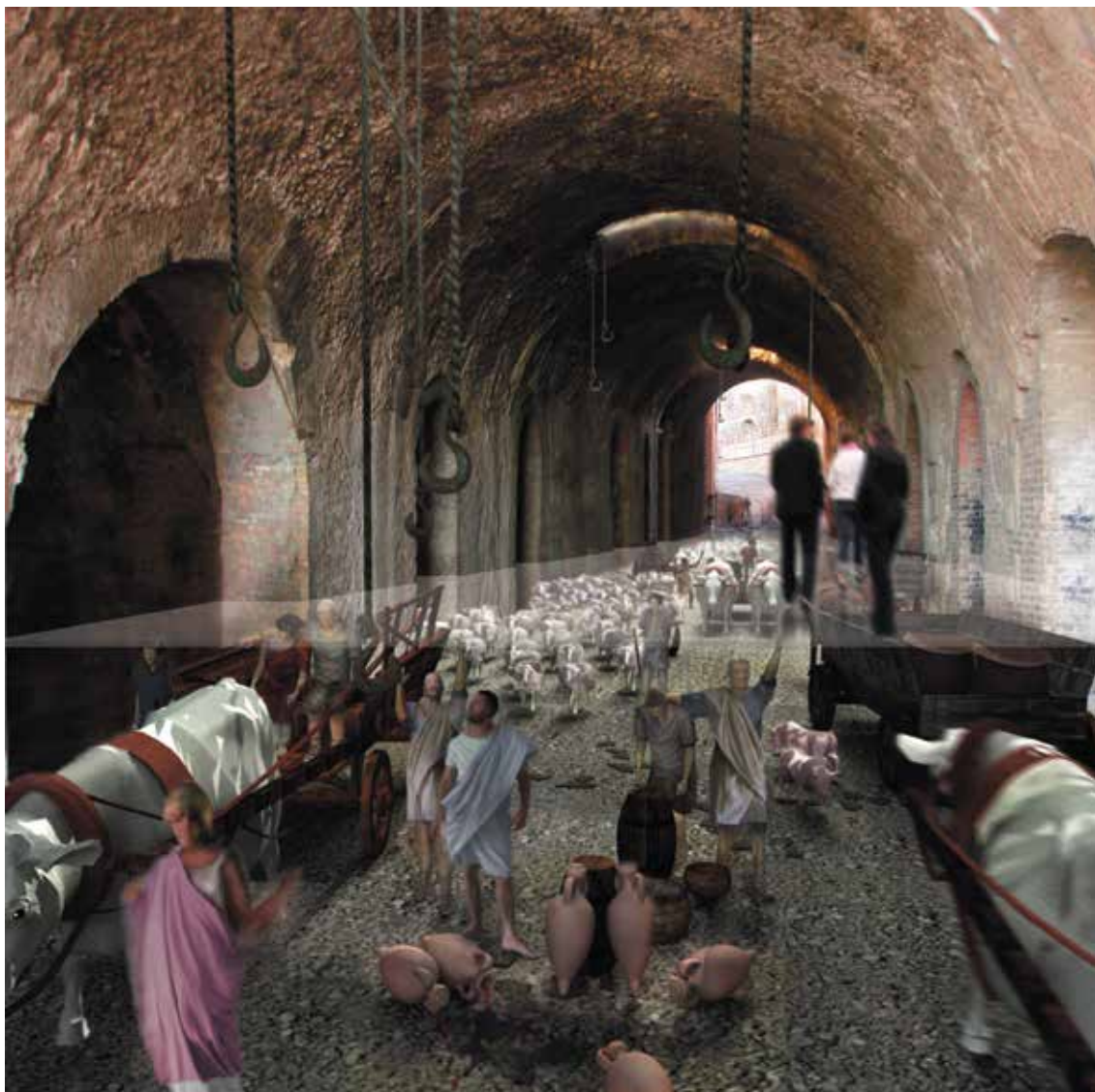
När Via Tiburtina under romartid nådde Tibur passerade den genom och under en gigantisk helgedom tillägnad Herkules. Hercules Victor helgedomen i Tivoli var troligen ett ställe som sjöd av liv och rörelse, en marknadsplats, där herdar, bönder och slavar samlades och bråkade om priser och förundrades över importerade varor från kolonierna. Eller var det tvärtom, ett sakralt tempelområde, tillägnat tillbedjan och stilla affärer? Dessa tolkningsmöjligheter är föremål för Jonathan Westins avhandlingsarbete.

Doktorandprojektet, som har genomförts med stöd av RAÄ, handlar om att visualisera historia på ett sätt som både inspirerar och problematiserar. Westins interaktiva visualiseringsmodell av Herkulestemplet ger ett exempel på hur ovissheten kan illustreras och gestaltas, hur alternativa tolkningar kan byggas in i modellen för att redovisa vad forskningen faktiskt har kommit fram till och vad som fortfarande är behäftat med osäkerhet. Bilden är ett starkt medium som har en tendens att kvarstå i det allmänna medvetandet som sanningen i kubik. Avsikten med fallstudien *Displaying Via Tecta*, som

Santillo Frizell & Westin genomförde, var att presentera och diskutera en visualiseringspedagogik som ifrågasätter sig själv genom att vara öppen i sin sammansättning. Modellen finns tillgänglig på <http://www.museia.se/hercules-victor/> och där går det att bilda sig en uppfattning om dess möjligheter.

Fallstudien illustrerar vår strävan efter att tillämpa forskningsresultaten. Ett bestämt mål har hela tiden varit att nå ut med forskningen så att den kommer till praktisk nytta. Ett av redskapen för att uppnå detta är den kommunikationsvetenskapliga kompetens som Westin tillfört projektet. Frågorna kring kommunikation och gestaltning av kulturmiljöer bedömdes så väsentliga att ovan nämnda forskningsprojekt sjösattes inom Tiburtina-projektets ram. I Westins forskning utvecklas en djupare kunskap om bilden som kommunikationsmedel, om hur osäkerheter kan hanteras för att skapa "sannare" redovisningar och framför allt befordra kunskapsutveckling. Ämnet har visat sig vara komplicerat och i hög grad gränsöverskridande.

Avhandlingstiteln *Negotiating 'culture' – assembling a past, the visual, the non-visual and the voice of the silent actant* antyder att en ny värld av kommunikationsaspekter har öppnats. Avhandlingen undersöker processerna bakom den vetenskapliga visuella representationen, hur s.k. aktanter genom komplex samverkan skapar vad vi kallar kultur eller kulturellt värde och hur vissa kan involveras medan andra ignoreras i både det praktiska utförandet av visualisering-

Via Tecta då och nu. Denna illustration visar två plan: den moderna nivån som den nutida besökaren rör sig på och den ursprungliga nivån där möjliga aktiviteter antyds. Illustration: J. Westin.

arna och kommunikationen. Ett fundamentalt problem är om man alls kan skapa representationer av "kultur" utan att förskjuta vår kunskap om det förgångna så att den passar populära representationer av historiska skeenden. Analysen grundar sig på ett förhandlingsbegrepp som introducerats inom den s.k aktör-nätverks-teorin (ANT) och har resulterat i en serie internationellt publicerade artiklar om interaktionen mellan beställare, utförare, teknologi och målgrupp.

Hur kan den "tysta aktantens röst" påverka utvecklingen av en visuell representation på ett sätt som dagens utställningsteknologi inte till-

låter? Representationens målgrupp, besökarna och användarna eller betraktarna, är uteslutna från de möten och lokaler där representationerna formas och kan därför uppfattas som tysta aktanter. Forskningen förväntas resultera i analyser av hur ett verktyg kan konstrueras som ger dem möjligheter att göra sina röster hörda. Det är dock inte självskrivet att detta instrument automatiskt leder till större inflytande. Genom interaktiv teknologi bjuder moderna pedagogiska redskap på museer och utbildningsinstitutioner in till olika tolkningar av det utställda materialet. De presenteras ofta som inkluderande, men i själva verket läser de in be-

sökarna i förutbestämda mönster. Avhandlingsprojektet syftade till att identifiera och komma förbi dessa begränsningar.

Hur kan en så långt möjligt fullständig representation av en kulturartefakt eller ett kulturellt fenomen skapas? Westin hävdar att en fixering vid artefaktens fysiska form måste överskridas så att även relationerna till samhället och förändrade värderingar framgår. Artefaktens historiska "karriär", översättningarna och medieringarna genom nya format och begränsningar, och "förhandlingarna" om hur innehållet vid olika tidpunkter och situationer bäst kan kommuniceras, blir väsentliga delar i representationen. En artefakt eller ett fenomenets begränsningar lämnar således avtryck som kan läsas som artefaktens "kultur" och de påverkar en rad aktanter (männliga eller materiella) till att agera på ett visst sätt. Dessa "mjuka aktanter" skapar associationer som en visuell representation måste inkludera, om den ska ge en mer komplett bild av artefakten eller fenomenet och dess "kultur".

Stadsutveckling

Dagens Via Tiburtina är en händelserik, vital, och svåräst miljö i ständigt omvandling. Kanske kan denna karaktär också knytas till vägens djupare historia, till situationen kring den under romartid då den utgjorde pulsådern i den notoriskt stökiga stadsdelen Subura. Via Tiburtina, eller Argiletum, som den då kallades i sin urbana sträckning, ledde från Forum Romanum till stadsporten Porta Esquilina och vidare österut mot stadspäriker mellan Rom och Tibur. Våra studier av Via Tiburtina från antiken till idag speglar rörelsen och stadspäriker som fundamentala företeelser i stadsutvecklingen. Bjur och Malmberg har konstaterat att det tycks finnas allmängiltiga drag i problematiken under så vitt skilda epoker som antiken, speciellt senantiken, och nutid. Stadspäriker får nya betydelser när förskjutningar av makt och verksamheter äger rum. De fysiska och mentala gränserna mellan centrum och päriker omvandlas, får nya bestämmningar och tar sig uttryck i nya byggda strukturer.

Vi har alltså valt att studera hela den 35 km långa vägsträckningen som ett sammanhängande rörelserum vilket historiskt sett alltid interagerat med omgivningen. I detta idag formlösa urbana landskap har vår forskning fått näring. Den övergripande frågeställningen var hur städer kan integrera historiska lager (palimpsest) i stadsutvecklingen och vi har angripit problematiken både historiskt och som framtidsfråga. Allan Klynnes forskning har visat kulturarvets spridning och förvaltning inom området, Börje Magnussons analyser har gällt 1900-talets territorium och bebyggelse och Håkan Hökerbergs tema har varit industriernas och verksamheternas framväxt och förfall. Därtill har Mir Azimzadeh och Hans Bjur analyserat stadsrummens strukturerande verkan och Kristina Hellerströms har bedrivit studier som har varit inriktade på att tolka upplevelsen av det urbana landskapet kring Via Tiburtina ("Ways of experience"). Katri Lisitzin har, med finansiellt stöd från Riksantikvarieämbetet, undersökt hur planeringen av området, som sträcker sig genom två kommuner, går till idag ("A landscape in transformation"). En slutsats i hennes forskning är att samordning, både i tid och rum, är en nyckelfaktor i den moderna kulturmiljöplaneringens processer. Nationella, regionala och kommunala planeringssystem och instrument arbetar med olika hastigheter i samma urbana landskap, vilket innebär att synkroniseringen ofta är dålig. Planeringen tenderar att bli efterfatt i relation till de faktiska, snabba sociala och ekonomiska omvandlingarna i landskapet. Hon har därför särskilt undersökt potentialen i en ny modell för hållbar stadsutveckling PRUSST (Il programma di recupero urbano e sviluppo sostenibile) som utvecklats inom Roms planering för att samordna planer, projekt och ekonomi i tid och rum.

All denna tvärvetenskapliga forskning, som finns redovisad i boken om Via Tiburtina-projektet med underrubriken *Space, Movement and Artefacts in the Urban Landscape*, har skapat en första helhetsbild av Via Tiburtina-rummet, utifrån vilken vi kan agera på olika sätt, exempelvis genom strategiskt valda fallstudier.

Halvvägs till Tivoli ligger den lilla orten Settecamini, där Via Tiburtina är utgrävd en

Använd kulturarvet som påverkan i relevanta sammanhang

Argumentera för en nytt (grönt) stråk med kultur (arvs)innehåll som förbinder Settecimini med "Tiburtina-noden"

Hur kan kulturarvet användas i stadsutvecklingen, hur kan det integreras i komplexa planeringssammanhang och fungera som generator för platsskapande och integrerad rumsgestaltning? Illustration: O. Wetterberg & H. Bjur.

sträcka om cirka 300 meter. I boken för Helderström, Hökerberg & Klynne en diskussion om de arkeologiska lämningarna och platsen utifrån sina olika professionella perspektiv. Settecimini fångade tidigt vårt intresse och kom efterhand att bli föremål för en fallstudie om kulturarvets potential i samhällsplaneringen. Avsikten är att tillämpa forskningsprojektets tvärvetenskapliga resultat i ett konkret utvecklingsprojekt som kan bidra till debatter och dialoger i Rom och internationellt om stadsplanering och kulturarvets betydelse i stadsutvecklingen. Ett program utvecklades 2011 och arbetet pågår med Hans Bjur som projektledare. Övriga medverkande är Ola Wetterberg, Simon Malmberg, Jonathan Westin och Susanne Fredholm.

Via Tiburtina är en byggd miljö, eller snarare, en rad olika miljöer uppträdde som på ett pärlband från Rom till Tivoli. Helhetsbilden av det urbana landskapet öster om Rom är idag

kaotisk, i förstone obegriplig, men tolkningsbar om man ger den tid. Den har en karaktär av "utspädd stadssoppa", för att använda Italo Calvinos kärnfulla karakterisering av moderna storstädernas periferier. Djupt problematisk, men inte utan fördelar – om man reder den rätt! Förändringspotentialen är hög, mellanrummen många och ett nytt ordningskoncept med parker och gröna strukturer som dominerande element integrerade med kulturarvet skulle kunna ligga inom räckhåll.

Projektidén illustreras av konceptbilden med det gröna bandet ovan. Den har tjänat som ett slags ledbild för vårt forsknings- och utvecklingsarbete de senaste åren och bygger på fakta och problembeskrivningar från Tiburtina-projektet. Avsikten är att vi skall genomföra en tvärvetenskaplig studie av det gröna kulturarvsstråket, dess förutsättningar, existerande innehåll och potential att skapa mening och struktur i det urbana landskapet.

Visionen är för det första att använda kulturarvet integrerat i sitt komplexa sammanhang som:

- en *moderator för att skapa kontraster och nya kvaliteter*, en ”spärr” (med utnyttjande av det starka lagliga stödet för kulturarvet) mot den hotande oformliga bebyggelsemassan (en ny slags redning av ”stadssoppan”).
- en *generator för platskapande och (integrerad) rumsgestaltning*, dvs. en programmering av innehåll och en formgivning som utgår ifrån (artefakternas) kulturarvets relationer till de existerande boendemiljöerna och de boende, till de befintliga och även de nya verksamheterna (inte alla men de som söker särskilda kvaliteter – kulturell/historisk ”branding”), till trafiken och olika former av rörelse, dvs. även vistelse, vila och ro.

För det andra att pröva kulturarvets potential och betydelse för en utvidgad *påverkan av relevanta sammanhang* (i framtida samhällsplanering), till exempel:

- att argumentera *för* en förflyttning av Via Tiburtinas trafik till en ny och effektiv nod och samhällsbildning kring en sannolik framtida tunnelbanestation (på 10–20 års sikt) samt argumentera *mot* en breddning av vägen i dess nuvarande läge.
- att argumentera för en nytt (grönt) stråk med kulturarvsinnehåll som förbinder ”Tiburtina-platsen” med ”Tiburtina-noden”. Ett systematiskt arkeologiskt sökande i och längs axeln kan möjligen skapa nytt/gammalt innehåll och även ett vetenskapligt intressant sammanhang, samtidigt som det skapar förutsättningar för kulturparkens slutliga avgränsning, innehåll och form.

Och för det tredje att pröva idén om att *historiens spår* i någon mening kan befrukta det moderna projektet:

- att den antika knutpunkten, just i Settecamini, har något att tillföra den moderna noden funktionellt, idé- och designmässigt.

- att det som William MacDonald har kallat ”urban armatures”, dvs. den struktur av funktionella och estetiska/upplevelsemässiga artefakter samt rumsliga egenheter som antikens byggare skapade kring och av rörelserummen, kan vara en stimulerande och utvecklingsbar tankefigur på 2000-talet.

Projektets viktigaste resultat

Vi tror att utgångspunkten i en väg, i ett rörelserum, är en möjlig metod för att undersöka och att förstå landskapet, speciellt den typ av stadsperiferier som vi har studerat i Rom och som framförallt finns i alla Europas större städer. Det är ju i dessa miljöer som de flesta av städernas innevanare bor och därför har de Europeiska länderna enats om en ny landskapskonvention som skall genomföras under de kommande decennierna. Den Europeiska landskapskonventionen (ELC) har ett särskilt fokus på de urbana landskapens vardagsmiljöer och det är här som våra forskningsresultat kan få betydelse. Åtminstone är målet för de kommande årens arbete att lyfta fram kulturlagren i den framtida stadsutvecklingen.

I boken som kommit ut i anslutning till projektet synliggörs bland annat hur staden kan läsas som en så kallad palimpsest, dvs. hur olika lager, som utvecklats under Roms historiska utveckling, samverkar och hur de även väsentligt påverkar dagens utveckling. Vi sammanför således antikens, medeltidens och renässansens Rom med dagens supermoderna utveckling. Vad vi vill visa och diskutera är dels hur väsentlig en väg kan vara för stadsutvecklingen, med all rörelse som alstrar samhällsbildningar, vilka i sin tur ger upphov till trafik av olika slag, byggnader och andra människoskapta föremål och dels hur kulturarvet, dessa rester och vittnesmål från det förflutna kan inordnas och få betydelse i dagens samhällsbyggnad.

Vi har kunnat konstatera att landskapsbegreppet, medvetet rymligt definierat, fungerar som en slags katalysator för olika slags gränsöverskridanden i ofta skarpt sektorsuppdelade samhällsplaneringsprocesser. Konceptet, att identifiera ett rörelserum (Via Tiburtina) som

urbant landskap och planeringens objekt, har visat sig skapa nya utmaningar och möjligheter för alla som är involverade i att integrera kultur och natur i stadsutvecklingsprocesserna. En styrka är att detta rörelsestråk är relaterat både till stadens historiska centrum och till landsbygden mer svåridentifierade kulturmiljöer och att därmed föremålet för kunskapsutveckling och planeringsåtgärder förmår återspegla det moderna stadslivets och kulturmiljöplaneringens komplexitet, mångfalden av tidslager och aktörer.

Tiburtinarummets urbana landskap är svåröverskådligt, ofta osammanhängande, och som många stadsperiferier minst av allt präglad av homogenitet. Enligt vår uppfattning är det väsentligt att diskutera om inte homogenitet, som förebild för planeringsåtgärder och gestaltning, borde ersättas eller åtminstone kompletteras med led bilden heterogenitet, som är mer inkluderande och möjlig som grund för Roms och andra städers mångfald av nya identiter.

Dålig "tajming", dvs. brister i samordning och synkronisering av planeringsprocesserna inom ett sammanhängande stadslandskap, orsakar ofta att planeringsåtgärder kommer för sent, blir missriktade och ineffektiva. De spontana, ofta ekonomiska drivkrafterna sätter de urbana landskapens kulturarv under ett förändringstryck som kulturmiljöplaneringen har svårt att hantera tvärs samhällssektorer och mellan planeringsnivåer. Åtgärderna tenderar att bli reaktiva i stället för proaktiva och kulturvårdens möjligheter att verka som positiv samhällsutvecklingskraft försvagas.

I stadsperiferier av Roms slag är utmaningen att förstå och kunna hantera den urbana diversiteten och hastigheten i stadsomvandlingen. En slags hypotes, som efterhand har utvecklats i detta projekt, är att planeringen och förvaltningen av landskapet, eller med andra ord, kulturvården och naturvården, äger potential att skapa nya, ofta unika kvaliteter i det urbana landskapet genom att dels helt stå emot och sakta ned strömmen av ensartade, tidsstämplade projekt och planer, dels tillföra unika aspekter på landskapet och olika utgångspunkter som kan integreras i samhällsbyggingsprocesserna.

Referenser

- Azimzadeh, M. & Bjur, H. 2005. "Transforming Cities". *Proceedings, Space Syntax 5th International Symposium, Delft, June 2005*.
- Azimzadeh, M. & Bjur, H. 2007. "The Urban Palimpsest: The interplay between the historically generated layers in urban spatial systems and the urban life". *Proceedings, the sixth international Space Syntax Symposium Istanbul 2007*.
- *Azimzadeh, M. & Bjur, H. 2009. "Discovering space as cultural heritage". *Via Tiburtina. Space, Movement and Artefacts in the Urban Landscape*.
- Bartolotti, L. 1988. *Roma fuori le mura*.
- Bjur, H. 2007. "Det dynamiska Rom", *Arkitektur 8/07*.
- *Bjur, H. 2009. "That's the way it is". *Via Tiburtina. Space, Movement and Artefacts in the Urban Landscape*.
- *Bjur, H. & Frizell, Santillo, B. 2009. *Via Tiburtina. Space, Movement and Artefacts in the Urban Landscape*.
- *Bjur, H. & Frizell, Santillo, B. 2009. "Ways to urban landscape archeology". *Via Tiburtina. Space, Movement and Artefacts in the Urban Landscape*.
- *Bjur, H. & Frizell, Santillo, B. 2009. "Ways Out". *Via Tiburtina. Space, Movement and Artefacts in the Urban Landscape*.
- Bradley, A. et al. 2008. "Change and Creation: Historic landscape character 1950–2000". *The Heritage Reader*.
- *Brandt, O. 2009. "Movement between Rome and the sanctuary of San Lorenzo". *Via Tiburtina. Space, Movement and Artefacts in the Urban Landscape*.
- Braudel, F. & Aymard, M. & Coarelli, F. 1990. *Medelhavet. Rummet och historien*.
- Bruns, D. 2007. "Integration of Landscapes in National Policies: Urban, peri-urban and sub-urban landscape", *Meeting of the Council of Europe on 'The European Landscape Convention, 22–23 March 2007*.
- Callon, M. 1986. Some elements of a sociology of translation: domestication of the scallops and the fishermen of St Brieuc Bay. Law, J. (ed.) *Power, action and belief: a new sociology of knowledge?*
- Clark, J. & Darlington, J. & Fairclough, G. (eds.) 2003. *Pathways to Europe's Landscape*.
- Déjeant-Pons, M. 2002. "The European Landscape Convention, Florence", in Fairclough, G. & Rippon, S. (eds.), *Europe's Cultural Landscape: archaeologists and the management of change (= EAC Occasional Paper 2)*. *European Landscape Convention*, Florence, 20 October 2000.
- Fairclough, G. et al. 2008. *The Heritage Reader*.
- Fairclough, G. 2008. "The Long Chain". Archaeology, historical landscape characterization and time depth in the landscape". *The Heritage Reader*.
- Frizell, Santillo, B. 2006. *Pastoral landskap. Myt och verklighet*.
- Frizell, Santillo, B. & Bjur, H. 2005. "Landskapet i vägen – Via Tiburtina under 3000 år". *Tvärsnitt 3:05*.
- *Frizell, Santillo, B. 2009. "Changing pastures" *Via Tiburtina. Space, Movement and Artefacts in the Urban Landscape*.
- *Frizell, Santillo, B. & Westin, J. 2009. "Displaying Via Tecta: visualisation and communication". *Via Tiburtina. Space, Movement and Artefacts in the Urban Landscape*.
- *Hellerström, K. 2009. "Ways of experience". *Via Tiburtina. Space, Movement and Artefacts in the Urban Landscape*.
- *Hellerström, K. & Klynne, A. & Hökerberg, H. 2009. "Heritage on the road: a dead end or a way out". *Via Tiburtina. Space, Movement and Artefacts in the Urban Landscape*.

- *Hökerberg, H. 2009. "From Agro Romano to an industrial zone". *Via Tiburtina. Space, Movement and Artefacts in the Urban Landscape*.
- Horde, P. & Purcell, N. 2001. *The corrupting sea. A study of mediterranean history*.
- Ingold, T. 2002. *The Perception of the Environment. Essays in livelihood, dwelling and skill*.
- *Klynne, A. 2009. "Where have all the ruins gone?". *Via Tiburtina. Space, Movement and Artefacts in the Urban Landscape*.
- Landscape and sustainable development: challenges of the European Landscape Convention*. Council of Europe 2006.
- Latour, B. & Lowe, A. 2011. The migration of the aura, or how to explore the original through its fac similes. *Switching Codes Thinking Through Digital Technology in the Humanities and the Arts*, p.275-297. Chicago: University of Chicago Press.
- Laurence, R. 1999. *The roads of Roman Italy. Mobility and cultural change*.
- *Lisitzin, K. 2009. "A landscape of transformation". *Via Tiburtina. Space, Movement and Artefacts in the Urban Landscape*
- *Magnusson, B. 2009. "Visible and invisible along Via Tiburtina". *Via Tiburtina. Space, Movement and Artefacts in the Urban Landscape*
- *Malmberg, S. 2009. "Navigating the urban Via Tiburtina". *Via Tiburtina. Space, Movement and Artefacts in the Urban Landscape*.
- *Malmberg, S. & Bjur, H. 2009. "The suburb as centre". *Via Tiburtina. Space, Movement and Artefacts in the Urban Landscape*.
- Marcelloni, M. 2003. *Pensare la città contemporanea. Il nuovo piano regolatore di Roma*.
- PRUSST: Il Programma di recupero urbano e sviluppo sostenibile 2004*, Comune di Roma.
- Rossi, P.O. 2000. *Roma. Guida all'architettura moderna 1909-2000*.
- Silberman, N. 2008. Chasing the unicorn? The quest for "essence" in digital heritage. *New Heritage: New Media and Cultural Heritage*, p.81-91. Routledge.
- Smiles, S. & Moser, S. 2005. *Envisioning the past. Archaeology and the Image*. Oxford: Blackwell
- Talbert R.J.A. (ed.) 2000. *The Barrington atlas of the Greek and Roman world*.
- Tomassetti, G. & F. I. 1910, II:1979. *La campagna di Roma. Antica, medioevale e moderna*.
- Waterton, E. & Watson, S (eds.) 2010. *Culture, heritage and representation: perspectives on visibility and the past*. Waterton, E. & Watson S (eds). Ashgate.
- *Westin, J. 2012. *Negotiating 'culture' – assembling a past, the visual, the non-visual and the voice of the silent actant*.

*= Litteratur med anknytning till Via Tiburtina-projektet

Seminarier och konferenser med anknytning till projektet

Under projekttiden har alla delprojekt diskuterats och granskats i större seminarier och workshops som ägt rum varje kvartal på Svenska Institutet i Rom.

Katri Lisitzins projekt har, som del av ett pågående avhandlingsarbete, även behandlats i olika forum vid Institutionen för stad och land vid Sveriges Lantbruksuniversitet i Uppsala.

Jonathan Westins doktorsavhandling är en sammanläggningsavhandling, vilket innebär att varje uppsats (7 st.) har genomgått en procedur med vetenskaplig granskning innan den kan antas för publicering. I samband med denna process presenteras ofta uppsatsen i seminarier och på konferenser. Westins uppsatser och avhandlingen som helhet har presenterats vid följande tillfällen: Kalmar universitet (2008-09-05), Österrikes Historiska Institut, Rom (2009-11-12), Forskartorget på Bokmässan i Göteborg (2009-09-12), Göteborgs Universitet, öppna seminarier (2009-11-12), i samband med det Svenska Kungäpparets, utbildningsministrarnas m.fl. besök på Svenska Institutet i Rom (2009-03-24), ED-Media Conference at Honolulu (2009-06-24), The Second International DREAM Conference: Digital Content Creation: Creativity, Competence, Critique i Odense, Danmark (2008-09-18) samt vid ett slutseminarium (2012-04-02) inför disputation på Göteborgs Universitet.

Projektledare

Hans Bjur, handledare
Arkitekt SAR/MSA, Tekn.dr
Professor i Urbana Transformationer
Institutionen för kulturvård
Göteborgs universitet

Projektmedarbetare

Katri Lisitzin, arkitekt SAR/MSA
Doktorand
Institutionen för stad och land
Sveriges lantbruksuniversitet,
Uppsala

Jonathan Westin
Fil.dr
Institutionen för kulturvård
Göteborgs universitet

Det Medierade Museet Moderna kulturarvsprocesser och medierad tillgänglighet

Charlie Gullström, Leif Handberg,
Katherine Hauptman & Fredrik Svanberg

The Mediated Museum. Modern Heritage Processes and Remote Presence

This paper describes collaborative research at the intersection of media technology, architecture, archaeology and museum studies between The Royal Institute of Technology (KTH) and The National Historical Museum in Stockholm (SHM). The two projects presented are "Mediated presence to cultural heritage environments" and "Modern Heritage Processes and Remote Presence", which were funded by the Swedish National Heritage Board. The paper addresses the potential for increased public access to cultural heritage sites by means of video-mediated communications and outreach activities. A "Mediated Window" was designed which enabled visitors to remotely experience presence and to interact between two different sites, thus creating an architectural, mediated extension of space. The case studies confirmed that mutual gaze is important to the experience of presence and that a combination of architectural and technical design is required to fully support this experience. Further, the studies showed that a mediated spatial extension, in combination with outdoor public learning activities and participation, can evoke an interest in modern cultural heritage and promote public dialogue in such contexts.

Charlie Gullström
Arkitekturskolan
Kungliga Tekniska högskolan
Stockholm

Katherine Hauptman
Kommunikation och publik
Statens historiska museer
Stockholm

Leif Handberg
Medieteknik
Kungliga Tekniska högskolan
Stockholm

Fredrik Svanberg
Kulturhistoria och samlingar
Statens historiska museer
Stockholm

Närvaro

När kungen i Shakespeares *The Life of King Henry V* undrar vart Lord of Canterbury tagit vägen får han svaret: " – Not here in presence." Här klarläggs förstås att han för ögonblicket är frånvarande men det kan vara intressant att veta att påståendet är en hänvisning till rummet de befinner sig i: 'presence' är en förkortning av 'presence chamber', ett rum som förekommer i engelska slott och herresäten och som utformats för att ta emot och hälsa gäster välkomna. Med dagens språkbruk kan det alltså beskrivas som en slags reception eller hall för närvaro och samvaro.

Under det moderna samhällets framväxt har frågan kring närvaro länge tagits för given.

Stämpelklockan på våra arbetsplatser är ett tydligt exempel, svart på vitt har det kunnat beläggas om man arbetat eller inte, det vill säga om man har varit på jobbet eller inte. Arbeta har definierats utifrån begreppet närvaro, något mellanting mellan närvaro och frånvaro har inte funnits.

Närvaro på distans

I det nätverksamhälle som vi numera bygger är däremot närvaro en förhandlingsfråga som öppnar nya möjligheter för arkitekturen. Idag är det fullt möjligt att befinna sig på en plats och samtidigt vara tillräckligt närvarande för att kunna se, samtala och samarbeta med personer

Vykort från 1954 som visar forskningsreaktorn R1 (Studsvik AB).

någon helt annanstans. Plötsligt kan man alltså vara både här och där på en och samma gång, i alla fall i sådan grad att det är möjligt att kunna samarbeta och skapa förtroende tvärs över tid och rum. Det finns dock ett antal förutsättningar för upplevelsen av närvaro, varav flera är rumsliga. Att rum kan förlängas till andra platser med hjälp av videokommunikation skapar alltså nya rumsgestaltungsoppgifter för arkitekter.

Utvecklingen inom informations- och kommunikationstekniken har gjort det möjligt för museer och andra kulturarvsinstitutioner att tillgängliggöra kulturarvet på fler sätt än genom fysiska möten. Museibygnader kan förlängas till specifika kulturmiljöer som är viktiga för förståelsen av historiska sammanhang. I dagens nätverkssamhälle har det vi kallar *Det Medierade Museet* en självklar roll för att kunna skapa nya förutsättningar för möten mellan museer och deras besökare.

En tillgänglig forskningskulturmiljö

I projektet "En tillgänglig forskningskulturmiljö" fokuserades ursprungligen på den unika miljön vid reaktorhallen under Kungliga Tekniska högskolan i Stockholm (KTH). Här byggdes i början av 1950-talet Sveriges första

kärnreaktor, forskningsreaktorn R1. Den var i drift från 1954 till 1970 och revs 1982. Idag används reaktorhallen av KTH som en blandning av museum, kulturhus, seminarielokal med mera. I projektet har miljön och den ursprungliga användningen av reaktorhallen tillgängliggjorts på olika sätt, bland annat med hjälp av guidade visningar på distans från Tekniska Museet och vid ett annat tillfälle genom att "flytta" reaktorns kontrollrum och koppla ihop det med reaktorhallen från en annan, mer tillgänglig, plats. Projektet ledde till kontakter med andra museer och utgjorde ett bra avstamp för det nedan beskrivna samarbetet med Historiska Museet.

Det medierade museet

Vår forskargrupp har valt begreppet "det medierade museet" för att fånga ett utvidgat museikoncept som fokuserar mer på museets roll som forum för möten och i kommunikationen mellan människor än på museet som fysisk plats eller institution. I projektet är vi särskilt intresserade av hur nya förutsättningar för interaktion och gestaltning i museimiljön påverkar moderna kulturarvsprocesser.

Frågorna vi undersöker utgår från hur värderingar och urval definierar och strukturerar

moderna kulturarv under den period från 1800-talets slut fram till idag när museernas roll och besökarnas förväntningar har förändrats avsevärt. Vilken ny kunskap, delaktighet och tillgänglighet kan skapas med publikmedverkan i en mångfacetterad aktivitet som rymmer såväl ett arkeologiskt projekt, undersökningar av minnesprocesser, som design och användning av nya medierade kommunikationsformer?

Ett modernt kulturarv

För att ringa in frågekomplexen ovan har vi huvudsakligen arbetat med en fallstudie, nämligen den Allmänna Konst- och Industriutställningen i Stockholm 1897. Utställningen har tidigare utforskats ingående på ett idémässigt plan och utifrån det skriftliga källmaterialet samt fotografier, men är ur kulturmiljösynpunkt glömd. Utställningsområdet på Djurgården uppfattas inte som kulturhistoriskt värdefullt trots att platsen bär på en stor berättelse om moderniteten. Detta glapp mellan historisk betydelse och kulturarvsstatus ger god grund för en undersökning av moderna kulturarvsprocesser över tid.

Utställningen 1897 var en manifestation för den unga moderna nationen Sverige och den gryende industrialismen. Ungefär en och en halv miljon människor besökte evenemanget, vilket är en mycket betydande svensk publikframgång som bara matchas av få andra evenemang. Utställningens historiska betydelse har gjort att den utforskats av exempelvis historiker, etnologer, arkitekter, idé och lärdomshistoriker samt medievetarer. De omfattande lämningarna på platsen har dock aldrig betraktats som en kulturmiljö, fått skydd som kulturlämning, tillgängliggjorts eller undersökts arkeologiskt. Något helhetsgrepp har heller aldrig tagits på de omfattande material som förvaras i museer eller för att förstå de immateriella berättelse- och minnesprocesser som tillsammans med föremål (souvenirer, byggnader mm) förvaltas av allmänheten. Detta är dessutom ett globalt arv i den meningen att materialet sprids över stora delar av världen. De arkeologiska undersökningarna på platsen har aktiverat nya

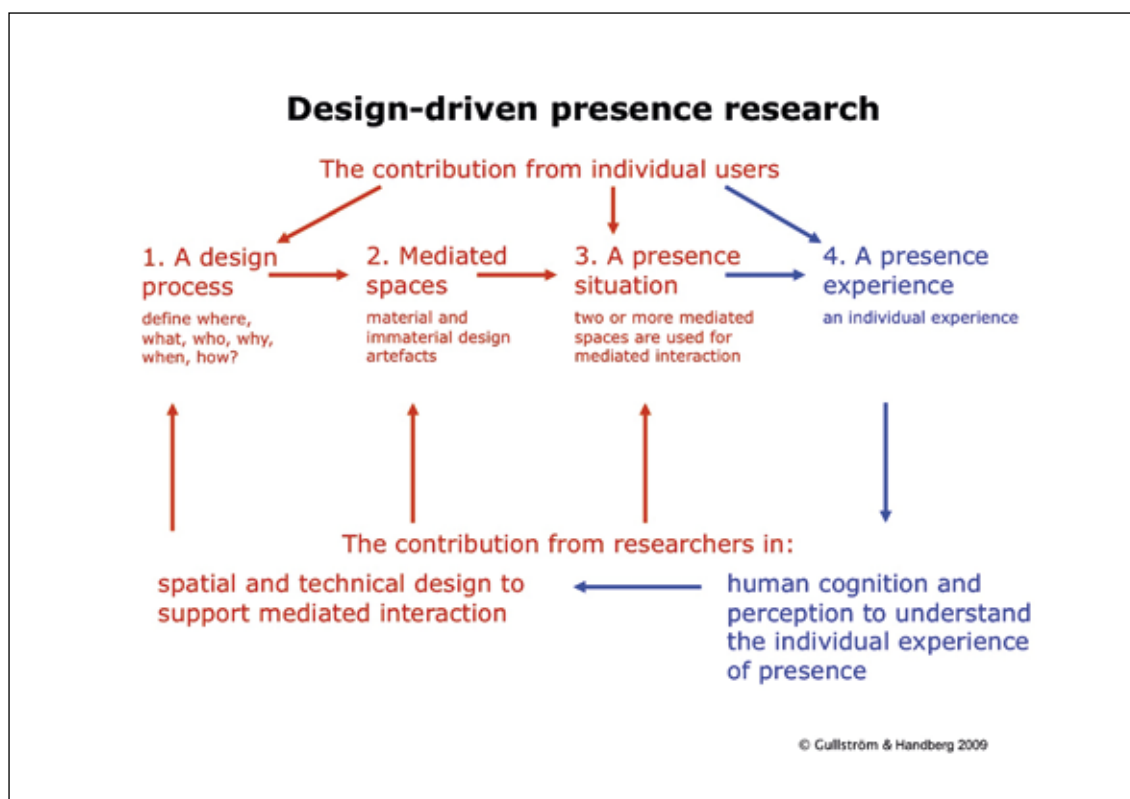
perspektiv på en tillsynes välkänd historia, något vi kommer att belysa närmare i den kommande avrapporteringen av projektet.

Presence Design

Arkitekt Charlie Gullströms doktorsavhandling "Presence Design: Mediated Spaces Extending Architecture" (KTH 2010) dokumenterar många av våra gemensamma designerfarenheter från videomediering under tio år. Rubriken *Presence Design* sammanfattar därför väl vårt arbete att gestalta hybrida rumsmiljöer, sammansatta av olika rumsbegrepp till en form av rumsliga montage. Numera är video också ett byggnadsmaterial som används i utställningsverksamhet och tillgängliggörande av kulturmiljöer. Kulturarvssektorn är i stor förändring och därför är det av stort värde att utforska nya mötesformer mellan museer – som byggnad och institution – och deras publik såväl i en kulturmiljö som på andra platser där människor möts.

De exempel vi har arbetat med visar att man kan etablera en förtroendefull kontakt på distans om det är möjligt att uppnå ögonkontakt och förstå den rumsliga förlängningen. Frågan vi väcker är därför hur framtidens byggnader, museer, skolor, bibliotek och kulturmiljöer skall utformas för att möjliggöra närvaro på distans? Trots en tvärvetenskaplig hållning saknas begrepp för att resonera kring estetiska och arkitektoniska kvaliteter inom media, interaktion och kommunikation. Vårt bidrag kan ses som ett bidrag till begreppsutveckling och en verktygslåda för alla inblandade i *presence design*; till er som planerar, kurerar och ritar utställningar med inslag av nya medier, och till er som ska handla upp medierade rum. Kulturarvssektorn, arkitekter och medietekniker behöver nu samarbeta för att visa hur virtuella rum kan integreras med fysiska rum för att skapa medierad närvaro och tillgänglighet till kulturmiljöer.

Resultatet av vårt interdisciplinära forskningsarbete är prototyper, medierade rum och installationer där deltagare på olika geografiska platser har kunnat erfara en känsla av närvaro på distans. Forskningen präglas av användardriven

En bild av designprocessen. Läromedel av Gullström & Handberg. Efter Gullström, 2010a s. 37.

design och innovation för olika tillämpningsområden. Vi har ofta låtit vår undervisning inspireras av pågående forskningsprojekt vilket har gjort att våra studenter arbetat tematiskt med frågor som rör medierad tillgänglighet till kulturmiljöer eller hur ett museum kan förlängas till en annan plats.

Processen syftar till vad som här beskrivs som steg 4, det vill säga att en besökare i den medierade situationen upplever en känsla av närvaro på distans. Detta är dock en individuell upplevelse som inte helt går att styra. Den är betingad av hur väl samspelet mellan formgivning, teknik och den aktuella situationen fungerar. Här spelar till exempel individens erfarenhet av tidigare medierade mötessituationer stor roll, liksom förmågan att leva sig in i stunden och bortse från att den faktiskt är konstruerad med stöd av ljud- och bildkommunikation. Jämför gärna med det engelska uttrycket "willing suspension of disbelief" som ofta används för att beskriva den situation som uppstår när man går på teater: man vet att det som händer på scenen är på låtsas men ändå så låter man sig

dras med in i föreställningen och man lever sig in i en berättelse. Det var den engelske filosofen och poeten Samuel Taylor Coleridge som myntade detta uttryck med referens till upplevelsen av poesi, i verket *Biographia Literaria* från 1819.

Först krävs förberedelser enligt designprocessens steg 1, för att ta hänsyn till relevanta aspekter utifrån de slutliga användarnas behov. Hänsyn behöver även tas till olika former av begränsningar som kan finnas i det föreliggande projektet. En viktig fråga är vad det är som skall förmedlas och vad mötessituationen syftar till. Är det fakta, är det en känsla som ska förmedlas, ett socialt umgänge mellan människor som eftersträvas, eller en kombination av flera faktorer? Det finns många olika sätt att förmedla berättelser, varav några är specifika för medierad kommunikation. Om det till exempel handlar om en historisk plats så finns flera viktiga val, exempelvis om platsen iscensätts i en äldre tidsepok eller i nutid? Designarbetet påverkas även av om det ska finnas besökare på olika platser eller om de enbart bemannas av

museipedagoger/guider och statister. Här kan designprocessen med fördel kopplas till verksamhetens pedagogiska arbete. Personal som bemannar de medierade rummen kan behöva viss inskolning för att kunna agera på ett naturligt sätt, särskilt om de har roller som statister eller pedagoger i en rumslig iscensättning. Även besökare kan i vissa fall behöva instruktioner för att röra sig på rätt plats, ifall den rumsliga gestaltningen inte är helt intuitiv.

Designprocessen leder fram till olika slags medierade rum, vars beståndsdelar senare ska detaljstuderas, produceras, byggas och integreras i en befintlig inomhus- eller utomhusmiljö. Allt detta ställer krav på nära samarbete mellan olika kompetenser såsom pedagoger, utställningsarkitekter, tekniker och andra berörda. Tillsammans använder de olika berättarverktyg (steg 2) och planerar för hur de medierade rummen ska befolkas av besökare, pedagoger och statister inför den medierade närvarosituationen (steg 3).

Publik arkeologi i det deltagande museet

Forskning kring lärande i museimiljö har en lång tradition och den nya museologin fokuserar betydligt mer på de pedagogiska aspekterna av utställningsskapande än tidigare. Traditionellt har relationen mellan museet och besökarna varit starkt asymmetrisk. Men i det så kallade ”nya museet” ska det finnas ett samspel mellan vetenskap, pedagogik och delaktiga besökare.

Ett kulturhistoriskt museum kan bli mer deltagande och involvera sina besökare bland annat genom publik arkeologi. Termen är en översättning av engelskans begrepp *Public Archaeology*, som beskriver den professionella arkeologins relation till allmänheten, med fokus på att skapa interaktivitet i publikmötet. I en utforskande process skapar man utifrån olika förutsättningar tillsammans ny kunskap.

Utgångspunkten är att den publika verksamheten har lärandeperspektiv och att de sammanhang där arkeologisk och kulturhistorisk verksamhet ingår lyfts fram. Det handlar om att öka medvetandet om hur historia och

arkeologi skapas och fungerar i samhället, samt deras förhållande till andra mål än de rent kulturhistoriska. Därmed är det också ett arbete som omfattar mycket mer än förmedling av (populär)vetenskapliga resultat. Publik arkeologi tar tillvara de erfarenheter som publikmötetena ger och analyserar hur samspelet återverkar på arkeologin och de kulturhistoriska museerna.

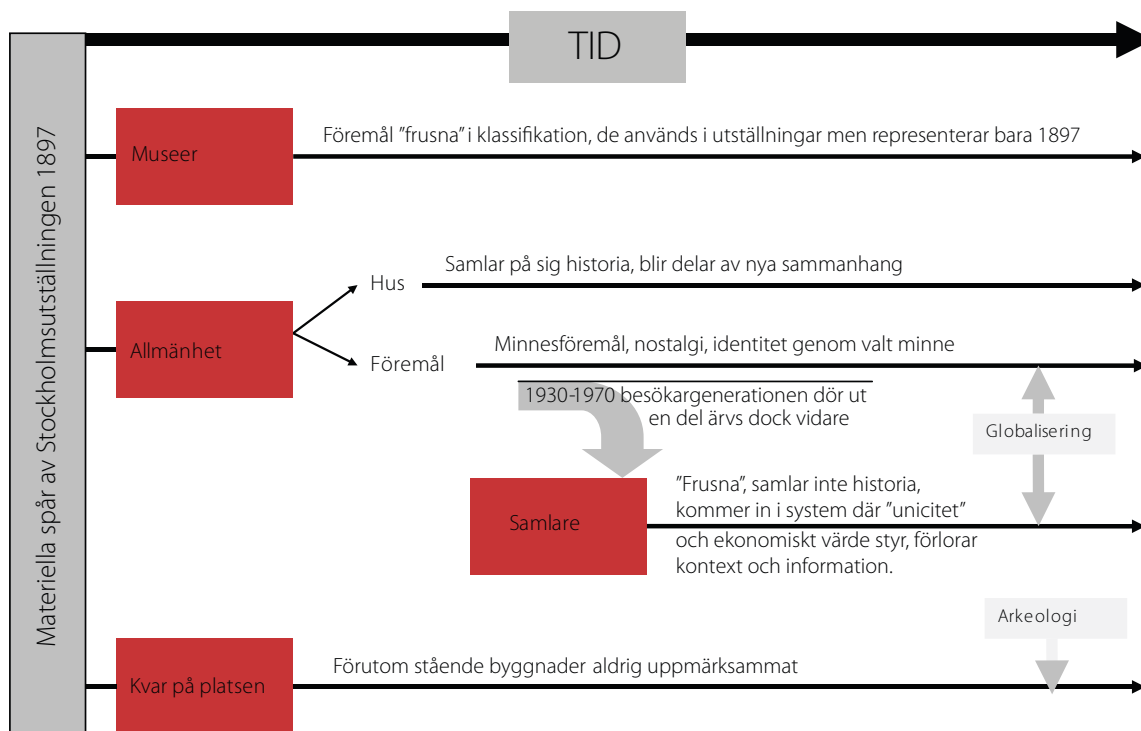
Moderna kulturarvsprocesser

Det moderna samhällets lämningar har i Sverige bara i liten grad intresserat kulturmiljövården och forskningen även om ett klart växande intresse nu märks. Den Allmänna Konst- och Industriutställningen i Stockholm 1897 anses allmänt som ett genombrott i Sveriges väg mot moderniteten. Ändå saknas ett samlat skydd för lämningarna på platsen. För de miljontals årliga besökarna finns ingen som helst information om den gigantiska utställningen som för en tid helt präglade Djurgården och en stor del av Stockholm.

Inom projektet har vi gjort arkeologiska undersökningar av området för utställningen för att kunna bedöma vilken slags arkeologiska spår som finns och vilken omfattning de har. Vi har också karterat vad som har hänt med en rad byggnader som efter utställningens slut flyttats iväg från platsen för att användas till andra saker, vad olika svenska museer har samlat från utställningen samt minnesföremål och privata samlingar hos allmänheten.

Utgrävningarna och inventeringarna på Djurgården har visat att omfattande spår av utställningen finns i områdena för den utställningsdel som kallades Gamla Stockholm – en enorm rekonstruktion i halv skala av medeltidens Gamla stan och Helgeandsholmen. Bland annat finns den konstgjorda Helgeandsholmen kvar samt omfattande spår av en rekonstruktion av slottet Tre kronor.

Utställningens stora *administrationsbyggnad* som låg vid Djurgårdsbron köptes av en byggmästare och flyttades ut i skärgården till Tynningö. Där fungerade den en tid som sommarnöje. Under 1940-talet var den läger för flyktingar undan andra världskriget och därefter

Schematisk skiss av kulturarvsprocesser kring de materiella spåren av Stockholmsutställningen 1897. Tiden löper från vänster till höger i figuren och fyra huvudprocesser har identifierats: "museer", "allmänhet", "samlare" och "kvar på platsen". Upprättad av Fredrik Svanberg.

ferieskola, ett kollektivboende för "proggare" under 1970-talet och hyrs nu ut till sommargäster. Den av Ferdinand Boberg ritade *Maskinhallen* är en annan byggnad med en spännad historia efter utställningen. Den flyttades till Kvarnsvedens pappersbruk i Borlänge. Byggnaden, som lokalt ofta kallas för Ljungbergs-hallen, hade fortlevt i det tysta genom åren och använts som lagerlokal. Den har i olika omgångar varit rivningshotad och fanns därför med på *World Monument Funds* lista över hotade kulturarv 2009.

Museerna har inte samlat särskilt mycket saker från utställningen även om en rad Stockholmsmuseer har tagit tillvara ett antal utvalda föremål. Däremot finns stora mängder minnesföremål samlande av allmänheten. Vi har intervjut en rad innehavare av minnesföremål samt samlare av kulturarv från utställningen, särskilt storsamlaren Bosse Bark som för en tid sedan ställde ut delar av sin samling på Postmuseum.

Olika material från utställningen stödjer olika slags minnen och sätt att se på historien. Det rika fotomaterialet visar hur man arrangerade miljöerna men det saknas helt bilder på

hur besökarna faktiskt upplevde och använde utställningen. Museernas material har "frysts" innehållsmässigt som exempel på händelserna 1897, medan de hus och föremål som samlats av allmänheten istället samlar på sig mera historia allteftersom de används i nya sammanhang. Under loppet av 1900-talet har mycket som ursprungligen sparades av allmänheten försvunnit, medan annat i sin tur kommit in i en samlarvärld och blivit till antikviteter. I det sammanhanget blir de åter till exempel på vad som hände 1897, medan deras personligt knutna berättelser förloras – för samlarna är intresserade av ursprung, unicitet och ekonomiskt värde, inte av historiska sammanhang i sig.

En preliminär modell av de kulturarvsprocesser som kännetecknat materialet från Stockholmsutställningen 1897 kan se ut som följer. Det är i sådana processer som det professionella kulturarvsarbetet bryter in och påverkar.

Jakten på den försvunna staden

I pilotprojektet som genomfördes 2008 förlängdes Historiska museet under två veckor till

Vänstra bilden: Utgrävningsplatsen och den medierade fönsterdörren till Historiska museet i bakgrunden. Foto: SHM. Högra bilden: utblick på utgrävningsplatsen från Historiska museet. En diskussion om dagens fynd pågår. Besökare på Historiska Museet kunde följa en arkeologisk utgrävning och umgås på distans med personer på utgrävningsplatsen. Man kunde se och tala med varandra ungefär som i en vanlig dörröppning. I den medierade fönsterdörren ingår två 46" bildskärmar som placerats vertikalt med en omfattning av trä. På Djurgården var fönsterdörren något mindre än i museet. För att visa att närvaro på distans kan åstadkommas med begränsade resurser användes standardkomponenter för ljud och bild. Foto: Charlie Gullström.

en arkeologisk utgrävning vid Framnäs på Djurgården i Stockholm. Projektet annonserades som *Jakten på den försvunna staden* och uppmanade människor att delta. Alla som ville kunde vara med och gräva (bli arkeologer), tolka fynd, diskutera, eller lämna in egna minnesaker och berättelser. Dessutom fick varje deltagare chansen att möta bekanta och helt okända människor på utgrävningsplatsen eller på distans i museet. Helheten var medvetet designad för att bjuda många olika sätt att delta. Tanken var att det skulle väcka intresse för många, även om det bara var specifika grupper som nyttjade de olika delarna aktivt. På utgrävningsplatsen undersöktes spåren efter en rekonstruktion av medeltidens Stockholm. Den hade byggts upp till den Allmänna Konst- och Industriutställningen 1897 och kallades då för Gamla Stockholm. Det var alltså på ett meta-plan en utgrävning av det sena 1800-talets bild av medeltiden.

Mellan museet och utgrävningsplatsen kunde människor se och tala med varandra i realtid genom en videomedierad fönsterdörr där man hade god utblick mot den andra platsen. Fönsterdörren var byggd med träram och bred spröjs, som på ett naturligt sätt smälte in i den utställning om Stockholmsutställningen 1897 som byggts upp inne på Historiska museet. Besökare på museet kunde därmed "stå i dörröppningen" och samtala med arkeologer eller andra besökare på ön och därmed följa aktiviteterna vid utgrävningen på distans. Den glasskiva som placerats i 45° vinkel mot dörren ingår i ett beprövat designkoncept för att möjliggöra ögonkontakt, och gav känslan att dörren stod lite öppen och inbjöd till kommunikation. Det krävdes ingen biljett för att besöka utställningen på endera sidan eller att delta i utgrävningen. Många som kom förbi hade inget tidigare intresse eller hade heller inte planerat ett museibesök, men stannade vid utgrävningsplatsen och/eller besökte museet.

Platsen för Gamla Stockholm 1897 och samma plats 2008. Ingen förbipasserande kan ana spåren av en hel stadsrekonstruktion. Via en tillfällig bro 2008 kunde besökare gå ut på ön. Stora bilder från 1897-års utställning fanns upphängda mellan träden och ett tält med bilder och information gjorde många nyfikna att besöka platsen. Foto vänster: Stockholms Stadsmuseum, www.stockholmskallan.se. Foto höger: Christer Åhlin, SHM.

Situationen inspirerade till diskussion mellan människor som befann sig vid utgrävningsplatsen eller i utställningen på museet. De kunde utbyta erfarenheter – och många gjorde det också med okända människor. Man delade en förundran över upplevelsen av den Allmänna Konst- och Industriutställningen 1897 och de spår som nu finns (men inte syns) i kulturmiljön, det överraskande med att kunna ta del av en arkeologisk utgrävning mitt på Djurgården i Stockholm och spänningen i att möta människor på distans. Sammanhanget kunde skapa en gruppkänsla i denna specifika situation.

På utgrävningsplatsen fanns fler möjligheter till deltagande än på museet. Förutom att gräva kunde besökarna sortera och tolka sina och andras fynd samt diskutera hur de förstod själva kulturmiljön. På båda platserna kunde man lämna in egna berättelser till personalen. Exempelvis bidrog en besökare med en tidigare okänd historia om händelser på utgrävningsplatsen före 1897 då det var ett kåkstadsområde med fattig befolkning. Det gav ny kulturhistorisk kunskap till museet.

Moderna kulturarv och deltagarprocesser

Nina Simon, som i många år har arbetat med museiutveckling och deltagarprocesser, liknar det deltagarorienterade museet vid webb 2.0, det vill säga ett sammanhang som blir bättre och får mer värde ju fler som deltar. Med ett deltagarperspektiv blir museet snarare ett forum

för kunskapande än en producent av information. I sin bok "The Participatory Museum" uppmanar Simon till att skapa nätverkseffekter. Som analysinstrument använder hon en femgradig deltagarstege med möjlighet att klättra från individens egen upplevelse till våra gemensamma upplevelser. Varje steg innebär en mer komplex interaktion mellan människor. I steg 1 konsumerar jag innehåll som någon har producerat, steg 2 innebär att jag som individ kan interagera med ett presenterat innehåll. I steg 3 kopplas individuell interaktion ihop i nätverk och kan delas, men utan direkta sociala möten mellan deltagarna. Först i steg 4 uppstår nätverkseffekter som stödjer social interaktion i flera riktningar. Steg 5 slutligen innebär att människor interagerar direkt med varandra.

Att nå steg 4 och 5 är i praktiken en stor utmaning för kulturinstitutioner eftersom arbetet traditionellt bygger på dels ett förmedlingsperspektiv (steg 1), dels på en interaktion mellan museet och besökaren (steg 2). I vissa fall (och alltmer) kan man hitta exempel på steg 3-aktiviteter där besökare till exempel delar bilder och kommentarer genom sociala medier. Genom *Jakten på den försvunna staden* ville vi undersöka hur museet kan fungera som social arena genom att stödja besökarnas deltagande.

Analys av deltagande

Steg 1: konsumera

Utställningen på Historiska museet berättade om det kulturhistoriska sammanhanget kring

Materialsortering och tolkningsdiskussioner vid utgrävningsplatsen. Foto: Fredrik Svanberg.

Allmänna Konst- och Industriutställningen 1897. Besökarna kunde också läsa om historien i tryckta foldrar och på skyltmaterial på utgrävningsplatsen. Det fanns stora bilder som visade hur det har sett ut på platsen och personliga berättelser från besök på utställningsområdet illustrerade hur stort detta evenemang var i sin tid. Medverkande pedagoger och arkeologer kunde informera om artefakter och förmedla kunskap till besökare på båda platserna genom den medierade fönsterdörren.

Steg 2: interagera enskilt

Besökarna kunde interagera med historien genom att sortera och tolka det arkeologiska material som framkom varje dag. De placerade föremål och fragment i askar och redovisade sina tolkningar på banketter som lämnades in till arkeologerna. Askarna placerades vid 'tröskeln' till den medierade fönsterdörren vilket lockade till samtal mellan utgrävningsplatsen och museet.

Steg 3: dela erfarenheter

Deltagarna kunde ta del av hur arkeologerna och andra besökare hade sorterat och tolkat det arkeologiska materialet och jämföra detta med sina egna reflektioner och ställningstaganden.

Steg 4: interagera och nätverka

Flera deltagare återkopplade till museet efter sitt besök och bidrog med reflektioner kring historien. Många läste projektbloggen, några kommenterade och spred länkar vidare. Vid tillfällen när det var mycket folk hjälpte besökare varandra genom att förklara för nytilkomna vad som var på gång.

Steg 5: interagera socialt

Det fanns möjligheter att diskutera arkeologiska resultat, utgrävningen och de inlämnade berättelserna med dem man mötte på platsen och på distans genom det medierade fönstret. Många delade sina kunskaper om utställningen 1897 med varandra, förvånades över att det inte

finns några markeringar i landskapet, frågade om arkeologin och delgav varandra något de hört om "Stockholmsutställningen" från en äldre släkting.

Deltagargrupper

Människor deltar i kulturarvsaktiviteter på olika sätt och interagerar följaktligen också olika med kulturarvet. Nina Simon har grupperat de vanligaste sorternas deltagande på digitala sociala nätverk, samt en grupp av inaktiva som inte besöker sådana forum. En liknande indelning kan appliceras på de kulturarvsaktiviteter som vi har arrangerat kring Allmänna Konst- och Industriutställningen 1897. Översatt till svenska kan de olika deltagargrupperna benämnas som åskådare, samlare, aktörer, kreatörer och recensenter.

Vi har räknat till ungefär 7000 fysiska deltagare på plats antingen vid utgrävningen eller på Historiska museet (avrundade siffror). Grupperingarna nedan innefattar 10960 medverkanden eftersom många kan räknas in i två eller flera grupper. Den mest förekommande deltagarformen är generellt att vara åskådare. I vår studie räknas både fysiska besökare och bloggbesök som åskådare, det vill säga cirka 85% av alla som involverade sig. De mer aktiva utgjorde tillsammans cirka 18%, vilket är en förhållandevis låg andel i jämförelse med hur fördelningen brukar vara för digitalt deltagande, men sannolikt en hög andel jämfört med kulturarvsaktiviteter i allmänhet.

Deltagargrupper

- 5000 personer besökte utgrävningen (åskådare)
- 2000 personer besökte utställningen på Historiska museet (åskådare)
- 2000 läste bloggen (åskådare)
- 1000 personer deltog i diskussioner på distans mellan museet och utgrävningen (aktörer)
- 500 sorterade och tolkade utgrävt material (samlare och kreatörer)
- 400 deltog aktivt i utgrävningen (aktörer)
- 50 personer lämnade in egna berättelser (kreatörer)

- 10 personer kommenterade bloggen (recensenter)

Verktyglådan för medierad närvaro på distans

I Charlie Gullströms avhandling läggs en verktyglåda fram med olika hjälpmedel som har betydelse för upplevelsen av närvaro på distans. De konstnärliga begreppen kan en designer använda för att utforma väl fungerande medierade rum, till exempel genom att skapa ögonkontakt, rumsliga montage, inramning och transparens. Härutöver behövs både teknisk utrustning som kameror och bildytor för att representera en fjärran plats och mjukare verktyg som en serie användbara begrepp för att manövrera rum, teknik och upplevelse. Dessa beskrivs mer i detalj nedan samt illustreras med några exempel som knyter an till kulturarvsprocesser och nya mötesformer mellan museer och publik.

Kameror och mikrofoner

Kameror och mikrofoner används för att fånga ljud och bild och kan samlas under begreppet "sensorer". Kameror kan ha olika upplösning och bildformat, och det är viktigt att använda samma genom hela det system som byggs upp (DV, HD etc. för upplösning och 4:3 eller 16/9 för bildformat). För ljud är det viktigt att bestämma om det är riktighetsberoende, det vill säga om det skall vara mono- eller stereoljud (eller flera kanaler). Det är även möjligt att använda andra sensorer som termometer eller hygrometer.

Projektörer, bildskärmar och högtalare

På samma sätt som det finns sensorer som fångar data så finns det emittorer som presenterar ljud och bild i det förlängda rummet. För bild gäller projektörer eller bildskärmar, för ljud används ljudsystem med högtalare. För andra sensorer kan man antingen välja korresponderande emittorer, som till exempel ett värmeelement, eller så kan data från sensorerna visualiseras på olika sätt.

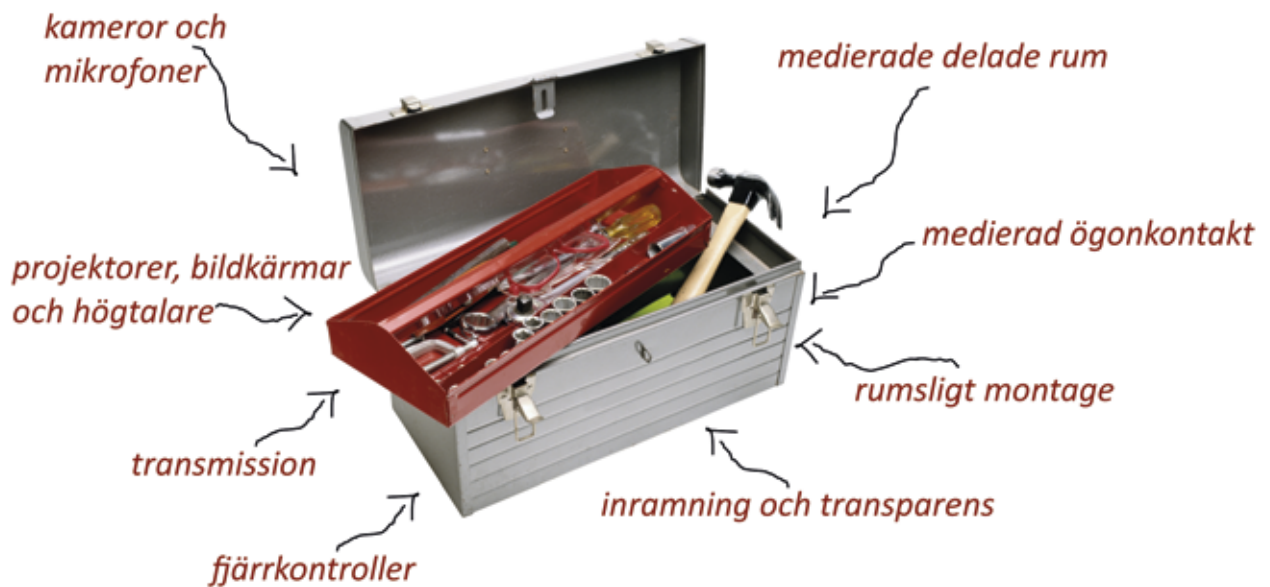

Bild av verktyglådan baserad på Gullström 2010a, s. 257.

Transmission

Transmission är det system som överför signaler mellan sensorer och emittorer. Oftast är det samma system för tvåvägskommunikation, vilket innebär att det finns både sändare och mottagare i samtliga berörda rum. För transmission finns det system på olika nivåer. Vanligast idag är internet som kan användas i system med olika bandbredd. Kommunikation kan även ske via satellit eller direkt genom en optisk fiber om sådan finns tillgänglig. För kommunikation via internet finns det system som inte kostar något för användaren, som till exempel Skype, och system som kräver speciell utrustning som videokonferenssystem.

Fjärrkontroller

Fjärrkontroller kan till exempel sköta de olika teknikkomponenterna på distans, vanligtvis gäller det kameror och bildskärmar, där bilden ibland kan behöva justeras. Fjärrkontroller kan även vara mikroprocessorer som kan användas för att styra objekt på distans, till exempel för att reglera ljus, starta en rökmaskin, eller för att framkalla ett ljud som bidrar till den medierade situationen. All teknisk utrustning utgör komponenter i ett system som byggs upp för den medierade närvarosituationen.

Andra begreppsverktyg

I verktyglådan har vi också lagt ett antal begrepp som de inblandade i designprocessen behöver förhålla sig till för att maximera förutsättningar för upplevelsen av närvaro. Dessa som har valts ut under många år av reflekterad praktik kan orsaka en slags friktion i medierade situationer, om de inte manövreras på ett lämpligt sätt.

Upplevelsen av närvaro är individuell och kan aldrig garanteras, men genom att använda kombinationen av tekniska, rumsliga och begreppsliga verktyg kan alltså en 'presence designer' försöka reducera den friktion som annars riskerar att hämma förtroende och kunskapsöverföring – två viktiga funktioner som ofta eftersträvas i medierade rum.

Vår forskargrupp är inte ensam om att betona rummets betydelse i medierade situationer. Även om det inte är ett stort antal så har några andra forskare intresserat sig för de rumsliga aspekter som påverkar den individuella upplevelsen av medierad närvaro, liksom förtroendeskapande på distans och kunskapsutbyte. Medan Charlie Gullströms doktorsavhandling fokuserar på en begreppsverktyglåda, så har Caroline Nevejan valt begreppet "Witnessed Presence" vilket på svenska kanske kan översättas till bevitnad närvaro. Med utgångspunkt i juridiken

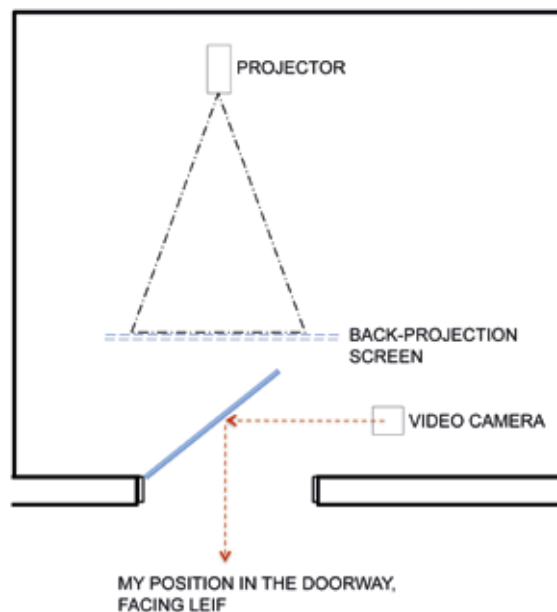
och ett vittnes roll i rätten, – där erfarenheten av närvaro kan klargöra om ett brott begåtts eller ej – resonerar hon om motsvarande situationer i det medierade rummet. Wijnand IJsselsteijn är en annan forskare som i sin avhandling utgår från ett antal 'verklighetstester' som han menar att människor som befinner sig i medierade rum kontinuerligt utför, just för att försäkra sig om att de kan förlita sig – åtminstone tillräckligt – på situationen de befinner sig i.

Sammanfattningsvis kan man säga att fyra faktorer handlar om tillit till situationen och blir viktiga att hantera i ett medierat rum.

- 1 *Uppmärksamhet* krävs från deltagaren som befinner sig på distans och som står inför en upplevelse av medierad närvaro.
- 2 *Återkoppling* från personer i det förlängda rummet skall vara snabb, konsekvent och pålitlig.
- 3 Miljöerna behöver ett *rumsligt utförande*, med tillräcklig inredning och belysning för att ge betraktaren möjlighet att förstå dess karaktär, djup och utbredning i förhållande till den egna omgivningen.
- 4 Deltagarnas möjlighet att förstå rummet och en rumsuppfattning måste uppmuntras och kontinuerligt säkras.

Medierad ögonkontakt

I vårt umgänge med andra människor väljer vi oftast ögonen som fixeringspunkter, även om blicken kontinuerligt söker sig runt ansiktet vi möter. Vi har i vår forskning länge utgått från betydelsen av ögonkontakt, ofta genom att införliva en såkallad teleprompterlösning, vilket är vår anpassning av ett patent från 1947. I bilden till höger används enklast möjliga utrustning för att skapa medierad ögonkontakt på distans. I kulturmiljön som ska förlängas finns en helt vanlig glasdörr från 1950-talet, som i bilden är uppställd i 45° vinkel. Ritningen visar en kamera uppställd i ögonhöjd, vilken fångar en person som står i dörröppningen. I det aktuella fallet är det Charlie Gullström som upplever direkt ögonkontakt med kollegan Leif Handberg, som befinner sig någon annanstans och därför bakprojicerats på en duk en bit in i rummet.

FLOOR PLAN

Prototyparbete för pilotprojektet Det Medierade Museet 2008. Foto och illustration Charlie Gullström.

Rumsligt montage

Begreppet *rumsligt montage* kommer från de ryska filmpionjärerna Sergei Eisenstein och Dziga Vertov som under 1920-talet utforskade de tekniska och estetiska möjligheterna kring montage. Eisenstein använde också uttrycket 'tertium quid' för att beskriva vad han menade

med 'det tredje rumsliga inslag' som kan uppstå vid montage. Ett bra exempel på detta kan hämtas från filmen *Battleship Potemkin* (1925) där sekvensen *Odessa Steps* skapar ett tredje rum genom att filmen sträcker ut tiden den tar för folksamlingen (och barnvagnen) att ta sig ned från trappan. Därmed manipulerades publikens upplevelse av tid och närvaro.

I exemplet *Det Medierade Museet* används en dörröppning som förbinder ute och inne. För att umgås på distans "hänger man alltså i dörröppningen" som ett rumsligt montage av två skilda platser. Ett annat förfarande är att förse de olika rum som ska sammanbindas med en inredning som inte har någon koppling till någon av platserna. Här kan man exempelvis använda sig av 'keying' eller 'chroma key', vilket är vanligt förekommande i TV, bland annat för att skapa en fond. En duk används, med en särskild blå eller grön nyans som möjliggör att en projicerad bild kan ersättas av en annan.

Inramning & Transparens

Dörröppningen och vår design kan mycket väl liknas vid en fysisk glasörr. Men om glaset fyller en funktion inom arkitekturen, där transparens, reflektion och inramning är mycket centrala begrepp, så har det förstås en något annorlunda funktion när det gäller medierad närvaro. Det skapar en upplevelse av ögonkontakt. Om glasets ursprung och möjligheterna till jämförelse mellan arkitektur och medierade rum kan man läsa mer i en särskild artikel som använder konstnärliga verk och byggnadsexempel för att diskutera den inneboende dubbla kvaliteten som glas faktiskt representerar. Glaset ger möjligheten att både *se på* och *se igenom* vilket får en särskild innebörd när det gäller medierade rum som består av projicerade bilder från andra platser som återges och representeras på olika väggytor.

Resultat

Forskningsresultaten kring de ovan beskrivna exemplen kan sammanfattas på följande sätt:

Medierad tillgänglighet

- Videomediering är användbart för tillgängliggörande av kulturmiljöer eftersom det skapar trovärdiga pedagogiska situationer

som underlättar förståelse och därmed kan öka intresset för kulturmiljöer och kulturarv.

- Videomediering skapar möjligheter att nå nya kategorier besökare till ett museum, eftersom man kan nå människor där människor vistas (rekreationsplatser, mötesplatser osv.).

Närvaroforskning, design och genomförande av medieringssituationer

- De designprototyper och medierade rum som framtagits stödjer upplevelsen av närvaro på distans genom att integrera teknisk design med arkitektur och god formgivning, inte minst spelar funktionaliteten kring ögonkontakt stor roll.
- Lyckad videomediering är resultatet av en designprocess där samverkan mellan olika discipliner är nödvändig (arkitektur, medieteknik, beteendevetenskap m.fl.).

Verktyglåda

- Projekten har lagt grunden för en gemensam kunskapsuppbyggnad och begreppsverktyglåda inom presence design.
- Forskargruppen har genom internationellt samarbete formulerat en gemensam mission om hur denna kunskap inom arkitektur- och medieteknikutbildning ytterligare kan stärkas och spridas.

Moderna kulturarv

- En publik arkeologisk utgrävning kan aktivera en dold kulturmiljö och skapa ett brett engagemang bland grupper som vanligen inte besöker museet.
- Museernas material fryser det insamlade kunskapsammanhanget medan allmänhetens minnesföremål som vidareanvänts och förändrats laddas med nya meningar. Kulturarvet från Allmänna Konst- och Industriutställningen 1897 representerar flera kulturarvsprocesser som förmedlar olika bilder av evenemangets betydelse.

Deltagarprocesser

- Publik verksamhet med kommunikation mellan olika platser påverkar människors förståelse av historiska sammanhang.
- Människor deltar på olika sätt och aktiviteter kan medvetet designas för att stödja deltagande som bidrar till olika typer av upplevelser som ger ny kunskap.

Referenser

- *Andersson, G. & Nordin, J. 2010. *Arkeologi i den utställda världen. Rapport över arkeologisk provundersökning av Gamla Stockholm och Helgeandsholmen inom området för Allmänna konst- och industriutställningen i Stockholm 1897*. SHM FoU Rapport Nr 6.
- *Gullström, C. 2011. Design Frictions. *AI & Society Journal of Knowledge, Culture and Communication*, Special issue Witnessed Presence.
- *Gullström, C. 2010a. *Presence Design: Mediated Spaces Extending Architecture* Doktorsavhandling. Stockholm: KTH (tillgänglig via KTHs biblioteksdatas: <http://kth.diva-portal.org/smash/record.jsf?searchId=1&pid=diva2:349960>)
- *Gullström, C. 2010b. Mediated Windows: The Use of Framing and Transparency in Designing for Presence. *Footprint Journal, issue 6, 'Digitally-Driven Architecture'*
- *Gullström, C. & Handberg, L. & Hauptman-Wahlgren, K. & Svanberg, F. 2009. Mediated Museum. *Proceedings for the international conference Best in heritage, in partnership with Europa Nostra*. Dubrovnik and Zagreb: European Heritage Association.
- *Gullström, C. 2009. Designing (for) Presence. *Communication (by) Design. Proceedings for international conference*. Verbeke, J. & Jakimowicz, A. (eds.). Brussels: Sint-Lucas School of Architecture.
- *Gullström, C. & Handberg, L. 2008. *Remote presence*. Poster contribution at eChallenges international conference, Grand Hotel, Stockholm 081022-081024.
- Gullström, C. & Handberg, L. & Jonsson, A. 2008. *Meet York. Mediated Poster Pub*. Poster contribution at international conference Stockholm Resilience Conference 080414-080418.
- *Hedenstierna-Jonsson, C. (under utgivning). *Arkeologisk undersökning av platsen för slottet Tre kronor inom området för Allmänna Konst- och industriutställningen i Stockholm 1897*. SHM FoU Rapport.
- Ijsselsteijn, W. & Riva, G. 2003. Being There: The Experience of Presence in Mediated Environments. Riva, G. & Davide, F. & Ijsselsteijn, W. (eds.). *Being There: Concepts, Effects and Measurement of User Presence in Synthetic Environments*. Amsterdam: IOS Press.
- Ijsselsteijn, W.A. 2004. *Presence in Depth*. Doctoral dissertation, Eindhoven University of Technology.
- Nevejan, C. 2007. *Presence and the Design of Trust*. Doctoral dissertation, University of Amsterdam.
- *Nordin, J. 2009. Den iscensatta medeltiden och drömmen om moderniteten. Historiebruket vid Stockholmsutställningen 1897. *Tankar om Ursprung*. Edquist, S. & Hermansson, L. (red.). The Museum of National Antiquities. Studies 13.
- *Nordin, J. (under utgivning). Archaeology in the world of display. *International Journal of Historical Archaeology*.
- Simon, N. 2010. *The participatory museum*. Santa Cruz, CA.: Museum 2.0.
- Svanberg, F. & Hauptman Wahlgren, K. 2007. *Publik arkeologi*. Stockholm: Historiska museet.

* = Litteratur med anknytning till projekten

Konferenser där projekten är presenterade:

Gullström, C. Presentation av paper på Rewire: the fourth international conference on media art histories

organiserad av FACT, the Foundation for Art and Creative Technology in Liverpool, UK & Liverpool John Moores University. Liverpool, 28-30 September 2011.

Gullström, C. Mediated Windows: The use of framing and transparency in designing for presence. *Footprint*, Delft School of Design, 2009.

Gullström, C. Designing (for) Presence. Communication (by) Design. International conference. Sint-Lucas School of Architecture Bryssel, 2009.

Gullström, C & Handberg, L & Hauptman, K & Svanberg, F. Mediated Museum. International conference Best in heritage, in partnership with Europa Nostra. Dubrovnik and Zagreb: European Heritage Association, 2009.

Svanberg, F & Handberg, L. Sveriges museers värmöte. Malmö 1-3 april 2009. Presenterades även på Idétorg av Katherine Hauptman, Leif Handberg och Charlie Gullström.

Hauptman, K. Kulturrådets konferens om forskning på museer på Nordiska museet, 29 januari 2009.

Hauptman, K. Museikoordinatorns konferens om forskning på museer på Armémuseum, 5 februari 2009.

Gullström, C & Handberg, L. The Mediated Window. Presentation på den internationellt "webstreamade" konferensen Megaconference X, 6 november 2008.

Gullström, C. & Handberg, L. & Hauptman, K. & Svanberg, F. The Mediated Window. Presentation på konferensen NODEM på temat "Experiences in natural and cultural heritage conference", Reykjavik, Island, 3-5 December 2008. Projektet belönades med priset "Best exhibition".

En tillgänglig forskningskulturmiljö

Projektledare

Leif Handberg
Universitetslektor
Medieteknik o interaktionsdesign
Kungliga Tekniska högskolan

Projektmedarbetare

Charlie Gullström
Gästlektor, Arkitekt och Tekn.dr
Arkitekturskolan
Kungliga Tekniska högskolan

FoU-projektet Moderna Kulturarvsprocesser och Medierad Tillgänglighet

Projektledare

Katty Hauptman
Projektledare och forskare, Fil.dr
Kommunikation och publik
Statens historiska museer

Projektmedarbetare

Charlie Gullström
Gästlektor, Arkitekt och Tekn.dr
Arkitekturskolan
Kungliga Tekniska högskolan

Leif Handberg
Universitetslektor
Medieteknik o interaktionsdesign
Kungliga Tekniska högskolan

Fredrik Svanberg
Forskningschef, Docent
Kulturhistoria och samlingar
Statens historiska museer

Nya metoder för byggnadsarkeologisk dokumentations- och analysprocess

Hanna Menander, Olof Brandt & Håkan Thorén

New methods for documentation and analysis in building archaeology

”New methods for documentation and analysis in building archaeology – a prestudy” is an international research project which aims to develop the building archaeological perspective. In the first phase of the project the Lateran Baptistery in Rome was documented in three dimensions with a new technology called ”Structure from motion”. The results show that we have found methods and techniques for faster, cheaper and improved documentation in building archaeology. Furthermore, the project has resulted in a three-dimensional model of the Baptistery which enables new forms of analysis and interpretations. The project has also activated a new set of questions in the field.

Hanna Menander
Arkeologiska uppdragsverksamheten (UV)
Riksantikvarieämbetet

Håkan Thorén
Arkeologiska uppdragsverksamheten (UV)
Riksantikvarieämbetet

Olof Brandt
Påvliga institutet för kristen arkeologi
Rom

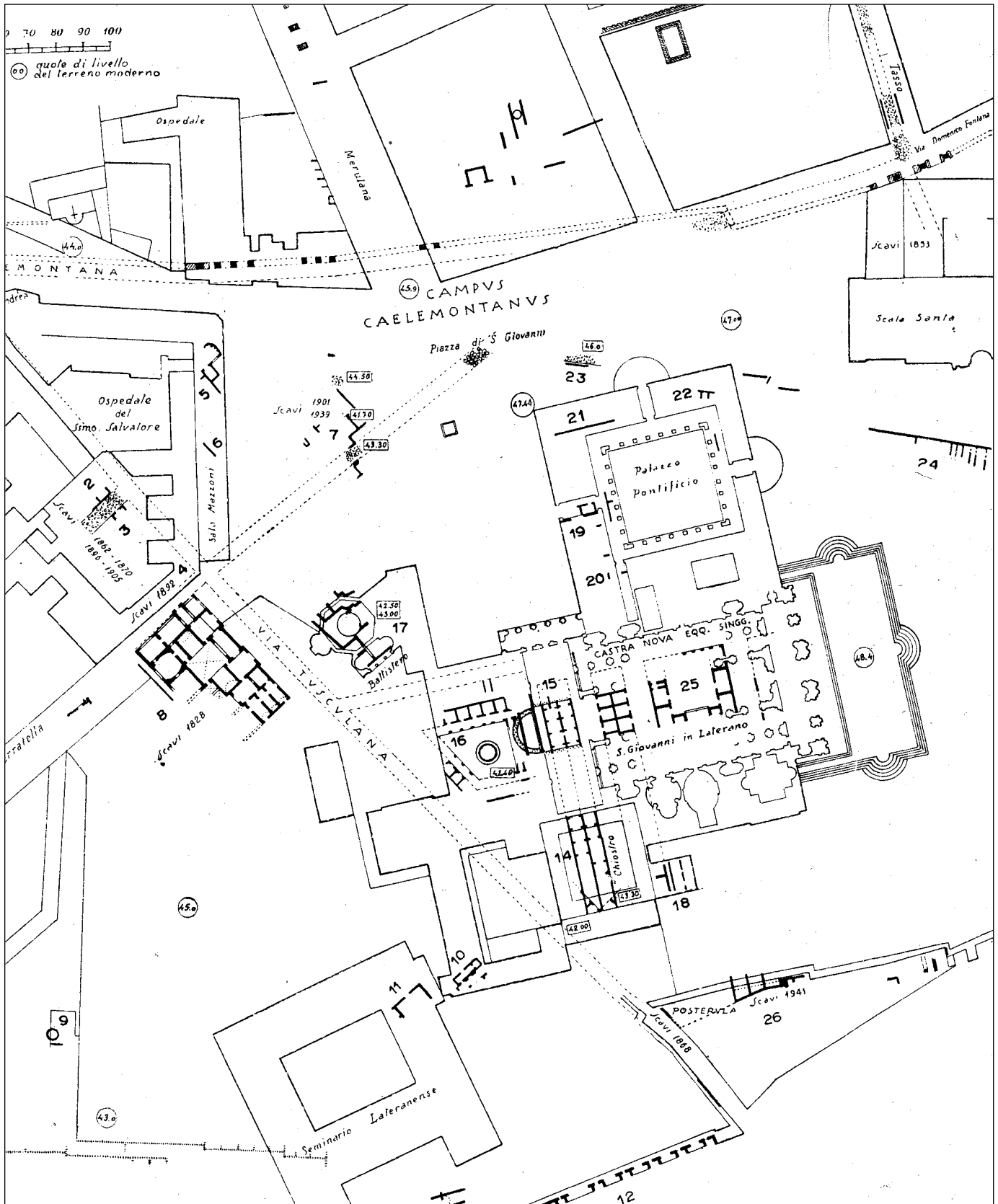
”Nya metoder för byggnadsarkeologisk dokumentations- och analysprocess” är ett internationellt forskningsprojekt som utförs i samarbete mellan Riksantikvarieämbetets arkeologiska uppdragsverksamhet (UV), Påvliga institutet för kristen arkeologi i Rom, Svenska institutet i Rom och Vatikanmuseerna. Projektets övergripande målsättning är att stärka det byggnadsarkeologiska perspektivet så att det i framtiden ska kunna utgöra en självklar och viktig del av kulturvården. Det vill vi åstadkomma genom att utveckla nya rutiner och metoder för dokumentation, analys, tolkning och förmedling av resultat från byggnadsarkeologiska undersökningar. Målet är att undersökningarna skall generera fördjupad kunskap och resultat som levandegör byggnaderna och människorna som vistades i dem för dagens brukare.

Under hösten 2011 genomfördes en tredimensionell dokumentation av Lateranbaptisteriet i Rom, strax intill en av Roms huvudkyrkor, *Basilica di San Giovanni in Laterano*. Arbetet utfördes med laser-scanner men även med digitalkamera, där en ny metod kallad ”Structure from motion” eller ”fotoskanning” användes. Arbetet har resulterat i utvecklingen av nya

metoder och tekniker för en snabbare, billigare och kvalitativt bättre dokumentation inom byggnadsarkeologin. Vidare har projektet resulterat i att det nu finns en tredimensionell modell av baptisteriet vilken möjliggör nya former av analyser och tolkningar och att nya frågeställningar kan aktiveras.

Lateranbaptisteriet i Rom

Lateranbaptisteriet fick sitt nuvarande utseende efter en rad viktiga ombyggnationer på 1500- och 1600-talen. Dessa ingrepp påverkade dock inte byggnadens senantika och tidigmedeltida form utan det var främst dekorationen, taket och fönstren som förändrades. Det medeltida komplexet bestod av en central åttkantig hall som byggdes av kejsar Konstantin på 300-talet. Den ursprungliga byggnaden hade troligen dörrar på alla sidor och små välvda fönster ovanför dörrarna. Takets utseende i den äldsta fasen är okänt. På 400-talet påbörjades en viktig ombyggnation av baptisteriet som fortsatte i flera årtionden. Den åttkantiga hallens väggar höjdes och fick nya, större och högre välvda fönster. Inne i byggnaden skapades

Plan över Lateranområdet. Baptisteriet är markerat med nummer 17.

Lateran-baptisteriet i Rom byggdes ursprungligen av kejsar Konstantin på 300-talet. Den åttakantiga byggnaden ligger nordväst om den stora kyrkan San Giovanni in Laterano. Foto: Olof Brandt.

en cirkelrund baldakin bestående av åtta kolonner i två våningar som troligen bar en liten kupol över byggnadens mittparti. De flesta omgivande byggnadsdelarna tillkom under 400-talets ombyggnad. Då byggdes två små korsformade kapell mot sydväst och nordöst, en förhall mot sydost, och en portik som förenade baptisteriet med ett annat korsformat kapell mot nordväst. Idag finns bara ett av dessa korsformade kapell kvar i sin antika form. På 600-talet byggdes en äldre hall öster om baptisteriet om till ett kapell.

Renässansens ingrepp påbörjades tidigt på 1500-talet i samband med att man gjorde ett nytt tak, både över den cirkelrunda korridoren och över den centrala baldakinen. Mot slutet av 1500-talet revs portiken och kapellet i nordväst. På 1600-talet ersattes innerväggarnas marmorbeklädnad av puts med freskmålningar föreställande scener ur Konstantins liv och på 1700-talet ersattes det korsformade kapellet i sydväst av ett nytt med oval form.

Det enda omfattande ingreppet därefter var när ytterväggarnas putsbeklädnad avlägsnades 1966. I samband med detta frilades de senantika

väggytorna som utgör detta projekts huvudsakliga studieobjekt. Tidigare arkeologiska undersökningar har inte berört de stående byggnadsdelarna ovan jord utan utgrävningarna har endast genomförts under baptisteriets golv, på 1920-talet, och under den omgivande marken på 1960-talet.

Bakgrund till projektet

Byggnadsarkeologin och det byggnadsarkeologiska forskningsfältet i Sverige utgör idag en jämförelsevis liten och ganska undanskymd del av kulturmiljövårdsarbetet. Detta trots att ett flertal satsningar har gjorts både från universitetshåll och genom tidigare stöd från Riksantikvarieämbetets FoU-anslag. Orsakerna härtill är flera men ett övergripande problem är att det genomförs få undersökningar och att resurserna oftast är mycket begränsade. Det har därför funnits få möjligheter att utveckla byggnadsarkeologins praktiska tillämpning.

De lagar som skyddar stående byggnader borde vara likvärdiga med dem som gäller vid borttagandet av fornlämningar. Men i praktiken är de stående byggnaders lagstadgade skydd relativt obetydligt vilket framgår särskilt tydligt i samband med restaureringar. Den stora skillnaden ligger i tolkningen av vad lagskyddet kräver i form av hur och vad som skall dokumenteras och när det gäller vem som skall stå för kostnaderna. När lämningar efter byggnader framkommer vid sedvanliga arkeologiska undersökningar omfattas de av Kulturminneslagen, vilket innebär att det ställs krav på en tillförlitlig och högkvalitativ dokumentation och analys, det vill säga samma krav som ställs på övriga undersökta lämningar. Vid en restaurering av en stående byggnad är det primära målet att vårda och skydda den. Det kan exempelvis innebära att äldre putslager men även delar av murverk byts ut och tas bort. Vid denna typ av ingrepp ställs oftast inte några krav på hur eller ens att en dokumentation skall genomföras, det vill säga det utförs sällan några byggnadsarkeologiska undersökningar i dessa sammanhang. Konsekvenserna blir att viktig information, kunskap och förståelse för byggnadernas historia för alltid går förlorad. Det råder således en motsägelse mellan

hur man ur antikvarisk synvinkel uppfattar och betraktar det historiska värdet för en byggnad ovan respektive under mark. Ett mer konsekvent och kontextuellt förhållningssätt borde istället vara att alla byggnader, oavsett hur de förhåller sig till dagens marknivå, skall betraktas som historiska dokument.

För byggnadsarkeologin har digital teknik inneburit möjligheter att vidareutveckla metoder både för dokumentation och nya typer av analyser. Genom att använda tredimensionella dokumentationstekniker, exempelvis laserskanner, finns idag möjligheten att skapa modeller och "hela" rum. Det innebär att byggnadens rumslighet och bruk och hur detta har förändrats över tid kan diskuteras på ett mer genomgripande sätt än tidigare. Denna typ av dokumentation har också stor potential att bearbetas till visualiseringar och gestaltningar av byggnaden vilka med fördel kan användas i syfte att förmedla dess historia. Men det kanske viktigast av allt är att dessa rekonstruktioner kan bidra till diskussioner om människorna som uppförde och använde byggnaderna. Flera forskare har visat att man genom studier av byggnadernas arkitektur, rummens utformning och dess inredning kan belysa både rådande samhällsförhållanden och dåtida ideologier och mentaliteter. En byggnad kan betraktas som ett aktionsfält, en scen, där olika personer agerar beroende på deras roll eller sociala ställning. Byggnadens funktion och de handlingar som utspelas i byggnaden kan förtydligas och stärkas genom dess utformning. Genom att "klä" byggnaden och rummen med meningsbärande element och markörer kan man också styra och manipulera människors handlingar och upplevelser av byggnaden. Exempelvis har Lateranbaptisteriets arkitektur, med den åttakantiga formen och en nedsänkt bassäng centralt placerad i rummet, varit utformat för att inbjuda till en viss typ av handling eller ritual, det vill säga dopet. Byggnaden primära utsaga var (och är fortfarande) således att utgöra en scen vid dopet. I samband med denna ceremoni kan man tänka sig att människor ur olika sociala grupper och med olika roller i förhållande till dopritualerna sammanfördes. Dopförrättaren tillhörde exempelvis en social grupp och hade en specifik roll medan de som döptes

hade en annan. Deras, men även andra aktörers roller och sociala tillhörighet, kunde förstärkas och synliggöras med hjälp av rummets arkitektur och inredning. Genom att avläsa och tolka olika element i byggnaden och försöka förstå vilken betydelse de har haft för betraktaren och avsändaren kan vi således komma människorna, det vill säga brukarna av rummet, närmare. Lateranbaptisteriet är således en värdeladdad och symbolfylld byggnad där olika aktörer har manifesterat sin närvaro. Utmärkande är till exempelvis att ett flertal olika påvar har låtit dekorera rummet med sina vapensköldar, bland annat i taket, på pelarbaser och på golvbrunnar.

Denna typ av meningsbärande eller symbolinriktade analyser som egentligen behandlar rummens immateriella egenskaper har alltså stor potential att synliggöra människornas upplevelser och intentioner. Analyser och simulerade upplevelser av detta slag kan med fördel utföras i virtuella modeller där utvalda delar av rummet med specifika meningsbärande element kan rekonstrueras och visualiseras. En tredimensionell dokumentation underlättar och kan således utgöra ett första led i denna typ av analyser.

Projektets syfte och målsättning

Det byggnadsarkeologiska perspektivets betydelse för förståelsen av kulturarvet behöver lyftas fram och dess roll i kulturmiljövården behöver förtydligas. För att öka dess relevans krävs dock att vi breddar perspektiven och återkommande diskuterar vilka frågor som kan ställas till källmaterialet och hur dessa kan relateras och förmedlas till dagens forskning och samhälle. Vi behöver utveckla våra frågeställningar och resultat. Men vi behöver också utveckla hur resultaten förmedlas och kommuniceras. Det kräver att vi utarbetar och diskuterar nya metoder, analyser och frågeställningar men också att vi söker dialog och diskussion med forskare och utövare i andra länder, även inom angränsande discipliner.

Med utgångspunkt i detta initierades år 2008 forskningsprojektet "The Lateran Baptistry in three dimensions" med syfte att utveckla och pröva nya dokumentationsmetoder. En viktig aspekt för projektet var även att skapa en

gemensam plattform för svensk och italiensk byggnadsarkeologi. År 2010 genomfördes en pilotstudie finansierad av Gihls fond där delar av Lateranbaptisteriet laserskannades med syfte att utvärdera dokumentationsmetoden. Resultatet visade att det finns en stor potential och goda möjligheter att använda laserskanner som arbetsredskap. En viktig lärdom från detta första försök var dock att ett tredimensionellt arbetssätt innebar ett helt nytt sätt att tänka, både i praktiken och i teorin. Utmärkande för arbetet var då, liksom nu, att nya frågeställningar, infallsvinklar och möjligheter, men även insikter om problem och begränsningar med metoden, växte fram under arbetets gång. Det stod också klart att utvecklingsarbetet måste ske stegvis. Det innebär att vi först avsåg att pröva, utveckla och utvärdera tredimensionella dokumentationsmetoder och inte förrän i ett senare skede arbeta vidare med tolkningsprocessen, visualiseringen och gestaltningen av byggnaden.

År 2010 sökte projektet finansiering från Riksantikvarieämbetets FoU-anslag. Projektet *Nya metoder för byggnadsarkeologisk dokumentations- och analysprocess, en förstudie*, som beviljades medel för år 2011, hade som syfte att vidareutveckla arbetet med att använda tredimensionella dokumentationsmetoder. En viktig målsättning var även att fortsätta samarbetet och kunskapsuppbyggnaden på ett internationellt plan varför Lateranbaptisteriet i Rom återvaldes som testobjekt och experimentverkstad. 2011 års arbete har inneburit att vi har laser- och fotoskannat Lateranbaptisteriet. I rapporten "New methods for documentation and analysis in building archaeology – prestudy" finns en utförlig beskrivning av vårt projekt och våra resultat (Appetecchia et al 2012). I den digitala pdf-versionen av rapporten, som går att ladda ner från Riksantikvarieämbetet på UV:s hemsida, (<http://www.arkeologiuv.se/cms/arkeologiuv/publikationer/rapporter.html>) finns roterbara och mätbara modeller av baptisteriets fasader.

Projektets genomförande

Med utgångspunkt från våra tidigare resultat var avsikten med 2011 års insatser att laserskanna

hela baptisteriet utvändigt. I planen ingick även att testa en ny teknik kallad "Structure from motion" eller "fotoskanning" med syfte att jämföra resultaten därifrån med de från laserskanningen. På grund av att det föreligger en viss risk för ögonskador vid användningen av Faro Photon 80 laserskanner men framförallt på grund av att vi hade problem med att få fram färg på våra skanningar, beslöt vi oss för att istället prova den nya tekniken fotoskanning, "Structure from motion".

"Structure from motion" är en computer vision-teknik som genom att använda överlappande fotografier kan rekonstruera en 3D-modell. Kombinerat med fotogrammetri kan tekniken användas för att mer eller mindre automatiskt bygga upp detaljerade tredimensionella modeller. I detta projekt har vi använt en programvara kallad PhotoScan från det ryska företaget Agisoft LLC. PhotoScan bygger på "structure from motion" och den senaste multi-view 3D-rekonstruktionstekniken där både bildjusteringen och 3D-modellsrekonstruktionen är helt automatiserad.

Först fotograferade vi de delar av byggnaden som vi kunde nå från marknivå. För att kunna fotografera de övre delarna av väggarna använde vi en skylift. Vi fotograferade med en Nikon D80 med ett 18-70 mm zoomobjektiv (AF-S Nikkor 18-70 mm 1:3.5 - 4.5 g ED). Ingen fast brännvidd användes utan istället anpassades brännvidden (zoomningen) till avståndet från väggen.

För att kunna skapa modeller med olika upplösning beslutade vi att göra separata modeller, en för varje vägg i byggnaden. Det är inte möjligt att skapa en komplett modell med hög upplösning både på modellen och på texturen på en byggnad som Lateran-baptisteriet, åtminstone inte med de datorer som vi hade till hands. För att kunna sätta samman de olika modellerna (fasaderna) måste de först georefereras. Lösningen på detta var att mäta in markörer på fasader som också syntes i bilderna. Det innebar att vi var tvungna att flytta koordinatsystemet runt byggnaden. Som referenspunkter för att flytta vårt lokala koordinatsystem användes tydliga landmärken såsom byggnader och monument i Lateranområdet.

Markeringstejp med kryss på användes som markörer på fasaden. Markörer mättes sedan in med totalstation så att de olika fasaderna kunde sättas samman till en modell av hela baptisteriet. På bilden mäter Håkan Thorén (RAÄ-UV) in en av markörerna på sida E och Agostina Appeteccia (PIAC) antecknar. Foto: Hanna Menander.

Modellering – bearbetning av bilderna. Bilderna som togs sorterades i mappar, en mapp för varje vägg. En modell togs fram för varje vägg med överlappning till fasaderna på ömse sidor. För varje fasad bearbetades i Agisoft Photoscan professional (ver 0.8.3) cirka 200-400 bilder. Det första steget i processen kallas "Image align". I detta steg identifieras och matchas gemensamma punkter i bilderna, kamerans positioner beräknas och bilderna kalibreras utifrån kamerans inställningar. Resultatet är ett gles punktmoln och kamerans olika positioner. Det andra steget i processen kallas "Build geometry". I detta steg byggs ett så kallat "mesh", ett nät, som är baserat på de beräknade kamerapositionerna och fotona. Det tredje steget kallas "Build texture" och innebär att nätet ges detaljer och färger som är hämtade från originalbilderna.

Efter modelleringen så georefererades fasaderna vilket innebär att ett koordinatsystem appliceras så att de olika väggarna kan sättas samman till en hel modell. Vid georefereringen användes de totalstationsinmätta markörerna

på väggarna. Markörerna, som var synliga i den texturerade modellen i Photoscan, kunde sedan identifieras och matchas mot de inmätta kända koordinaterna.

Vidare efterbearbetningar av modellerna har gjorts i Meshlab (ver 1.30). I Meshlab kan olika filter användas på modellerna. I detta program är det också lätt att redigera, förenkla och kombinera de olika modellerna. Det är också möjligt att studera modellerna i olika ljusförhållanden eftersom det är möjligt att ändra ljusförhållandet och skapa konstgjorda skuggor.

Tekniska för- och nackdelar med de olika teknikerna. Både laserskanner och fotoskanningstekniken kan användas för en rad olika ändamål, på små objekt, på byggnader och på arkeologiska undersökningar. Vi vill dock framhålla att det finns vissa fördelar med den så kallade fotoskanningen. Den innebär att man kan använda en enklare och billigare utrustning. Metoden är också snabb och enkel att lära sig och utföra. Vanligtvis erhåller man en mycket hög upplösning genom laserskanning vilket vi inte

trodde skulle vara möjligt med fotoskanningen. Det visade sig dock att fotoskanningen, trots att väggarna består av smalt romerskt tegel, gav en alldeles fullgod upplösning.

Vårt arbete har självklart också visat att det finns begränsningar med denna teknik. Det största problemet är att resultatet (exempelvis en komplett bild av en hel fasad) erhålls först efter att bilderna processats och bearbetats. Med laserskannern kan resultatet av skanningen kontrolleras direkt. Den mest problematiska delen av fotoskanning utgörs dock av fotograferingen som måste utföras på rätt sätt. Vid modellering av en fasad blir resultatet mycket bättre om fotografierna är jämnt fördelade över fasaden och är tagna i rät vinkel mot väggen. Ljusförhållandena är också viktigare när man använder fotoskanning jämfört med laserskanning. Alla bilder av ett objekt bör tas vid samma tid på dagen för att få ett bra resultat. Om ljusförhållandena ändras för mycket mellan två uppsättningar av bilder finns det risk för att programvaran inte kan kombinera de olika bilderna. Resultatet från en laserskanning har inte dessa problem.

I vårt arbete har flera olika faktorer beaktats och vi har kommit fram till att en kombination av de båda teknikerna utgör den bästa förutsättningen för nå ett bra resultat. Av denna anledning har vi föredragit att använda laserskannern på insidan av baptisteriet medan fotoskanningsmetoden har använts på utsidan.

Utvärdering av vårt arbete

Projektets uppsatta mål var att hitta nya metoder, arbetsrutiner och framförallt kunskap om hur man dokumenterar och analyserar en byggnad i tre dimensioner. En viktig målsättning var även att fortsätta och bygga vidare på det unika kunskapsutbyte som finns mellan svenska och italienska byggnadsarkeologer. På ett generellt och övergripande plan står det klart att byggnadsarkeologin är i behov av denna typ av forskningsprojekt för att kunna utvecklas. Det står dessutom klart att utvecklingen med fördel bör ske genom att ett fysiskt objekt används som experimentverkstad eftersom resultaten då blir mätbara. Vid flera tillfällen under arbetets gång har vi dock konstaterat

att Lateranbaptisteriet på flera sätt är ett svårt objekt. Det krävs exempelvis tillstånd för att få jobba med byggnaden, den ligger på en plats som innebär att det passerar hundratals människor förbi byggnaden varje dag och den utgör dessutom en av Roms turistattraktioner. Baptisteriet är också en mycket stor byggnad med en lång och komplicerad byggnadshistoria. Byggnadsmaterialet, små och tunna romerska tegelstenar, kräver dessutom en stor noggrannhet och bra upplösning på bilderna. Trots detta, eller kanske snarare på grund av alla dessa svårigheter, är projektgruppen enig om att baptisteriet utgör en perfekt plattform och utgångspunkt för ett forskningsprojekt av detta slag. I projektgruppen har en viktig stötesten varit att försöka flytta fram gränserna, prova nytt, ”väga” göra fel, utvärdera och tänka i nya banor. Detta kan givetvis få konsekvenser för resultaten. Det har dock varit viktigare för oss att finna nya gångbara dokumentationsmetoder och verkligen processa och utvärdera dessa än att erhålla en fullständig och perfekt tredimensionell modell av baptisteriet.

Framtiden

Projektet var en så kallad förstudie vars målsättning även var att fungera som underlag för en större och mer omfattande ansökan. Vi arbetar utifrån en trestegsmodell där det första steget har varit att finna nya metoder för tredimensionell dokumentation. Nästa steg i arbetsprocessen är att utveckla den tredimensionella analysen och tolkningen, det vill säga hur bearbetas, tolkas och analyseras ett tredimensionellt dokumentationsmaterial? Detta arbete kommer sedan att ligga till grund för nästa steg som består av rekonstruktion och gestaltning. I samband med detta kommer följande frågeställningar att behandlas:

- Hur kan byggnaden rekonstrueras och gestaltas tredimensionellt?
- Hur kan människorna som brukade byggnaden synliggöras?
- Hur tillgängliggörs och förmedlas byggnadens historia till olika aktörer och målgrupper?

Resultatet av förstudien har visat att det finns olika tekniker för att uppnå en tredimensionell dokumentation och att det dels är objektet men även syftet som måste styra valet av teknik. Förstudien har också visat att metoden, ”Structure from motion” (fotoskanning) kan användas på en stor och komplicerad byggnad som Lateranbaptisteriet i Rom.

Referenser

- AgiSoft LLC. 2011. AgiSoft PhotoScan User manual, Professional Edition, Version 0.8.4. http://downloads.agisoft.ru/photoscan/doc/en/pscan_pro.pdf/ (date of access: 1 December 2011)
- *Appetecchia, A. & Brandt, O. & Menander, H. & Thorén, H. 2012. *“New methods for documentation and analysis in building archaeology –prestudy.* Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska uppdragsverksamheten (UV), UV Rapport 2012:1.
- Brandt, O. & Guidobaldi, F. 2008. O. “Il Battistero Lateranense: Nuove interpretazioni delle fasi strutturali”. *Rivista di Archeologia Cristiana* 84. Roma.
- Bülow, J. 2006. *Tid och rum. En upplevelseanalys av Kärnan.* CD-Uppsats i arkeologi. Lunds Universitet Institutionen för arkeologi och antikens historia.
- Cornell, E. 1996. *Rummet och arkitekturen.* Stockholm.
- Erikdotter, G. & Gardelin, G. & Wallin, P. 1998. *Från byggnad till dokument.* University of Lund. Institute of Archaeology. Report Series No. 61. Lund.
- Eriksdotter, G. 2005. *Bakom fasaderna. Byggnadsarkeologiska sätt att fånga tid, rum och bruk.* Lund studies in medieval archaeology 36, Stockholm.
- Eriksdotter, G. 2009. Rum för rörelse. Byggnadsarkeologi i virtuella miljöer. *Triangulering. Historisk arkeologi vidgar fälten.* Lund Studies in Historical Archaeology 11. Mogren, M. & Roslund, M. & Sundnér, B. & Wienberg, J. (red.). Lund.
- Giovenale, G.B. 1929. Il battistero Lateranense nelle recenti indagini della Pontificia commissione di archeologia sacra. *Studi di antichità cristiana*, 1. Roma.
- Graves, P. 2000. *The form and fabric of belief. Archaeology of the lay experience of religion in medieval Norfolk and Devon.* BAR British series 311. Oxford.
- *Menander, H. & Brandt, O. & Appetecchia, A. & Thorén, H. 2010. *The Lateran Baptistery in Three Dimensions. A pilot study in building archaeology of the Lateran baptistery in Rome.* Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska uppdragsverksamheten (UV), Rapport UV OST 2010:18.
- Nilsson, I-M. 2009. *Mellan makten och himmelriket. Perspektiv på Hallands medeltida kyrkor.* Lund Studies in Historical Archaeology 12. Lund, Institutionen för arkeologi och antikens historia. Lund.
- Pelliccioni, G. 1973. *Le nuove scoperte sulle origini del battistero lateranense.* Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia. Memorie 12, 1. Città del Vaticano.
- Sundnér, B. & Jönsson, K. 1999. *Byggnadsarkeologi i kulturmiljövården. Rapport till Riksantikvarieämbetet.* Otryckt rapport.

*= Litteratur med anknytning till projektet

Projektet har presenterats i följande sammanhang:

- Menander, H. & Thorén, H. ”Documentation of Swedish and Italian sites using laser-based techniques”, ”Laser for Cultural Heritage. Italy - Swedish Bilateral Workshop” på Italienska kulturinstitutet i Stockholm, vintern 2010.
- Thorén, H. Presentation av projektet på CAA-SE:s, (Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology) konferens i Uppsala, hösten 2011.
- Brandt, O. “L’esperienza del Seminario di Studio Internazionale sul Battistero lateranense”. “Alle origini di Albenga cristiana: nuove prospettive di Ricerche e Studi” i Albenga i Italien sommaren 2011.
- Hela projektgruppen presenterade det pågående projektet under titeln “New documentation and analysis processes: evaluation of the ongoing work at the Lateran baptistery” vid seminarium på Svenska institutet i Rom, september 2011.
- Brandt, O. & Menander, H. Presentation av projektet på kulturarvsseminariet “Kulturarv, tradition, förmedling. Romerska fallstudier in situ”, på Svenska Institutet i Rom som arrangerade seminariet, januari 2012.
- Menander, H. & Thorén, H. ”Från Läckö till Lateranen”. Doktorandseminarium på Institutionen för arkeologi och antikens historia på Lunds universitet, maj 2012.

Projektledare

Hanna Menander
Arkeolog samt doktorand vid Institutionen för arkeologi och antik historia, Uppsala universitet
Arkeologiska uppdragsverksamheten (UV)
Riksantikvarieämbetet

Vetenskaplig koordinator

Olof Brandt
Fil.dr
Pävlige institutet för kristen arkeologi
Rom.

Projektsamordnare

Agostina Appetecchia
Arkeolog, Fil.dr
Pävlige institutet för kristen arkeologi
Rom

Teknikansvarig

Håkan Thorén
Systemutvecklare
Arkeologiska uppdragsverksamheten (UV)
Riksantikvarieämbetet

Referensgrupp

Federico Guidobaldi
Professor
Pävlige institutet för kristen arkeologi
Rom

Barbro Santillo Frizell,
Professor och Direktör för Svenska institutet i Rom
Rom

Anders Kaliff
Professor
Institutionen för arkeologi och antik historia
Uppsala universitet

Gamla Uppsala

– framväxten av ett mytiskt centrum

En digital sammanställning och förmedling av gammal och ny forskning

John Ljungkvist & Daniel Löwenborg

Gamla Uppsala – the emergence of a mythical centre

A digital compilation and presentation of past and present research

Gamla Uppsala is one of the most famous ancient sites with important monuments in Sweden. It has been studied for centuries, but a comprehensive perspective of the area, built upon our modern ideas of understanding the ancient landscape, have been missing for quite a long time. This research project has two main goals. The first one is to compile all the archaeological investigations made in the area from 1846 to the present day. The second one is to transform the archaeological data to public information accessible to the audience via a WebGis-platform. So far we have digitized dozens of investigations of varying data quality and gathered them in a uniform database. The work has proved to be an effective way of digitizing large amounts of data. One direct result is that the data is already used in research and by archaeologists working in rescue projects in the area. It has generated SpinOff-effects in the shape of digitizing project of excavations made in the county of Östergötland. During 2012 the WebGis-results will be made increasingly public.

John Ljungkvist
Institutionen för arkeologi och antik historia
Uppsala Universitet

Daniel Löwenborg
Institutionen för arkeologi och antik historia
Uppsala Universitet

Gamla Uppsala är tillsammans med Birka Mellansveriges mest kända fornlämningsområde. När man besöker platsen domineras landskapsbilden av de stora så kallade kungshögarna och den gamla ärkebiskopskyrkan. Ingen plats i Sverige nämns så många gånger i fornordiska berättelser eller på runstenar. Det är också en plats med starkt symbolvärde eftersom den under 1000-talet beskrevs som ett hedniskt centrum och av Snorre Sturlasson som en kungsgård för ynglingaättens härskare. Sist men inte minst byggdes här Sveriges första ärkebiskopskyrka.

De skriftliga källorna beskriver bara brottstycken av platsens historia. De är begränsade till att främst handla om kungars liv, ursprungsmyter och religiösa miljöer. Ett bredare perspektiv på såväl den centrala platsen som samhället genom historien kan erhållas av arkeologin i samarbete med andra vetenskapsgrenar både inom naturvetenskap och humaniora. Ända sedan 1600-talet har man gjort utgrävningar i området. Genom åren har de blivit många men oftast har de varit små och

dokumentationen från de tidiga insatserna är i regel fragmentarisk. Idag kan ingen enskild person ha grepp över alla arkeologiska undersökningar och därför är det svårt att förmedla resultaten till allmänheten. Bristen på överblick resulterar lätt i att endast de största och mest visuella objekten blir beskrivna och tolkade.

Det har länge saknats en överblick över hela fornlämningsområdet i Gamla Uppsala och svårigheterna består i att försöka förstå helheten utifrån de många små undersökningarna. Den vikingatida staden Birka är på flera sätt mer gripbar. Här finns det över 1000 undersökta gravar som är publicerade. Gravfälten och stadsområdet är välbevarade och delvis synliga i landskapet och avgränsas av öns stränder och stadsvallen. I Gamla Uppsala är bara ett 40-tal gravar utgrävda och inte ens tio av dem är publicerade. Järnålderns boplatser ligger till stor del under modern bebyggelse och såväl boplatser som gravfält har odlats bort eller skadats svårt av grustäkter och byggnationer. Trots all åverkan genom åren så har undersökningar gång på gång visat att det fortfarande

Kungshögarna och Gamla Uppsala kyrka. Bilden troligen från början av 1960-talet. Foto: Pål-Nils Nilsson.

går att få ut stor och viktig information. Vi får efter hand en allt bättre bild av forntidens Gamla Uppsala men det är en stor utmaning i att hålla i de många trådarna.

Under 2008 påbörjade Institutionen för arkeologi och antik historia i Uppsala ett forskningsprojekt i Gamla Uppsala i samarbete med Upplandsmuseet och flera andra institutioner där Riksantikvarieämbetets museum i Gamla Uppsala har spelat en stor roll ur förmedlings-synpunkt. Sedan två år tillbaka bedrivs ett delprojekt som finansierats med stöd från Riksantikvarieämbetets FoU-anslag. Det är integrerat med projektets övriga arbete men har ett specifikt syfte, nämligen att göra gamla och nya forskningsresultat tillgängliga för en bredare publik.

För att få en överblick över alla arkeologiska undersökningar, och göra dem tillgängliga för såväl forskning som för bredare presentationer, har allt material samlats i en GIS-databas (GIS=Geografiskt informationssystem). I nuläget har 37 undersökningar lagts in i databasen. Samtliga undersökningar har digitaliserats till en enhetlig datastruktur i programmet ArcGIS, vilket innebar att information från en rad olika källor och mediaformat hanteras eftersom undersökningarna som lagts in sträcker sig från år 1847 till våra dagar.

Till att börja med var det nödvändigt att definiera ett sätt att beskriva de arkeologiska lämningarna digitalt genom att skapa ett antal GIS-lager som beskrev den information vi behövde. Fem olika lager togs fram bestående av schakt, anläggningar, lager, punkter och övrigt. Därutöver skapades ett lager med övergripande information om projektet som till exempel diarienummer, typ av undersökning, årtal och referens till rapporten. Genom att använda en enhetlig datastruktur blev det möjligt att kombinera undersökningar från olika tidpunkter och studera dem tillsammans. Från senare års undersökningar fanns det en hel del digital information som enkelt kunde flyttas över i vår datastruktur vilket gjorde arbetet relativt snabbt och enkelt. För äldre digitala undersökningar blev det mer arbete med att hantera dataformat och koordinatsystem, vilket gjorde att de tog längre tid. Det blev naturligtvis ännu mer tidskrävande

att digitalisera de undersökningar som bara fanns som planritningar i publikationer eller i arkiv, där varje objekt behövde digitaliseras för hand. När detta var gjort öppnades dock spännande möjligheter för jämförelser av undersökningar från samma områden men från olika tider. I de fall där undersökningarna angränsar till varandra går det att följa arkeologiska objekt från en yta till en annan och därmed skapa bättre översikter och förståelser för områdets arkeologi. Arbetet har därmed fått två positiva effekter. Det har dels blivit en resurs för arkeologer och antikvariska myndigheters tolkningar och handläggningar av fornlämningskomplexet och dels har vi skapat ett underlag för att kunna tillgängliggöra platsens arkeologi, vilket är projektets andra steg.

Databasen med arkeologiska fornlämningar kompletterades med flera typer av kartunderlag. En ny form av höjddata som kommit på senare år är så kallad laserskannad höjddata som tagits fram av Uppsala kommun. Efter en bearbetning av denna får vi en mycket god bild av områdets topografi och av fornlämningar som är synliga ovan mark. Dessutom rektifierade och georefererade vi ett antal historiska kartor. Dessa innehåller ofta information om fornlämningar som kanske har försvunnit sedan kartorna upprättades. De ger inte minst en inblick i ett landskap som förändrats dramatiskt efter det maskinella jordbrukets intrång och framväxten av dagens villaförort.

För att göra en så noggrann rektifiering av kartorna som möjligt genomfördes arbetet i flera steg. Vi började med relativt moderna kartor från 1900-talet där det är enkelt att återfinna säkra objekt i landskapet och ägogränser. Sedan arbetade vi oss tillbaka i tiden. Kartorna som var säkert justerade kunde användas som underlag för att rektifiera äldre kartor. I detta arbete hade vi även god nytta av vår laserskannade höjddata som gav många viktiga upplysningar. Genom detaljstudier av de historiska kartorna kunde även en stor mängd objekt observeras i det som då var åkermark och som idag antingen är bebyggda områden eller åkermark. Det blir till exempel möjligt att urskilja idag utdikade våtmarker och bäckfåror samt gamla vägar som ibland även syns på den nya

Översikt över de undersökningar i Gamla Uppsala som lagts in i projektet och som är tillgängliga såväl via ett publikt WebGIS som i form av GIS-data för fortsatt forskning. Kartans bakgrund utgörs av bearbetad flyglaserdata (LiDAR) och lantmäteriets fastighetskarta.

laserdatan. I vissa områden finns det stora mängder runda cirklar markerade. Vi tror att vissa av dem är gravar och gravfält som idag är bortodlade. En intressant upptäckt var att en vikingatida vapengrav som undersöktes i en trädgård på 1940-talet låg i direkt anslutning till en sådan samling cirklar. Det är kort sagt tydligt att kombinationen av historiska kartor, modern höjddata och arkeologiska utgrävningar ger en mycket intressant helhetsbild av det forntida Gamla Uppsala.

Skapandet av en forskningsdatabas var som sagt bara ett av syftena med projektet. För att på bästa sätt kunna visa GIS-datan har vi skapat ett WebGIS som finns tillgängligt på nätet (www.arkeologi.uu.se/WebGIS). Det innebär

att vem som helst kan gå få tillgång till den information som har tagits fram. Genom det gränssnitt som skapats för WebGIS:et blir det möjligt för användaren att själv undersöka arkeologiska utgrävningar och jämföra dessa med historiska kartor. Dessutom finns en kortfattad beskrivning tillsammans med bilder från undersökningarna och hänvisningar till mer information. På så sätt blir det möjligt för alla att studera Gamla Uppsalas arkeologi och historia via internet. För den som vill ha tillgång till grunddata för att arbeta vidare med informationen i ett eget GIS-program är det möjligt att få GIS-data direkt, antingen genom att kontakta projektet eller Svensk Nationell Datatjänst, som framöver kommer att förvalta dessa uppgifter.

”Spin off”-effekter

Genom arbetet med att sammanställa och harmonisera GIS-data från arkeologiska undersökningar togs modeller och arbetssätt fram som visade på möjligheterna att snabbt och enkelt sammanställa stora mängder digital dokumentation. Varje år produceras stora mängder arkeologisk information i samband med arkeologiska undersökningar som sällan kommer till användning efter det att projektet är avslutat. Därmed går en stor del av informationen förlorad. Eftersom undersökningar idag dokumenteras digitalt från början, slipper man de stora kostnader som annars är kopplade till digitaliseringsprojekt. Det enda som behövs är att den digitala informationen harmoniseras så att den går att använda tillsammans med andra data och att den görs tillgänglig från ett elektroniskt arkiv. Genom att använda de metoder som tagits fram inom detta projekt för att arbeta upp data, samt de nationella och internationella projekt som håller på att ta fram metadatabeskrivningar för arkeologiska undersökningar och samlingar, är det möjligt att bidra till utvecklingen av ett enhetligt system för att öka tillgängligheten till digital arkeologisk information i Sverige

Idag finns det flera tillgängliga digitala arkiv, exempelvis SND (Svensk Nationell Data-tjänst), vilka kan ta emot och förvalta data utan extra kostnader. Ett pilotprojekt som syftade till att pröva denna arbetsgång genomfördes av Länsstyrelsen i Östergötland tillsammans med Institutionen för arkeologi och antik historia vid Uppsala universitet under sommaren 2011. Under två månader sammanställde två masterstudenter, Emelie Svenman och Anders Bornfalk-Back, undersökningar från fem olika arkeologiska aktörer som varit aktiva i Östergötland. På denna tid kunde en stor mängd undersökningar sammanställas och metadata skrivas in för att göra det möjligt att söka i databasen på olika sätt. Sammanlagt inarbetades 230 projekt i systemet, vilket motsvarar en betydande del av de undersökningar som fanns tillgängliga digitalt. Medel har sökts i flera omgångar för att kunna fortsätta detta arbete och ambitionen är att arbetet ska utökas till flera län samt fördjupas kompletteras och samordnas med motsvarande internationella projekt.

Framtiden

Gamla Uppsala kommer att vara föremål för ett flertal olika undersökningar under de närmaste åren. Exempelvis genomförs stora undersökningar i samband med ombyggnationen av Ostkustbanan förbi Gamla Uppsala och det planeras även flera forskningsinriktade undersökningar av Kungsgårdsområdet och dess omgivning. Därtill kommer platsen att bli föremål för andra typer av undersökningar, som till exempel geofysisk prospektering, och fornlämningsområdet utgör idag en tvärvetenskaplig mötesplattform. Framöver kommer informationen och kunskapen om Gamla Uppsalas historia och förhistoria byggas på, fördjupas och förändras på flera plan. Genom att uppdatera GIS-databasen kan dessa uppgifter inkluderas i befintliga system och snabbt spridas via internet.

Som en del i det fortsatta arbetet med att tillgängliggöra och förmedla resultat och tolkningar kommer projektet att arbeta mer med metoder för att presentera dessa i form av 3D-modeller och ”Virtual Reality”-applikationer. Fördelen med att skapa virtuella modeller av resultaten är att det blir lättare att förmedla tolkningar av undersökningarna för en bred publik, samt i förlängningen förhoppningsvis kunna interagera med miljön och själv röra sig i den. Dessutom utgör själva processen med att skapa dessa modeller en viktig del i arbetet med att förfinas tolkningar och testa hypoteser kring hur man förstår de arkeologiska lämningarna. Genom att skapa modeller för olika perioder blir det även möjligt att visa upp Gamla Uppsalas utseende och förändring från forntiden fram till idag.

Prototyp till en 3D modell av ett vikingatida hus i Gamla Uppsala som skapats utifrån ritningarna från den arkeologiska undersökningen. Bild: Felix Cederling.

Referenser och andra uppgifter

Lindkvist, A & Ljungkvist, J. 2009. *Från ytan i Gamla Uppsala. Rapport 1. Ykartering av fynd i Gamla Uppsala*. (Rapporter, Institutionen för arkeologi och antik historia, Uppsala Universitet).

Ljungkvist, J. 2009. *Kartering med metalldetektor och bebyggelsestudie i norra Gamla Uppsala*. (Gamla Uppsala – framväxten av ett mytiskt centrum. Rapport 2). Rapport, Institutionen för arkeologi och antik historia, Uppsala Universitet i samarbete med Societas Archaeologica Upsaliensis (SAU).

*Frölund, P. & Göthberg, H. & Ljungkvist, J. 2010. *Gamla Uppsala – framväxten av ett mytiskt centrum. Rapport 3. Fältarbete 2009*.

*Frölund, P. & Göthberg, H. & Ljungkvist, J. 2012. Gamla Uppsala – the development of a central place in Middle Sweden. *Archaeologisches Korrespondenzblatt RGZM* 2011/4.

<http://www.arkeologi.uu.se/WebGIS>

<http://glaup.blogspot.com/>

http://www.arkeologi.uu.se/Forskning/Projekt/Gamla_Uppsala/

<http://www.upplandsmuseet.se/Sidor/VERKSAMHET/ARKEOLOGI/KUNGSGARDEN-GAMLA-UPPSALA/>

*= Litteratur med anknytning till projektet

Föredrag i anslutning till projektet

Ljungkvist, J. The Gamla Uppsala project. The 61st international Sachsensymposium, Haderslev, Denmark, 14 september 2010

Ljungkvist, J. The Gamla Uppsala project. The second Jelling conference. Jelling, maj 2010

Ljungkvist, J. Gamla Uppsala project progress. Avaldsnes project meeting, Haugesund. 5 augusti 2011

Projektledare

John Ljungkvist

Fil.dr

Institutionen för arkeologi och antik historia

Uppsala Universitet

Projektmedarbetare

Daniel Löwenborg

Fil.dr

Institutionen för arkeologi och antik historia

Uppsala Universitet

Per Frölund

Arkeolog, projektsamordnare

Arkeologiska avdelningen

Upplandsmuseet

Uppsala

Hans Göthberg

Arkeolog, Fil.dr

Arkeologiska avdelningen

Upplandsmuseet

Uppsala

Arkeologisk prospektering av fornlämningsmiljön Gamla Uppsala

Immo Trinks & Anders Biwall

Archaeological prospection with motorized, high resolution georadar and magnetometer in Gamla Uppsala

In September 2010 the Contract Archaeology Service of the Central National Heritage Board conducted in collaboration with Archeo Prospections® from Austria, Uppsala University and Gamla Uppsala museum the research and development project Archaeological prospection of the cultural heritage site Gamla Uppsala. The goal of the project was to investigate the potential of modern prospection methodology at this prominent archaeological site. Using state-of-the-art magnetometer and georadar technology large scale test surveys were conducted in the fields north of Gamla Uppsala church as well as to the east of the burial mounds. Numerous prehistoric and more recent subsurface structures were discovered and mapped. Of great interest are the remains of prehistoric houses, as well as of two pit alignments of several hundred metres length.

Immo Trinks
Ludwig Boltzmann Institute for Archaeological
Prospection and Virtual Archaeology
Wien

Anders Biwall
Arkeologiska uppdragsverksamheten (UV)
Riksantikvarieämbetet

Inom ramen för forsknings- och utvecklingsprojektet *Arkeologisk prospektering av fornlämningsmiljön Gamla Uppsala* genomförde Riksantikvarieämbetets arkeologiska uppdragsverksamhet (UV) i september 2010 storskaliga arkeologiska prospekteringsundersökningar med magnetometer och georadar i Gamla Uppsala. Syftet var att undersöka metodens potential för kartläggning av en av Sveriges viktigaste historiska platser. Projektet finansierades genom FoU-medel från Riksantikvarieämbetet.

Med hjälp av den senaste tekniken, det vill säga motoriserade geofysiska mätinstrument och positioneringssystem, som tillåter effektiva och storskaliga undersökningar av arkeologiska strukturer dolda under markytan, upptäcktes ett omfattande antal markrester, recenter som förhistoriska. Undersökningens fältarbete och dataanalys genomfördes i samarbete med österrikiska *Archeo Prospections*®, Uppsala Universitet och Gamla Uppsala museum. Riksantikvarieämbetet UV och *Archeo Prospections*® är partner inom det 2010 i Wien nygrundade Ludwig Boltzmann Institutet för Arkeologisk Prospektering och Virtuellt Arkeologi, som ägnar sig åt

forskning och utveckling av storskalig, högupplöst arkeologisk prospektering för undersökningar av hela landskap. Förutom avancerade geofysiska mätningar med georadar och magnetometer används och utvecklas flygburen laserskanning och flygfotografering för att arkeologiskt kartlägga mycket stora områden.

Projektbeskrivning

Fornlämningsmiljön Gamla Uppsala är en välkänd plats med tradition i Sveriges historia, som inte bara består av de idag synliga Kungshögarna och kyrkan utan också av lämningar av hallbyggnader och en tillhörande bo- och hantverksplats. Projektet skulle genom professionell geofysisk arkeologisk prospektering kunna generera ny värdefull kunskap om Gamla Uppsala. Med hjälp av högupplöst magnetometer- och georadarmätningar skulle underjordiska lämningar av forntida bebyggelse och relaterade strukturer och därmed fornlämningsmiljöns utsträckning kartläggas. Den nygenererade informationen kommer att bidra till en bättre förståelse av fornlämningsmiljön i Gamla Uppsala och till bättre planering av framtida

arkeologiska undersökningar. Ickeförstörande arkeologisk prospektering är en ideal metod för att generera planeringsunderlag för modernt kulturmiljöarbete och en hållbar utveckling av platsen. Projektets resultat kommer att bidra till en helt ny bild av platsen och dess historia vilket kommer att vara av värde för såväl forskningen som allmänheten.

Gamla Uppsala var känd som en centralort men ytterst lite är känt om områdets bebyggelsestruktur och den exakta utbredningen av Gamla Uppsalas fornlämningsmiljö. Bland annat är det inte känt om platsen har varit befäst eller om det funnits andra typer av försvarsanläggningar. Flera i ytan begränsade arkeologiska undersökningar har visat spår av boplatslämningar från yngre järnålder (550–1050 e.Kr.) och vikingatid (900–1000 tal e.Kr.), i åkermarken nord och nordöst om Gamla Uppsala, i omedelbart anslutning till kungsgårdsplatån och i anslutningen till järnvägen.

Både högupplöst, storskalig magnetometer- och georadarprospektering är mycket väl lämpade för att kartlägga underjordiska arkeologiska strukturer på ett tids- och kostnadseffektivt sätt. Grävande arkeologiska undersökningar kan till sin natur bara genomföras en gång. På platser som Gamla Uppsala bör därför helst ickeförstörande undersökningar föregå grävande undersökningar för att minimera markingrepp.

Framtida eventuella arkeologiska undersökningar kan, baserade på prospekteringsresultat, göras riktade. Avsikten med projektet var att testa metodens potential i Gamla Uppsala genom att generera storskaliga magnetometer- och högupplösta georadarkartor i området. För denna pilotstudie utvaldes tillgängliga undersökningsytor norr om Gamla Uppsala kyrka och omedelbart öster om Högåsengravfältet.

Metod och teknik

Internationellt sett är geofysisk arkeologisk prospektering en etablerad vetenskapsgren. I Skandinavien har användningen av geofysiska prospekteringsmetoder för arkeologiska ändamål varit begränsad, i både kvantitativ och kvalitativ bemärkelse. Under det senaste sex åren

har den inom Riksantikvarieämbetets arkeologiska uppdragsverksamhet etablerade prospekteringsgruppen genom talrika test- och uppdragsmätningar visat att metoden har en stor potential för framgångsrik användning även under komplicerade geologiska och arkeologiska förhållanden. Genom mycket noggranna mätningar och bruk av professionella mätinstrument har hittills helt okända arkeologiska lämningar på viktiga järnålders och vikingatida platser, som till exempel Birka i Sverige och Borre i Norge kunnat kartläggas. Professionellt utförda mätningar har visat att det är möjligt att identifiera och tolka arkeologiska lämningar som till exempel byggnader, gropar, gravar, stolphål, diken, tomtindelningar, stenpackningar och jordvallar.

Arkeologisk prospektering med magnetometer

Magnetometermätningar används inom arkeologisk prospektering för att spåra områden som avviker i sin magnetisering från den vanliga magnetiseringen i jordens magnetfält. Arkeologiskt eller historiskt intressanta underjordiska strukturer kan förorsaka lokala anomalier i jordens magnetfältstyrka och magnetfältorientering, som med mycket känsliga mätinstrument, så kallade magnetometer, kan mätas och analyseras. Användning av eld kan ge ökad magnetisering av mineraler i jorden och upphettning av jord och lera över den så kallade Curietemperaturen kan ge ökad termoremanent magnetisering, till exempel bränd keramik eller tegel. Magnetometerprospektering kan också användas för att hitta ferromagnetiska objekt (järnobjekt) medan diamagnetiska metaller som koppar, silver, guld eller bly inte syns i magnetometerdata. Mänsklig aktivitet (såväl i nutid, historisk eller förhistorisk tid) kan ha orsakat en ökad magnetisering av ytliga jordlager. Grävda gropar eller diken som fyllts med jord av högre magnetisering kan ännu idag förorsaka mätbara avvikelser i de lokala magnetfälten.

Den senaste magnetometerteknologin består av flera gradiometerinstrument monterad på en omagnetisk vagn som dras av en fyrhjulning i hög hastighet (fig. nästa sida). Datan

Magnetometersystemet i bruk på fältet öster om Högsengravfältet i Gamla Uppsala. Fem känsliga gradiometerinstrument som registrerar förändringar i jordens magnetfält är monterad på en omagnetisk vagn tillsammans med en GPS för positionering med centimeter noggrannhet. Foto: Immo Trinks.

registreras på en ruggad dator framför operatören och mätdatan positioneras genom värden från en GPS med hög noggrannhet. I profilriktningen registreras mätvärden med cirka tio centimeter avstånd från varandra, profilavståndet är 50 cm. På undersökningsytor som är helt fria från hinder kan man med motoriserade magnetometersystem undersöka över tio hektar per dag.

Arkeologisk prospektering med georadar

Ett georadarsystem fungerar i princip som ett ekolod. En sändarantenn skickar ner en elektromagnetisk signal i marken. Signalen reflekteras från strukturer som stenar och skiktgränser mellan jordlager med olika fysiska egenskaper (till exempel fyllningen i diken eller gropar i relation till den omgivande orörda undergrunden). För att en struktur ska vara mätbar krävs

att det finns en tillräcklig fysikalisk kontrast mellan strukturen och den omgivande marken samt att strukturen är tillräckligt stor jämfört med mätprofilavståndet. Penetreringsdjupet av georadarsignalen beror på markens fysiska egenskaper och signalens frekvens.

Genom mätningar längs många, tätt lagda parallella linjer kan man generera en tredimensionell digital datavolym. Bearbetning av en tredimensionell datavolym ger möjlighet att ta fram bilder av hela den sammanhängande undersökta ytan från olika djup, vilket dramatisk ökar såväl förståelsen av insamlad data som de arkeologiska tolkningsmöjligheterna.

Nyaste, svensktutvecklade georadartechnologin i form av MALÅ Imaging Radar Array (MIRA) tillåter prospektering med motoriserat multikanal system. Med hjälp av ett automatiskt positioneringssystem i form av en differentiel GPS med centimeter noggrannhet uppdaterat flera gånger per sekund kan flera hektar stora områden undersökas dagligen med mycket hög upplösning, 8 cm horisontellt mät-punktavstånd.

Genomförandet

Prospekteringsundersökningen genomfördes med hjälp av *Archeo Prospections*® från Österrike under en vecka i September 2010. Istället för den planerade mätningen med manuell opererade magnetometer- och georadarsystem användes en nyutvecklad teknisk utrustning för motoriserad mätning med automatisk positionering. Tack vare detta var det möjligt att med georadar skanna av betydligt större områden än förväntat (6,4 hektar istället för två hektar) och samtidigt med tre gånger högre mätpunktstäthet (8 cm profilavstånd istället för 25 cm). Den med magnetometer undersökta ytan på 12,3 hektar motsvarade ungefär den prognosticerade ytan på 10 hektar. Vädret under hela undersökningen var torrt och varmt.

Georadmätningar utfördes med ett 16-kanal, 400 MHz MIRA system med 8 cm horisontellt mät-punktavstånd (fig. nästa sida). Magnetometermätningarna utfördes med ett motoriserat 5-kanal Foerster magnetometersystem med datauppteckning på ett ruggad dator

Motoriserad MALÅ Imaging Radar Array (MIRA). Georadarantennanordning är monterad i lådan framför traktorn. GPS-antennen för exakt positionering av mätdata syns monterad ovanpå MIRA antennlådan. Foto: Immo Trinks.

(fig. föregående sida). För positionering av georadar- och magnetometerdata användes ett differentiell RealTime Kinematik Global Positioning System från Leica med egen basstation.

Magnetometer- och georadarmätningarna utfördes parallellt. Undersökningsytorna för testet av metoden hade valts ut i diskussion med fil. dr. John Ljungkvist från Uppsala Universitet och med hänsyn till ytornas arkeologiska potential och ytbeskaffenhet vid undersöknings-tillfället (fig. nästa uppslag). Ett område undersöktes med både georadar och magnetometermetoden (Mag 1 / GPR 3). Alla andra områden undersöktes bara med en metod.

Den senast utvecklade navigationsmjukvaran som visar var mätningen har gjorts var vid undersökningstillfället inte användbar. För positionering fick man i detta fall använda synliga hjulspår efter magnetometersystemet. På grund av att dessa var relativt otydliga (nertryckt halm och osäkra hjulspår) och en relativt hög mät-hastighet ledde detta till att område Mag 1 inte

undersöktes helt och hållet. De mindre *hål* i magnetometerdatat skapar inga större problem vid datatolkningen.

Datan bearbetades och filterades med hjälp av *Archeo Prospections*[®] specialutvecklade mjukvara. Av magnetometerdatat genererades optimerade databilder med 10 cm horisontell bildupplösning. Av georadardatat genererades djupskivor med 8 cm horisontell och cirka 5 cm vertikal upplösning för alla undersökta områden. Dessa georefererade TIFF bilder (i gråskala) visualiseras och tolkas i ett Geografiska Informationssystem (*ArcMap 9.3*).

Arkeologiska resultat

Under ploglagret syns i undersökningsområdet GPR 1 tre delområden som tydligt skiljer sig i sin karaktär från omgivningen: central i väster mot banvallen på den upphöjda platån, i områdets sydvästra hörn samt i det sydöstra hörnet framträder flera relativt skarpa avgränsade ytor med ökad reflektivitet som innehåller detaljerade strukturer. Dessa ytor samt de mindre strukturerna är sannolikt av arkeologisk intresse. Det kan vara svårt att urskilja anläggningar såsom hus eller geometriskt anordnade stolphål inom de ytor som visar på en ökad reflektivitet. Nordöst om det upphöjda område längs banvallen finns spår av en möjligt gravanläggning. Enstaka stenansamlingar som syns i georadardatan antyder ytterligare arkeologiska lämningar öster om detta område. Prospekteringsresultaten visar att georadarmetoden avgränsar tre områden som antagligen innehåller kulturlager. Den mellanliggande området är inte helt tom på strukturer av arkeologisk intresse men antal och omfattning av dessa strukturer och samt kulturlagrens omfattning är antagligen mindre.

Resultatet av georadarmätningen på område GPR 2 är dominerat av lämningar efter Mattsgården. I georadardata syns tydliga spår av de byggnader som har funnits på platsen, exempelvis grundmurar, källare och rester av gamla grusvägar mm. Gränsen mellan gårdsområdet och det obebyggda fältet i väster syns tydligt i datan. Inga stora tolkningsbara underjordiska lämningar kan urskiljas här men

många små reflektioner antyder förekomst av sten eller liknande objekt i marken. Det är inte möjligt att bedöma om dessa strukturer eller objekt är av arkeologisk relevans. Områdets östra del är mycket kraftigt stört av recenta lämningar. På grund av de kraftiga reflektionerna och störningarna förorsakade av de recenta lämningarna i marken kunde inte förekomsten av arkeologiska strukturer i detta område bekräftas med hjälp av georadar. Jämfört med de tydliga lämningarna efter Mattsgården så är det troligt att kontrasten mellan fyllning och omgivande jord är så otydligt att strukturer av arkeologiskt intresse inte upptäckts vid georadarmätningen.

Många ledningsdragningar dominera data och tolkningsbilden från området GPR 3. I områdets sydöstliga del, parallellt med den befintliga vägen, finns cirka 20 m ut i fältet en bred struktur. Strukturen, som delvis tidigare undersökts arkeologiskt, liknar mer en äldre väg än en försvarsanläggning eller palissadanläggning. Ett stort antal mindre, begränsade men kraftigt reflekterande strukturer antyder arkeologiska lämningar i form av gropar fylld med sten, och/eller härdar eller andra arkeologiska lämningar. Spridningen av dessa strukturer är inte bara begränsat till områdets södra del utan fortsätter över hela det georadarundersökta området norrut. Georadarmätningen inom området GPR 3 har inte kunnat klart avgränsa fornminnesområdet mot norr.

Område GPR 4 innehåller en struktur som kan tolkas som en öst-västlig orienterad byggnad. I georadardjupskivorna syns strukturer som kan vara förorsakade av stolphål, och som verkar bilda ett U-form med öppen sida i öster. Om tolkningen är korrekt skulle byggnaden ha ett bred på 9 m och en längd på minst 12 m men kan troligtvis vara upp till 20-22 m. Dessa anomalier syns tydlig i georadardatan. Det kan inte uteslutas att de observerade strukturerna förorsakats av någonting annat än ett större järnåldershus, men strukturen är värd att undersökas vidare. På grund av den relativt höga vegetationen var mätförutsättningar för georadarundersökningen inte perfekta.

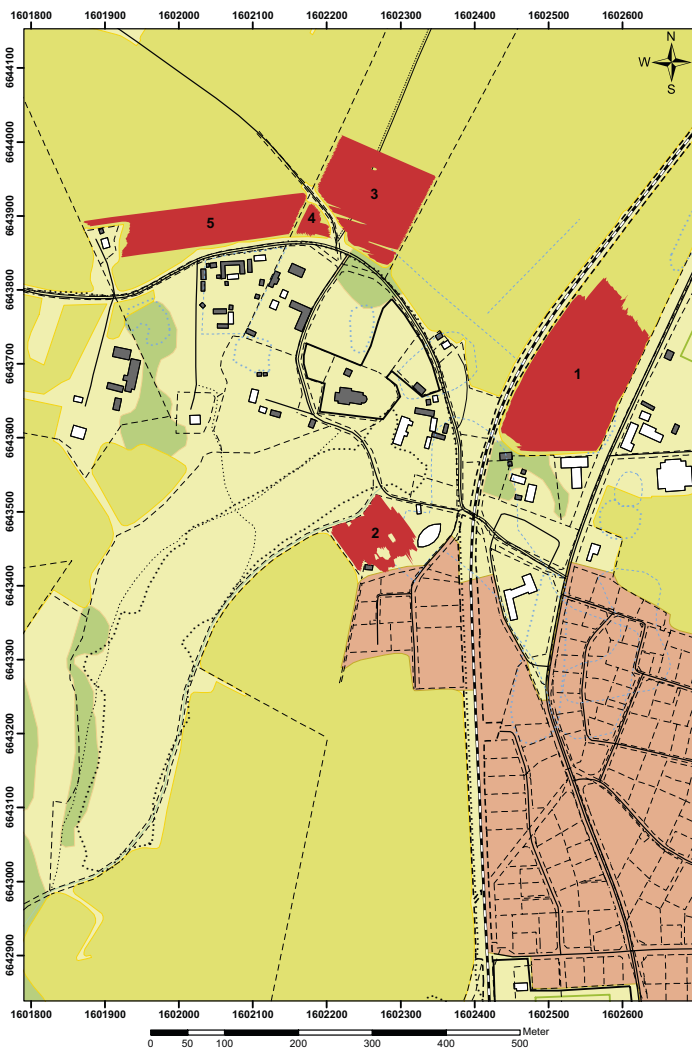
Område GPR 5 korsas av flera ledningar och dräningar. I områdets nordvästra del syns

en yta av ökad reflektivitet som förorsakats av lämningar tillhörande ett sedan tidigare känt gravfält på platsen. I östra halvan av området, intill dess södra kant, syns flera reflekterande strukturer som antyder kulturlager och arkeologiska lämningar. Dessa är till största delen ostrukturerade, förutom en möjligt dubbelrad av stolphål nära områdets östra kant. De möjliga stolphålen kan tillhöra en mindre byggnad med en bredd på 4 m och minst 12 m långt. Vidare går det att utskilja tre större gropar norr om Disagården.

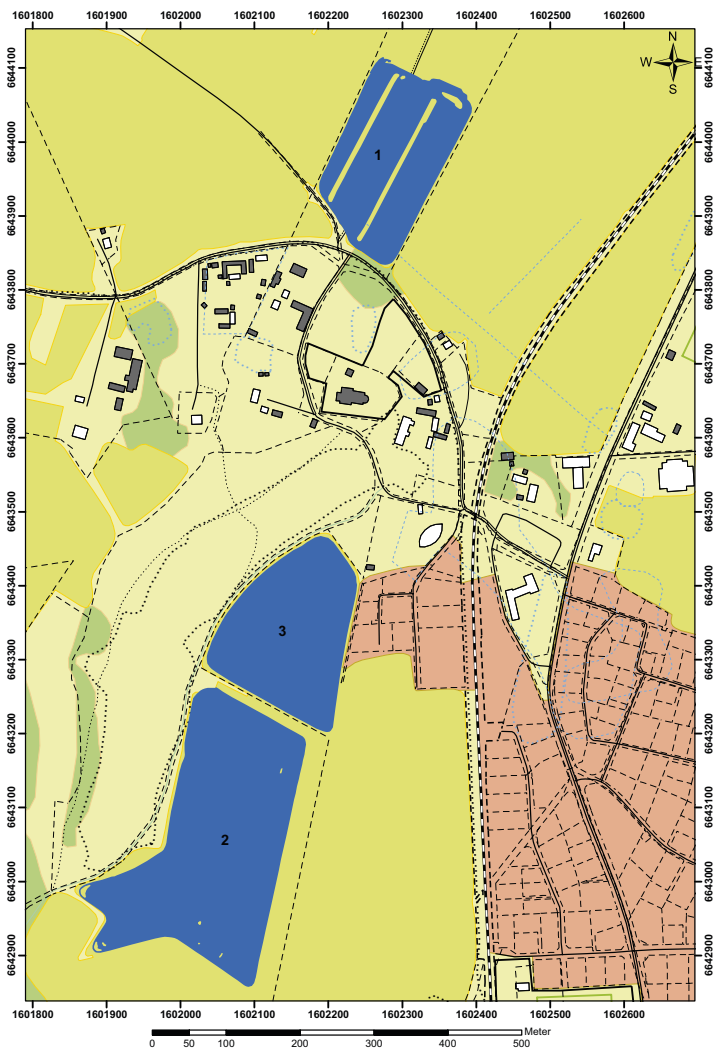
Resultatet av magnetometerprospektering i område Mag 1 visar tydliga spår av moderna ledningar och ett större antal gropar eller härdar i områdets sydligaste del. Den väg som påträffades i georadardatat syns inte i magnetometerdatat. Även de kraftigt reflekterande anomalier som i georadardata syns över hela området är inte identifierbart och tolkningsbart med magnetometerprospektering i detta område. Detta kan bero på att strukturernas fysikalisk kontrast mot omgivande områden inte är tillräcklig och antyder generellt, att strukturerna är av mindre storlek eller att kulturlagret är mycket tunt.

Magnetometerprospektering av området Mag 3 visar spår av gropar, järnföremål, dräningar och geologiska avloppsrännor. Anomaliernas ostrukturerade karaktär tillåter ingen arkeologisk tolkning. En georadarundersökning av området skulle kunna leda till bättre förståelse av strukturerna och upptäcka andra dolda arkeologiska lämningar.

Magnetometerundersökningen av område Mag 2 resulterade i oväntade arkeologiska upptäckter. Data visar tydliga spår av två rader av stora gropar. Dessutom syns dräneringsschakt med typiskt fiskbenmönster, som uppenbarligen innehåller keramikrör. I områdets sydvästra hörn syns många småskaliga magnetiska anomalier, som tolkas som ett gravfält innehållande gravar (flatmarksgravar, möjligtvis urnegravar). Relativt storskaliga geologiska avlopps- och erosionsrännor syns i västra delen av område Mag 2, på grund av avlagringen av järnmineraler och möjligtvis oxidationsprocesser i samband med vattenflöde som uppstår vid värmsmältning eller höstregn.

Georadarundersökningsområdena GPR 1 till GPR 5 är markerade. Kartbearbetning: Immo Trinks.

Magnetometerundersökningsområdena Mag 1 till Mag 3 är markerade. Kartbearbetning: Immo Trinks.

Mest intressant är säkerligen de två långa, helt raka, rader av gropar i omedelbar närhet till Högäsengravfältet. Den ena raden består av 12 gropar, med mestadels 5 till 6 meters avstånd från varandra. Radens totala längd är 170 meter. Raden löper i nordsydligt riktning öster om och parallellt med Högäsengravfältet. Den andra raden består av 20 gropar och har en längd av totalt 157 meter. Den ansluter till den nordsydliga radens södra del och fortsätter mot sydöst.

I exakt förlängning, ca 255 meter sydost om denna finns ytterligare ett tiotal gropar. Dessa upptäcktes i maj 2011 vid arkeologiska förundersökningar¹ av *Riksantikvarieämbetet UV Mitt*

¹ <http://www.saublogg.se/2011/05> Några meter söder om de grävda groparna upptäcktes flera härdar i ett rad parallellt med groparna.

som tillsammans med *Societas Archaeologica Uppsaliensis* (SAU) och *Upplandsmuseet* har genomfört kompletterande arkeologiska förundersökningar inför Trafikverkets projektering av ostkustbanan genom Gamla Uppsala.

Klart är att den linjära strukturen verkar höra samman, kanske till en sammanlagd längd av minst 495 meter. Det verkar också som att groparna är placerade med exakt avstånd - 5-6 meter - mellan varandra. Den rad som upptäcktes genom magnetometerprospektering redan i september 2010 ansågs då inte vara ovanlig - liknande gropanläggningar hade upptäckts med magnetometermätningar i närheten av järnålderboplatsen Uppåkra i Skåne. Inte förrän upptäckten av de tolv stenfyllda gropar i maj 2011 genom grävande undersökning riktades åter

uppmärksamheten på magnetometerresultatet från september 2010.

Groparna är daterade² genom C14-analys av en hästtand som hittades i en av de stenfyllda groparna till 570–660 e. Kr, som tidsmässigt placera groparna samtidigt med uppförandet av de stora gravhögarna. Funktionen av de upptäckta strukturerna är inte klarlagd. Det finns vissa likheter med fundamentsgropar till så kallade resta stenar, vilket är en av hypoteserna. Uppenbarligen omsluter raden inte gravfältet, men utesluter det. Kanske har raden av groparna inhägnad ett fredat område, med tingshögen i centrum.

Ett kompletterande ickeförstörande arkeologisk prospektering med magnetometer och georadar av fältet mellan de redan prospekterade och den grävda rad av gropar, samt av fotbollsplanen öster om järnvägen, skulle vara av högt arkeologisk intresse och vetenskapligt värde. Georadarmätningen skulle kunna kartlägga stenstrukturer i marken ännu bättre än magnetometermetoden, och därmed förbättra chansen att fastställa om raden av härdar, som upptäcktes vid förundersökningen i maj 2011 söder om den rad av grävda gropar, fortsätter hela vägen mot Högåsengravfältet. Georadarundersökningen skulle också bättre kunna kartlägga de gropar som på grund av för liten magnetisk kontrast möjligtvis inte syns vid magnetometerprospektering. Dessutom skulle en storskalig prospektering av området kunna avslöja om där finns ytterligare, hittills okända arkeologiska strukturer inom den yta som inhägnas av raden av groparna.

Sammanfattning

Med hjälp av den senaste tekniken, det vill säga motoriserade geofysiska mätinstrument och

² <http://www.saublogg.se/2011/06>

positioneringssystem, som tillåter effektiva och storskaliga undersökningar av arkeologiska strukturer dolda under markytan, upptäcktes ett omfattande antal markingrep, recenta som förhistoriska. Förutom recenta ledningar, dräneringar, gårdsanläggningar (Mattsgården) och geologiska strukturer kunde många spår av förhistoriska lämningar kartläggas: kulturlager, en gammal väg, ett stort antal gropar, samt stolphål påträffades med georadar och magnetometer. Stora ytor kunde undersökas på kort tid. De arkeologiskt mest intressanta upptäckterna är tydliga, till ytan avgränsade kulturlagren i område GPR 1, två möjliga förhistoriska byggnaderna i område GPR 4 och GPR 5, och de två rader med gropar i område Mag 2.

Forskningsresultatet visar att metodens fungerat mycket bra på denna plats och att fortsatta ickeförstörande arkeologiska prospekteringar kommer att kunna bidra till betydande ny kunskap om Gamla Uppsala. Resultatet är helt i linje med vad Valetta konventionen³ föreskriver att *non-destructive methods of investigation are applied wherever possible* (artikel 3b).

Tack

Undersökningens fältarbete genomfördes med hjälp av arkeologerna Klaus Löcker, Erich Nau och Manuel Gabler från *Archeo Prospections*[®], Wien. Professor Ola Kyhlberg från Institutionen för arkeologi och antik historia, Uppsala universitet, bidrog med expertis i datatolkningen. Bearbetningen av prospekteringsdatan är gjord av Erich Nau och Alois Hinterleitner. Klaus Löcker skapade 3D datavisualiseringen.

³ Den 11 oktober 1995 signerade Sverige *Valetta konventionen*, som är en juridiskt bindande europeisk överenskommelse till skyddet av det arkeologiska kulturarvet. Den 12 april 1996 ratificerade Sverige denna konvention, som betyder att den godkändes. Detta innebär att Sverige åtar sig att följa konventionens åtaganden och avsikter.

Referenser

- Alström, U. & Duczko, W. 1993. Norra gärdet (RAÄ 281). Utgrävningen 1992. *Arkeologi och miljögeologi i Gamla Uppsala. Studier och rapporter 1*. OPIA 7. Uppsala. 39-44.
- Alström, U. & Duczko, W. 1996. Norra Gärdet. Utgrävningar 1993, 1994. *Arkeologi och miljögeologi i Gamla Uppsala. Studier och rapporter 2*. W. OPIA II. Uppsala. 115-128.
- Anund, J. & Göthberg, H. 1998. Nya perspektiv på Gamla Uppsalas kulturlandskap – byläget och Norra Gärdet. Arkeologiska förundersökningar 1996 och 1997, Riksantikvarieämbetet. *Gamla Uppsala – centralplats och omland. Arkeologisk förundersökning på ostkustbanan 1996-7*. RAÄ. UV Uppsala. Rapport, Uppsala.
- Aspinall A. & Gaffney, C. F. & Schmidt, A. 2008. *Magnetometry for Archaeologists*. AltaMira Press.
- Conyers, L.B. 2004. *Ground-Penetrating Radar for archaeology*. Walnut Creek, Calif., AltaMira Press.
- Europeisk konvention om skydd för det arkeologiska kulturarvet* (reviderad). 1995. Sveriges internationella överenskommelser (SÖ) SÖ 1995:84. Utrikesdepartementet.
- Fagerlund, D. & Frölund, P. 1993. *Arkeologiska slutundersökningar och kontroller. Uppsala-Örbyhus. Telekabel*. RAÄ. UV Uppsala. Rapport, Uppsala.
- Karlenby, L. 1993. *Ett tvärsnitt genom Gamla Uppsala socken. Arkeologiska undersökningar inför gång- och cykelvägen mellan Gamla Uppsala och Storvreta*. RAÄ. UV Uppsala. Rapport 1993:3. Stockholm.
- Ljungkvist, J. 2005. Uppsala högars datering och några konsekvenser av en omdatering till tidiga vendeltiden. *Fornvännen*, 100:245-259.
- Ljungkvist, J. 2009. Kartering med metalldetektor och bebyggelsestudie i norra Gamla Uppsala. *Gamla Uppsala – framväxten av ett mytiskt centrum. Rapport 2*. Institutionen för arkeologi och antik historia, Uppsala universitet.
- Neubauer, W. 2001. *Magnetische Prospektion in der Archäologie*. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.
- Trinks, I. & Gansum, T. & Hinterleitner, A. 2010a. Mapping iron-age graves in Norway using magnetic and GPR prospection. *Antiquity*, 084(326).
- Trinks I. & Johansson B. & Gustafsson J. & Emilsson, J. & Friborg J. & Gustafsson C. & Nissen, J. 2010b. Efficient, large-scale archaeological prospection using a true 3D GPR array system. *Archaeological Prospection*, 17(3):175-186.
- Trinks I. & Larsson, L.-I. 2007. Undersökning utan utgrävning. Kartläggning av Birka. *Populär arkeologi*, 3:14-15.

Rapport med anknytning till projektet

- Berounius Jörpeland, L. & Göthberg, H. & Ljungkvist, J. & Seiler, A. & Wikborg, J. 2011. *Arkeologiska förundersökningar. Återigen i Gamla Uppsala. Utbyggnad av Ostkustbanan genom Gamla Uppsala. Uppland; Gamla Uppsala socken; Gamla Uppsala S:3, 20:1, 21:7, 21:13, 21:27, 21:44, 21:56, 21:71, 21:76, 21:78, 26:4, 26:5, 74:3, 77:3, 77:5, 77:7, 77:19 och Dragarbrunn 32:1; Uppsala 134:4, 240:1, 284:2, 547:1, 586:1, 603:1, 604:1, 605:1, 605:2 och 682*. UV Rapport 2011:95.
- Trinks, I. & Biwall, A. 2011. *Arkeologisk prospektering av fornlämningsmiljön i Gamla Uppsala. Forsknings- och utvecklingsprojekt*. UV Teknik, Riksantikvarieämbetet.

Föredrag med anknytning till projektet

- Trinks, I. & Biwall, A. Arkeologisk prospektering med georadar och magnetometer i Gamla Uppsala. Konferensen "Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology (CAA) – Sweden", Uppsala 10-11 november 2011.

Projektledare

Immo Trinks
Key Researcher Archaeological Geophysical
Prospection
Dipl. Geophysician, PhD
Ludwig Boltzmann Institute for Archaeological
Prospection and Virtual Archaeology
Wien

Vetenskaplig rådgivare

Ola Kyhlberg,
Professor
Institutionen för arkeologi och antik historia
Uppsala Universitet

Projektmedarbetare

Anders Biwall
Systemförvaltare
Arkeologiska uppdragsverksamheten (UV)
Riksantikvarieämbetet

Pär Karlsson
Prospekteringsansvarig
Arkeologiska uppdragsverksamheten (UV)
Riksantikvarieämbetet

Medborgardialog, delaktighet och kulturarv som läranderesurs

Lokalsamhälle och kulturarv

Deltagande och dialogskapande i praktiken

Annelie Sjölander-Lindqvist, Petra Adolfsson & Anna Bohlin

Place as Heritage: Participation and Dialogue in Practice

This paper summarizes findings from the research project Landscapes of Participation: Negotiations and contestations in cultural resource management. The project combined disciplines from business administration, human ecology and social anthropology in an inquiry into how public participation was put in practice in three different cases studies in Sweden and South Africa. One case concerned the proposed remaking of a shutdown nuclear power plant into a site of national heritage, another dealt with the debated future of a former steam ferry station and the third a case of land restitution to individuals who were evicted from their neighborhood during Apartheid. All three cases involved sites or buildings subject to intense debate and contestation regarding their meaning and use. Through fieldwork, interviews and collaborative photography the project investigated how various stakeholders, in particular local residents, experienced their possibilities for participation in decisions regarding these places. Findings show that the outcome of participatory processes depended on contextual factors such as social, cultural and temporal dimensions of the places under negotiation.

Annelie Sjölander-Lindqvist
Institutionen för Globala Studier
Göteborgs universitet

Petra Adolfsson
Gothenburg Research Institute (GRI)
Handelshögskolan
Göteborgs universitet

Anna Bohlin
Institutionen för Globala Studier
Göteborgs universitet

Bland politiker och beslutsfattare finns ett tydligt ställningstagande för att medborgarnas olika perspektiv och intressen bör komma beslutsfattandet till del för att skapa en ökad delaktighet i samhällsplaneringen. Det är dock en komplex och utmanande process att försöka fånga samhällets olika röster och föra en dialog genom delaktighet och deltagande. Delaktighet, engagemang och inflytande i kulturarvsarbetet är eftersträvansvärt men samtidigt något som kan vara problematiskt att uppnå i praktiken. Detta gäller inte minst när det föreligger förslag om förändring av platser där människors vardagliga miljöer riskerar att påverkas genom att de ska anpassas till samtidens krav på utveckling. Under sådana omständigheter,

när det förflutnas bevarande eller icke-bevarande skall förhandlas och kanske omvärderas av olika grupper och aktörer, är det viktigt att deltagarprocessen utformas utifrån lokala villkor och förutsättningar. Detta gäller särskilt när det handlar om platser och miljöer med betydelse för medborgarnas historiska och samtida identitet. Nya planerade funktioner och förändrad tillgänglighet för de som bor i dess närområde gör det särskilt viktigt att skapa ett mer förankrat och legitimt tillvaratagande av medborgarnas röster.

I det tvärvetenskapliga forskningsprojektet *Delaktighetens landskap: Tillgänglighet och inflytande* som genomfördes under perioden 2006–2008 har vi i tre fallstudier, Ångfärjestationen i

Helsingborg, Barsebäcks kärnkraftverk i Kävlinge kommun och Protea Village i Kapstaden, Sydafrika, undersökt hur deltagande i förhandlingar om kulturarv faktiskt har utspelat sig. Med hjälp av intervjuer, deltagande observationer och visuella metoder (kollaborativ fotografering, platsvandringar och fotofokusgrupper¹) har vi sökt svar på följande frågor: hur har berörda grupper förstått och uttolkat sina möjligheter till inflytande och hur har man sett på de platser och byggnader som planerades genomgå förändringar avseende bruk och tillgänglighet i nutid och framtid? Genom att fokusera på lokala förståelseprocesser kring dessa platser och byggnader har vi också kunnat undersöka om och i så fall hur uppfattningar om närmiljö inverkar på människors sätt att engagera sig i kulturarvsfrågor.

Kommunikation och dialog vid intressekonflikter

Under de senaste årtiondena har en livlig debatt förts kring vad som har beskrivits som demokratiens söndervittrande tillstånd med sviktande legitimitet för politiska institutioner. För att motverka allmänhetens sjunkande förtroende för det politiska systemet framhålls i debatten behovet av att stärka den representativa demokratimodellen med bredare och mer inkluderande publika ansatser. Den statliga utredningen om en hållbar samhällsorganisation, som genomfördes av den så kallade Ansvarskommittén, påpekar i

1 I delstudierna om Barsebäcks kärnkraftverk och Protea Village delades engångskameror ut till ett urval boende i syfte att inhämta deras perspektiv och syn på livsmiljöer. I Protea Village skedde detta i två led. Dels fick invånare fotografera sina hemmiljöer, något som föranledde diskussioner om de sätt på vilka de har upprätthållit band till sina forna hem i Protea Village. Dels företogs platsvandringar med invånare från Protea Village som var anställda som arbetare i Kirstenbosch botaniska trädgård. Under dessa vandringar fotograferade arbetarna platser i Kirstenbosch som de såg som signifikanta, framförallt med tanke på erfarenheter från Protea Village. I delstudien om Ångfärjestationen samlades två grupper för att diskutera ett antal olika bilder av staden för att på liknande sätt inhämta perspektiv och uppfattningar om staden under olika tidsperioder.

sitt slutbetänkande till regeringen bland annat att demografiska förändringar, teknisk och vetenskaplig utveckling och alltmer informerade invånare bidrar till en förskjutning mot demokratisk förnyelse och politiska reformer i beslutfattandet (SOU 2007: 10).

En central problematik är således hur samhällsinstitutionerna skall hantera den legitimitetskris som aktualiserats av att livskvalitet och tillhörighet har blivit allt viktigare frågor för medborgarna. Både Ansvarskommittén och andra instanser föreslår att vägen till en mer aktiv och "närvarande" beslutfattandeprocess ska gå via allmänhetens inkludering i planeringsprocessen. Genom att minska avståndet mellan medborgare och beslutsfattare samt öka medborgarens möjligheter att delta i beslut som berör socialt, kulturellt och ekonomiskt viktiga verksamheter och platser ska en mer hållbar demokrati kunna uppnås (SOU 2007:10).

Tillsammans med insikten om att platser, byggnader, monument och miljöer spelar roll för människors identitet har medborgarens möjligheter att föra fram identitetsbärande kulturella uttryck kommit att stärkas. Detta är samtidigt något som kan föranleda heta debatter och diskussioner när olika berättelser, traditioner, livsstilar och värderingar skall komma till uttryck genom deltagande och delaktighetsprocesser. När aktörer (politiker, tjänstemän, företagare, intresseföreningar och lokalbefolkning) från olika domäner (såsom juridiska arenor där lagar och förordningar skall omsättas i praktik, politiska ramverk och media) och nivåer (från den lokala till den internationella nivån) möter varandra uppstår konflikter avseende konsekvenserna av olika förändringsalternativ för platser och miljöer istället för gemensamma, konsensusbaserade överenskommelser om förändring eller bevarande. Sådana möten kan således innebära olika tolkningar och förståelser av processen samt av egna och andras roller såväl inom som mellan de berörda från olika samhälleliga sektorer och nivåer.

Eftersom platser och landskap aldrig har en på förhand given betydelse utan utgör något som vi ständigt tolkar och fyller med innehåll kan den lokala omgivningen förstås som ett

”rum” som speglar olika kulturella, politiska och ekonomiska arrangemang. Ett bredare deltagande i samhällsplaneringen bidrar till en dialog om den lokala omgivningens fysiska men också symboliska betydelse. Minnen, levda erfarenheter och känslomässiga band till plats, landskap och miljö möter samtidens förväntningar och krav på förnyelse för anpassning till framtida behov. Deltagarprocessen blir således en arena för de olika parternas utbyte av idéer och föreställningar, som i de nu redovisade fallen utgörs av ett avvecklat kärnkraftverks, en nedlagd färjestations eller ett bostadsområdes varande eller icke varande. Deltagandet situeras därmed såväl i det förgångna som i samtid och framtid.

Tre fallstudier

För att belysa både allmängiltiga och specifika dimensioner kring hur deltagande utspelar sig i praktiken valde vi att arbeta med tre fall som alla präglades av konflikter. Detta eftersom just polariserade uppfattningar kan spela en betydande roll både för deltagandets möjligheter och begränsningar. Vi närmade oss frågan genom att undersöka hur deltagande och inflytande uppfattades, kom till uttryck och utövades i praktiken av de inblandade aktörerna, det vill säga boende, lokala intresseorganisationer, tjänstemän, politiker och näringslivsutövare.

De tre studerade fallen kan alla beskrivas som moderna kulturarv. Ångfärjestationen i Helsingborg som byggdes i slutet av 1800-talet utgjorde en del av det moderna Sveriges framväxt och tillkom genom landets ökade behov av kontakter med kontinenten och Barsebäcks kärnkraftverk utgjorde en del av det industriella Sveriges uppbyggnad. Protea Village i Kapstaden utgör i sin tur ett exempel på skapandet av ett reformerat Sydafrika, där människors lika värde efter Apartheidregimens fall stod i fokus för samhällsbyggnaden.

Utöver att exemplifiera ”nyare” kulturarv har de alla varit föremål för diskussioner avseende bruk av kulturarvsresurser och deras tillgänglighet. Fallen har också präglats av att diskussionerna har inbegripit aktörer både innanför och utanför den ”gängse” kulturarvssektorn.

Det gör att de även karaktäriseras av olika uppfattningar om just samtidens bruk av plats och miljö.

Platsen, landskapet och den lokala historien

De historiska aspekterna har spelat en viktig roll i processen kring hur kulturarv definierats och hanterats i samtliga av de ingående fallen i forskningsprojektet. Ofta finns olika historiska epoker representerade genom byggnader, monument och andra fysiska attribut på platsen eller i de berättelser som omgärdar den.

Ångfärjestationen i Helsingborg

Ångfärjestationen som byggdes 1898 kom, efter dess upphörande som station för färjetrafik över till Danmark, bland annat att inrymma en populär rockklubb. Medan ledande kommunpolitiker ville att tomtens skulle nyttjas för byggandet av ett konferenscenter ansåg många av stadens invånare istället att byggnaden var ett viktigt kulturarv som borde bevaras. För att skapa ett bredare och mera verklighetsnära beslutsunderlag beslutade man sig för att platsens framtid skulle diskuteras genom en medborgardialog bestående av tre workshops.

I Helsingborgsfallet mötte samtid dåtid i det samarbete som uppstod mellan de olika grupper som vill bevara Ångfärjestationen och de beslutsfattare som önskade en annan utformning av platsen. Berättelser om vad som skett på platsen under den tid då stationen fortfarande användes som station för färje- och tågtrafik lever sida vid sida med argument för stationens fortlevnad vilka baserade sig på byggnadens funktion som rockklubb och dess historiska funktion och ankare för lokal identitet. De olika intressegrupperna som ville bevara byggnaden konkurrerade därmed inte om byggnadens utseende eller framtida användning. De hade istället ett gemensamt intresse av att bevara byggnaden på platsen. De kunde därmed med gemensamma krafter göra sina röster hörda. Lokalpolitikerna lyssnade och kulturarvsaspekterna fördes därmed upp på stadens agenda och kom att utgöra en viktig

Ångfärjestationen i Helsingborg. Foto: Annelie Sjölander-Lindqvist.

Barsebäcks kärnkraftverk. Foto: Annelie Sjölander-Lindqvist.

Cape Flats, Kapstaden. Foto: Anna Bohlin.

utgångspunkt för den dialog som politikerna valde att initiera med medborgarna.

Centralt för dialogen var att finna lösningar för den tomt där Ångfärjestationen stod. Deltagarna betonade både öppenheten mot havet och vikten av att skapa en stad full av liv och rörelse. Ångfärjestationen fördes därtill fram som en byggnad med stort historiskt och symboliskt värde för Helsingborgs stadsidentitet. Dialogen omfattade olika grupper och deltagarna var ense om betydelsen av allas delaktighet för att kunna stärka inflytandet på lokal nivå. Få politiker kom dock att delta. I slutändan behöll politikerna beslutanderätten och därmed också den slutgiltiga möjligheten att definiera byggnaden som ett kulturarv samt vilka historiska hänsyn som kan anses vara lämpliga att göra i samband med en detaljplaneprocess.

Barsebäcks kärnkraftverk

Medan Ångfärjestationen var en lokal fråga kom Barsebäcks kärnkraftverk som ett möjligt kulturarv att diskuteras på en helt annan nivå. Byggnadens funktion som elproducent med betydelse för industriell tillväxt framstod för många inom kulturarvssektorn som något som var väsentligt att dokumentera för att skapa förutsättningar för förmedling av företeelser i dagens samhälle till eftervärlden. Exkluderade från beslutet att förlägga ett kärnkraftverk till Barsebäcksländan utanför Kävlinge tätort och likaledes från beslutet att upphöra med elproduktion kom förslaget om att uppmärksamma kärnkraftverket som ett kulturarv som en påminnelse för de boende att de haft lite att säga till om avseende platsens utformning och tillgänglighet.

Med tiden kom kärnkraftverket att bli en del av det lokala samhället och landskapet. Såväl politiker som de boende där gav uttryck för att Kävlinge kommun utgör en viktig del av den svenska industriella utvecklingen. I samband med kärnkraftverkets avveckling uppstod en kluvenhet bland verkets närboende. Samtidigt som det var en symbol för industrialismens framväxt förändrade dess närvaro landskapet. Verket skydde havet samt begränsade

de boendes möjligheter att befinna sig i landskapet. De hade å ena sidan känt tilltro till verket genom att elproduktionen bidragit till lokala företags försörjning och att det bidragit till produktionen av ”ren energi”, men å andra sidan hade ”den här stora kolossen” utgjort ett störande inslag i landskapet. De ansåg att platsen borde få en ny funktion efter kärnkraftverkets avveckling, som skulle stå i samklang med landskapets småskaliga karaktär. Trots att kärnkraftverket kanske kan ses som en symbol för välfärdssamhällets framväxt så har dess ”kraft” dränerats genom att byggnaden inte längre producerar el. Verkets elproducerande funktion betraktades tidigare som ett acceptabelt sätt att omvandla platsen. Tidigare studier har visat att kärnkraftverk för de närmast boende kan uppfattas som närmast osynliga. Från att ha varit en del av landskapet kom verket i samband med dess avveckling att framstå som fult och ovälkommet. Det tidigare produktiva verket förknippades med något positivt medan en oproduktiv stor byggnad inte ansågs kunna tillföra platsen betydelse. Det produktiva verket som tidigare uppfattades närmast som osynligt sågs nu som ett störande inslag i naturlandskapet. Ett verk utan kärnkraftsproduktion har med andra ord inget värde i sig för de boende utan de menar att byggnaden bör tas bort.

Protea Village i Kapstaden

Fallet Protea Village handlade om hur en grupp människor, som under apartheid hade tvingats lämna sitt bostadsområde i Kapstaden, fick sin mark tillbaka genom det officiella programmet för landåterlämning. Anledningen till att de hade tvångsförflyttats till Cape Flats, ett utkantsområde till Kapstaden, var att de hade klassificerats som ”färgade”. Detta innebar att de inte fick bo i Protea Village som hade förklarats som ett vitt gruppområde. Överlämnandet av marken firades på *Heritage Day* den 24 september 2006. Vid sidan av bostadshus för de återvändande familjerna planeras ett museum som ska inhysas i ett av de kvarvarande stenhusen i området.

Fallet kan ses som representativt för den förändring som Sydafrika har genomgått och

fortfarande präglas av sedan införandet av representativ demokrati år 1994. I det demokratiska Sydafrika laddades begreppet "deltagande" med nya associationer och har idag främst kommit att förknippas med ökat inflytande för dem som tidigare varit marginaliserade eller helt utstängda från planering och beslutsfattande. De som idag bor runt Protea Village, i huvudsak vita, välbeställda och välutbildade, har ingen formell rätt att delta i beslutsfattandet kring återlämnandet av marken eller återuppbyggandet av Protea Village. De återvändande kan däremot själva besluta i vilken utsträckning de vill föra en dialog med boende i området. De kan därmed styra förutsättningarna för de vitas deltagande och sätta agendan för eventuella möten med denna grupp. Maktrelationen är i det närmaste den omvända jämfört med hur den såg ut vid tvångsflyttningarna.

Synen på landskapet som historiebärande var något som delades av de återvändande och de boende i närområdet. Medan många av de vita vände sig emot de mer explicita politiska dimensionerna i landåterlämnandet var de överlag positivt inställda till att de som hade tvångsflyttats nu skulle få möjlighet att knyta an till sitt kulturarv. De påpekade att det var djupt orättvist att de tvångsflyttade hade tvingats lämna ett område där de hade vuxit upp, och inte minst där deras förfäder ligger begravda. Berättelsen om landskapet som en källa till gemenskap, fyllt av lämningar och spår efter de människor som levt där var något som både de som bott där tidigare och nuvarande invånare kunde relatera till och leva sig in i. Jämfört med de politiska och mer kontroversiella aspekterna av landåterlämnandet fungerade tanken om återanknytning till ett kulturarv som något som både vita och färgade kunde samlas kring.

Medborgarinflytande och kulturarv – sammanfattande reflektioner

De tre fall som har ingått i forskningsprojektet *Delaktighetens landskap* visar på tidens och rummets betydelse för hur deltagandeansatser kan gestalta sig. Studiens resultat visar att deltagarprocesser förstås och tolkas på olika sätt av olika

aktörer, dels beroende på var de tidsmässigt befinner sig i processen och dels beroende på tidigare erfarenheter. Delaktighet påverkas även av den fysiska miljön, inte bara genom myndigheternas agerande och inramning av olika projekt, utan också genom hur medborgarna uppfattar och engagerar sig i sin närmiljö när den står inför en potentiell förändring. Detta engagemang kan handla om tolkningar av platsens funktion, dess tillgänglighet eller hur olika tidsepoker finns representerade på platsen. Studiens resultat bygger därmed vidare på tidigare forskning som har visat att platser med sina fysiska, sociala och temporala dimensioner är väsentliga för vår identitet och historieuppfattning.

Resultatet från fallstudierna ger även indikationer på att tystnad och avsaknad av formellt engagemang inte nödvändigtvis tyder på ointresse bland berörda grupper. Passivitet kan till exempel, som i fallet Kävlinge, tolkas som att de boende har identifierat de lokala politikernas insatser för att påverka de nationella besluten som positiva och önskvärda. Fler motaktioner har därför inte mobiliserats på lokal nivå. Och i Protea Village hittade boende i närområdet kreativa sätt att medverka i skeenden kring landåterlämnande utanför de formella processerna.

I Protea Village var det väsentligt för de tvångsflyttade grupperna att få komma tillbaka till platsen inte bara som besökare utan som boende på samma sätt som deras förfäder en gång hade varit. I Barsebäck hade tidigare hot om förändring avseende kärnkraftverket samlat de boende och givit erfarenheter av lokal dialog och samförstånd. I Helsingborg blev den historiska dimensionen en viktig del av hur engagemanget växer fram kring Ångfärjestationen i stadens centrum.

Från myndigheternas sida handlar deltagandeprocessen om komplexa ställningstaganden såsom i vilken utsträckning deltagandet ska ske, både avseende tidsutrymme och inriktning. Det hör samman med huruvida medborgare ska bjudas in för att generera idéer i ett tidigt stadium av en förändringsprocess och/eller först när det ska tas ett reellt beslut gällande vilket handlingsalternativ som myndigheten ska följa. Oavsett vilken linje man väljer har det

sätt på vilket deltagandet genomförs betydelse för hur olika grupper och individer kommer att inkluderas respektive exkluderas i olika dialogprocesser.

Sammanfattningsvis ser vi att deltagandeprocesser alltid innebär att gränser upprättas, både mellan de kategorier som deltar respektive inte deltar, samt tidsmässigt (när börjar och slutar fasen för inflytande) och ämnesmässigt (vad eller vilken fråga kan påverkas inom ramen för deltagandet). Oavsett politiska ställningstaganden och intentioner bakom deltagarprocesser kan delaktighet och inflytande i beslutsfattande både ökas och begränsas beroende på hur den utformas i tid och rum.

Referenser

- Arnstein, S. R. 1969. "A Ladder of Citizen Participation". *Journal of the American Planning Association* 35 (4):216-224.
- Bengtsson, Å. 2008. *Politiskt deltagande*. Lund: Studentlitteratur.
- *Bohlin, A. 2009. "Building bridges? Kirstenbosch Botanical Garden and Protea Village, Cape Town". *Forum för Trädgårdshistorisk forskning, Bulletin* (22):15-17.
- *Bohlin, A. 2011. "Idioms of return: Homecoming and heritage in the rebuilding of Protea Village, Cape Town". *African Studies* 70(2): 283-301.
- *Bohlin, A. (under utgivning). Neighbours, newcomers and nation-building: producing neighbourhood as locality in a post-Apartheid Cape Town suburb. *Neighbourhood Belonging and Mobilities in the City and Suburb*. Watts, P. & Smets, P. (red.). London: Palgrave MacMillan.
- Boonzaier, E. & Spiegel A. D. 2008. Tradition, i *New South African Keywords*. Shepherd, N & Robins, S.(red.) Athens, Ohio & Auckland, South Africa: Ohio University Press & Jacana.
- Buček, J. & Smith, B. 2000. "New Approaches to Local Democracy: Direct democracy, participation and the 'third sector'." *Environment and Planning C: Government and Policy* 18: 3-16.
- Carrier, J. G. (red.). 2004. *Confronting Environments: Local Understanding in a Globalizing World*. Walnut Creek: Altamira Press.
- Cornwall, A. 2002. *Beneficiary, Consumer, Citizen: Perspectives on Participation for Poverty Reduction*. Göteborg Sida Studies no. 2.
- Cosgrove, D. & Daniels, S. (red.) 1988. *The Iconography of Landscape*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dalton, R. 2004. *Democratic Challenges, Democratic Choices: The Erosion of Political Support in Advanced Industrial Democracies*. Oxford: Oxford University Press.
- Demediuk, P. & Solli, R. & Adolfsson, P. (under utgivning). "People plan their park." *The International Journal of Interdisciplinary Social Sciences*.
- Fishkin, J. S. 1997. *The Voice of the People: Public Opinion and Democracy*. New Haven: Yale University Press.
- Fung, A. 2004. *Empowered Participation: Reinventing Urban Democracy*. Princeton & Oxford: Princeton University Press.
- Fägerborg, E. & Björklund, A. (red.) 2002. *Dokumentation i dialog – att utforska industrisambället*. Stockholm Riksantikvarieämbetet och Nordiska museet.
- Hannerz, U. 1990. Cosmopolitans and locals in world culture. *Theory, Culture and Society* 7: 237-251.
- Hirsch, E. & O'Hanlon, M. (red.) 1995. *The Anthropology of Landscape: Perspectives on Place and Space*. Oxford: Clarendon Press.
- Ingold, T. 2000. *The Perception of the Environment: Essays in Livelihood, Dwelling and Skills*. London & New York: Routledge.
- Kockel, U. & Nic Craith, M. (red.) 2007. *Cultural Heritage as Reflexive Traditions*. Hampshire & New York: Palgrave Macmillan.
- Löfgren, O. 1989. "Landscapes and mindscapes." *Folk* 31(1989): 183-209.
- Norris, P. (red.) 1999. *Critical Citizens: Global Support for Democratic Governance*. Oxford: Oxford University Press.
- Prop.1998/99:114 Kulturarv - kulturmiljöer och kulturföremål. Kulturdepartementet.
- Prop.2008/09:210 En ny rovdjursförvaltning. Miljödepartementet.
- Sjölander-Lindqvist, A. 2004. Visualising place and belonging: Landscape redefined in a Swedish farming community, i *Facility Siting: Risk, Power and Identity in Land-use Planning*. Boholm, Å. & Löfstedt, R. (red.) London: Earthscan.
- Sjölander-Lindqvist, A. 2004. *Local Environment at Stake: The Hallandsås Railway Tunnel in a Social and Cultural Context*. Lund: Lunds universitet och CEFOS, Göteborgs universitet.
- Sjölander-Lindqvist, A. & Karlsson, M. & Cinque, S. 2010. *Att jaga varg: En studie av 2010 års licensjakt i Sverige*. Göteborg, CEFOS. 2.
- *Sjölander-Lindqvist, A. & Bohlin, A. & Adolfsson, P. 2010. *Delaktighetens landskap: Tillgänglighet och inflytande inom kulturarvssektorn*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- SOU 2000:1 En uthållig demokrati. Politik för folkstyrelse på 2000-talet. Demokratiutredningens betänkande, Justitiedepartementet.
- SOU 2007:10 Hållbar samhällsorganisation med utvecklingskraft. Slutbetänkande av Ansvarskommittén.
- Wilk, R. (1995). Learning to be local in Belize: global systems of common difference. *Worlds Apart: Modernity through the Prism of the Local*. Miller, D. (red.). London: Routledge.
- Zittel, T. & Fuchs, D. (red.). 2007. *Participatory Democracy and Political Participation. Can Participatory Engineering Bring Citizens Back in?* London: Routledge.
- Zonabend, F. 1993. *The Nuclear Peninsula*. Cambridge: Cambridge University Press.

* = Litteratur med anknytning till projektet

Övrig litteratur samt seminarier med anknytning till projektet

- Bohlin, A. 2008. "Trails and traces of heritage: Counter-memory and transformation in Kirstenbosch Botanical Garden, Cape Town". Paper presenterat vid ASUK conference, Preston, UK, 11-13 sept 2008.
- Bohlin, A. 2009. Samhällsvetenskapens dag. Populärvetenskapligt seminarium. Göteborgs universitet.
- Bohlin, A. 2008. Seminarium om Stadens Trädgårdar, Göteborg 25-27 september 2008.

- Bohlin, A. 2008. Trädgården som brobyggare: Kirstenbosch Botaniska Trädgård, Kapstaden. Paper presenterat vid Stadens Trädgårdar, Göteborg 25-27 september 2008.
- Bohlin, A. 2008. "Cultivating a common past: Collaboration between Protea Village and Kirstenbosch Botanical Garden, Cape Town". Paper presenterat vid Nurturing Culture, Conserving Nature, Göteborg 7-8 februari 2008.
- Sjölander-Lindqvist, A. 2009. Samhällsvetenskapens dag. Populärvetenskapligt seminarium. Göteborgs universitet.
- Sjölander-Lindqvist, A. 2008. "Participatory democracy as a 'social drama': Deconstructing public involvement procedures in Swedish city renewal". Konferensdeltagande. European Association for Social Anthropologists.
- Sjölander-Lindqvist, A. & Adolfsson, P. & Bohlin, A. 2008. Slutseminarium för projektet, CEFOS, Göteborgs universitet.
- Sjölander-Lindqvist, A. & Adolfsson, P. & Bohlin, A. (2007). Forskarseminarium, presentation av projekt. CEFOS, Göteborgs universitet.

Projektledare

Annelie Sjölander-Lindqvist
Fil.dr i humanekologi
Institutionen för Globala Studier
Göteborgs universitet.

Projektmedarbetare

Petra Adolfsson,
Fil.dr i företagsekonomi
Gothenburg Research Institute (GRI)
Handelshögskolan
Göteborgs universitet

Anna Bohlin,
Fil.dr i socialantropologi
Institutionen för Globala Studier
Göteborgs universitet.

Kulturarv, natur och hållbar utveckling i en nordvärmäländsk glesbygd

Eva Svensson

Heritage, nature and sustainable development in a sparsely populated forested community in northern Värmland

Forested and sparsely populated areas, as Northern Värmland, experience a number of problems such as a diminishing and ageing population and loss of jobs. After Sweden joined the European Union, there has been a boom in projects for creating nature and culture tourism. Most of these enterprises have not been financially successful. However, the heritage projects involving a number of persons are instead contributing to increased social capital in the local societies. Furthermore heritage functions as important meeting places and as source for local pride and empowerment. Heritage and nature may also contribute to more sustainable consumption patterns. The use of heritage places is important for a sustainable social development. However, such development is conditioned by an increased antiquarian presence in the local communities.

Eva Svensson
Avdelningen för hälsa och miljö
Karlstads universitet

I boken *For space* påpekar Doreen Massey att globalisering inte är det rumsligt enhetliga fenomen som ofta förespeglas. Nyliberal ekonomi, ständigt informationsflöde och västvärldens livsstil är inte den allenarådande normen, för det finns andra vägar att välja. Massey poängterar att det i själva verket är fråga om mångfald och en ständigt pågående rumslig föränderlighet. I denna artikel ska vi möta en glesbygd i det skogrika norra Värmland, förvisso geografiskt och kulturellt en del av västerländska sfären och dess livsstil men ändå genombrotet av andra stigar. Kanske kan några av dessa stigar leda fram till en hållbarare samhällsutveckling i en värld präglad av en exploderande konsumism, växande orättvisor, överutnyttjande av resurser och miljöförstöring?

Norra Värmland

Torsby kommun i norra Värmland domineras naturgeografiskt av skog, höjder och vattendrag såsom Klarälven och några mindre sjöar. Den glesa bebyggelsen återfinns främst i anslutning till vattendragen. Kommunen omfattar en 4 187 km² stor yta, drygt 40 naturreservat (och fler under bildande), nästan 7 000 registrerade

fornlämningar (och en stor mängd oregistrerade) samt drygt 12 000 invånare.

Torsby är en glesbygdskommun med en vikande befolkningstrend, en växande andel åldrande befolkning, allt färre arbetstillfällen i traditionella näringar som skog och industri samt glest med service i olika former, vilket förstärks av att huvudorten ligger i kommunens södra kant. Parallellt med dessa negativa trender finns en inflyttningsrörelse som bärs upp av stadsbor från länder som Holland och Tyskland, samt normmän. Många av de som flyttar till Torsby kommun söker alternativa livsstilar med närhet till natur och tystnad.

De olika grupper som bor i norra Värmland kan beskrivas i termer av sociala kollektiv, med de tillskrivna beteckningarna "hemfolk" och "hippan". "Hemfolk" refererar till personer som bott i bygden sedan barnsben. "Hippan" omfattar egentligen två grupper, dels personer som flyttade till området under den gröna vågen på 1970-talet och blev kvar, dels personer som flyttat in under de två senaste decennierna. Men begreppen handlar om mer än ursprung, för nyinflyttade kan betraktas som "hemfolk" och återflyttare som "hippan". Det förefaller snarast handla om livsstil, då "hemfolk" förväntas värna

om jakt och traditionell arbetsmarknad, medan ”hippan” ofta finner sin utkomst inom mindre företag inom turismsektorn. Men det handlar också om nätverk, då personer med likartade intressen, värderingar och näringsfång gärna finner varandra. Det är dock ovanligt att man överskrider gränserna för dessa och ingår i flera nätverk.

En kulturbygd blir vildmark

Torsby kommun är den i särklass fornminnesrikaste kommunen i Värmland, och en av de fornminnesrikaste i Sverige. Det är framförallt de två nordligaste områdena kring Klarälvdalen, gamla Dalby storsocken och Norra Ny som genererat stora mängder fornlämningar. Till viss del beror detta på att dessa områden har fornminnesinventerats mer intensivt än många motsvarade områden i Sverige. Norra Värmland kan därför sägas vara ett gott exempel på vad man kan hitta i skogrika glesbygder när man väl valt att leta. Bara i gamla Dalby storsocken har tusentals lämningar från stenålder fram till våra dagar registrerats. Särskilt omfattande är materialet från vikingatid och tidig medeltid då storskalig produktion av blästerjärn och intensiv jakt med hjälp av fångstgropar praktiserades, vilket återspeglas i ungefär 700 fångstgropar för älg, 80 produktionsplatser för blästerjärn och drygt 1300 kolningsgropar. Ett annat framträdande material utgörs av lämningar efter säterbruk, som pågick från mellersta järnålder in på 1900-talet.

Medeltida järnframställningsplats under utgrävning. Foto: Eva Svensson.

Det är dock inte kulturhistoria utan natur som lyfts fram när norra Värmland ska presenteras. Det händer att bygden marknadsförs som ”Europas närmaste vildmark”, och när nya naturvårdsområden ska skapas sneglar tjänstemännen ofta först på norra Värmland. För det är lätt att få intrycket att de djupa skogarna, med förmodat hög biologisk mångfald, rymmer frekventa möten med älg, varg, kanske björn och annat vilt. Eller så lockar man med paddling och vilda forsar (eller rättare sagt forsar). Verklighetens moderna exploatering av naturresurser, synbar i många kalhyggen och dämnda älvar, riskerar därför att framstå som en besvikelse och utpekas som det stora hotet mot naturen.

I det sammanhanget har förekomsten av en rik historia och ett påtagligt kulturpåverkat landskap varit ”fel” berättelse om norra Värmland. Det historiska bruket av skogens resurser har till och med utmålats som en möjlighet till legitimering av det storskaliga mekaniserade skogsbruket eftersom skogen inte kan anses vara orörd. Naturvård och kulturmiljövård har därför länge haft svårt att se gemensamma mål och möjligheter i skogen, och genom att kulturmiljövårdande myndigheter tidigare saknade intresse för glesbygdens skogsområden hamnade kulturarvet på undantag. Under de senaste åren har en förändring kunnat skönjas, då insikten om det historiska brukets betydelse för den biologiska mångfalden har vuxit.

Glesbygd som process

De många fornlämningarna från vikingatid och medeltid i gamla Dalby storsocken vittnar om en bygd som producerade skinn, blästerjärn och älgrelaterade produkter som horn i stor skala för avsalu utanför den egna bygden. Arkeologiska undersökningar av bebyggelseämningar från denna tid visar att bruket av utmärkernas resurser genererade goda inkomster och ett liv i materiellt välstånd. Historien, uttryckt i fornlämningar, handlar också om en bygd med stor förmåga att hantera problem och hitta nya vägar för en bättre framtid. Detta har åtminstone varit fallet fram till 1900-talet.

Dagens problemtyngda glesbygd och gårdagens expansiva och välmående lokalsamhälle

Flottning, släppet förbi Höljes-dammen. Foto: Eva Svensson.

framstår som väsensskilda från varandra. Särskilt som de "fornstora" dagarna i Dalby storsocken varit bortglömda tills de inventerades och grävdes fram av arkeologer på 1990-talet. Även om folk i trakten kände till fångstgropar, kolningsgropar och järnframställningsplatser saknades kunskap om deras ålder och historiska sammanhang. Glesbygdspöblem, storskaligt resursutnyttjande, naturvårdens diskurs om den orörda naturen samt den officiella historiskrivningens flaggskepp om de på 1600-talet inflyttande svedjebrukarna hade trängt ut den äldre historien.

Återupptäckten av bygdens äldre historia möttes med glädje och stolthet av lokalbefolkningen men också med besvikelse över att de inte hade fått tillgång till denna kunskap tidigare. Att växa upp med föreställningen om att härstamma från en ung bygd, som fick betydelse först med de svedjebrukande finnarnas invandring på 1600-talet, återverkade på visionerna och viljan om bygdens framtid. En ung bygd, som ligger avlägset uppfattas som mindre viktig.

Förekomsten av ett äldre, dynamiskt lokalsamhälle reser frågan om vad som konstituerar

en glesbygd. I dagens urbancentrerade värld framstår glesbygder, särskilt skogrika och avlägsna sådana, som konstanta utkanter till mer dynamiska bygder och städer där den riktiga historien utspelade sig. Resultaten från norra Värmland talar dock snarast för att dagens glesbygd har skapats på grund av en marginaliseringsprocess.

Genom andra studier har den väsentligaste komponenten i en dylik marginaliseringsprocess blivit känd som en extraktionsekonomi. Ett närliggande exempel är Norrland, som enligt Ebba Lisberg Jensen, precis som norra Värmland utgjorde ett extraktionsområde för vattenkraft och skogsråvara. Inledningsvis gav exploateringen av dessa resurser många arbetstillfällen, vilket fick människor att ge upp jordbruk och mångsyssleri och istället gå över till vad som föreföll vara trygga lönearbeten. Med tiden kom dock många arbetsuppgifter att mekaniseras och råvarorna att fraktas till andra förädlingsplatser, med arbetslöshet som följd. Dessutom valde skogs- och vattenkraftsbolagen att lägga sina huvudkontor med arbetstillfällen och skatteintäkter i Stockholm. I dagens

allt starkare extraktionsekonomi exploateras Norrland och norra Värmland utifrån sina naturresurser, men dessa områden får varken arbetstillfällen eller skatteintäkter i utbyte.

Glesbygdens problem är alltså inte att betrakta som en geografisk eller naturtopografisk företeelse, utan som en fråga om makt, exploatering och djup orättvisa. Varken den svenska regeringsmakten (oavsett partifärg) eller EU har för avsikt att ändra på rådande förhållanden, trots visionerna om nya möjligheter för glesbygderna.

Konsumera natur och producera kulturarv

Efter Sveriges inträde i EU 1995 har de skogrika glesbygderna fått en ny roll. I en europeisk arbetsdelning ska de stå för tystnad, rekreation och upplevelse för trötta själar från dynamiska städer. Med andra ord ses utvecklingen av turism, framförallt natur- och kulturturism som glesbygdernas nya uppdrag

I norra Värmland har skidturismen gamla anor, och genom Branäsanläggningen har den blivit storskalig. Sommarturismen är mindre utvecklad, men den står som ett önskemål på makthavarnas agenda. Det har framförallt varit de inflyttade som har engagerat sig i utvecklingen av sommarturism. Oftast har de besökt området som turister innan de bosatte sig där permanent och ansett att turism varit deras bästa möjlighet till försörjning i den nya hemmiljön. Valet har också stämt väl överens med önskemålet om att leva nära naturen.

För "hemfölkets" har det varit mer främmande att jobba med turism. I norra Värmland råder en produktionsideologi, det vill säga att man ska vara arbetsmänniska och producera något, vilket är svärförenligt med en service- och konsumtionsnäring som turism. Dessutom behöver man starta och driva företag för att kunna utveckla en turismnäring. Turismen är positiv för bygden, men invånarna där vill ha ett "riktigt" arbete. För bygdens framtid ser man därför helst en industrietablering som genererar lönearbetstillfällen.

Under de senaste åren har gjorts en del satsningar på små företag, oftast enmansföretag

eller mindre familjeföretag, med inriktning mot naturturism. Inledningsvis kan man tro att naturen finns fix och färdig för turism och att naturturism därmed kan förefalla vara en enkel satsning. Tack vare allemansrätten är dock naturen fri för alla att avnjuta gratis. Det krävs alltså något mer för att göra naturturism till en affärsidé. Tyvärr har det visat sig svårt för många små företag att göra verksamheten bärkraftig trots arbete dygnet runt för att iscensätta bäversafaris och liknande aktiviteter.

Till skillnad från naturen har kulturarvet ansetts vara alltför påvert för att fungera i turismsatsningar. Det måste antingen förbättras eller nyproduceras. Med benäget stöd från EU har det tillkommit en mängd företeelser såsom museum, pilgrimstapet, fångstgrop, kulturturkoperativ, musealiserad säter och liknande i norra Värmland. Förhoppningen är att dessa anläggningar, efter det att EU har finansierat byggnationerna, ska kunna bära sig själva och generera intäkter till bygden. Verkligheten har varit krassare. Visst har satsningarna dragit turister och pengar till sig, men inte på långa vägar tillräckligt mycket för att verksamheten ska gå ihop och än mindre för att skapa arbetstillfällen.

Det har dock visat sig att det finns andra vinster med kulturarvsproduktion. Till skillnad från naturturismföretagen präglas kulturarvsproduktionen av att flera aktörer involveras och att särskilda grupper formeras för ansökningar av EU-bidrag och genomförande av de olika projekten. Genom att EU-bidragen kräver nationell medfinansiering har också allianser och nätverk mellan lokala grupper och kommunala och statliga verksamheter utvecklats. Kunskap och socialt kapital har således vuxit fram ur kulturarvsproduktioner.

Kulturarv, deltagande och ansvarstagande i det gröna folkhemmet

Den nya given inom såväl kulturarvssektorn som naturvården präglas av tankar på en ökad integrering mellan sektorerna, att natur och kulturarv ska användas som resurser i samhällsutvecklingen och att vanligt folk, medborgarna,

ska engageras i verksamheterna. Denna övergripande samhällstrend kallas ekologisk modernisering. Miljöfrågor och (ekonomisk) utveckling skall inte längre ses som motstridiga. Miljöproblem ska lösas med tekniska och administrativa innovationer, som mycket väl kan vara goda affärsidéer och därmed bidra till tillväxt. För svenskt vidkommande talade förre statsministern Göran Persson om *Det Gröna Folkhemmet* som arenan för detta äktenskap mellan miljö och tillväxt.

En viktig komponent i den nya givnen är engagerandet av medborgare i naturvårdens och kulturmiljövårdens processer. Dessa skall både vara deltagande och ansvarstagande, och helst ersätta statligt finansierad expertis. För naturvärden är det framförallt förvaltningsuppdrag som är aktuella, så kallad samförvaltning, med förhoppning om att den konfliktfyllda relationen mellan naturvård och lokalbefolkning i skogrik glesbygd skall förändras till det bättre. Fastställandet av vilka värden som ska förvaltas betraktas dock alltså som en expertangelägenhet, vilket gör det svårt att hantera konflikter kring heta arter som vitryggiga hackspettar och vargar.

Kulturarvssektorn har inte präglats av konflikter med lokalt boende på samma sätt som naturvärden. Företrädare för sektorn efterfrågar också i större utsträckning olika gruppers åsikter om vad som är angeläget kulturarv, och hyser en önskan om större mångfald i förvaltningsprocesserna. Men denna ambition ligger inte i linje med lokalt boende medborgares önskemål avseende kulturarvet. Dessa efterfrågar istället fler experter, eller rättare sagt närvarande experter, antikvarier som på plats kan berätta den vetenskapliga historien och svara på frågor.

Lokala traditioner och värderingar engagerar, men önskemålen om vetenskapliga utvärderingar av traditionerna är många. Liksom behoven att "veta hur det egentligen var". Det är inte fornlämningarna som sådana, utan de vetenskapliga berättelserna om dessa, som intresserar. Ständigt efterfrågas svar på följande frågor: hur gammalt är den, hur användes den och vilka var människorna som använde den? Ambitionerna att flytta över mer ansvar på

lokalt boende för att ersätta dyr antikvarisk kompetens överensstämmer därför inte med medborgarnas önskemål om mer närvarande antikvarier.

Kulturarv, och natur, i innovativa system för hållbar utveckling

Företrädare för kulturarvssektorn brukar frenetiskt hävda att kulturarv spelar roll, men *hur* framstår ofta som oklart. Kulturarvsbaserade turismsatsningar verkar ha svårt att vinna ekonomisk bärkraft, och det är därför svårt att värdera nyttan med dessa satsningar. Här poängteras att kulturarvet besitter en rad viktiga egenskaper som kan sättas in i bredare utvecklingsscenarier, men för att kunna synliggöra dessa är det viktigt att kulturarvssektorn söker integrering i andra samhälleliga sammanhang.

En av styrkorna med kulturarv är dess förmåga att kunna fungera som mötesplats i lokala sammanhang genom att kulturarv kan förena människor av olika politisk, religiös och nationell härkomst. Kulturarv är också, förutsatt att det stärks med antikvarisk närvaro och vetenskapliga berättelser, en viktig källa till lokal självkänsla eller "empowerment". I nyare forskning om samhällsutveckling, vilken ser bortom det tidigare betonade ekonomiska och teknologiska skeendet, lyfts både mötesplatser och "empowerment" fram som fundamentala förutsättningar för en hållbar och rättvis utveckling.

Människans relation till naturen är också viktig för skapandet av ett hållbarare samhälle, och här kan glesbygden visa på en framkomlig väg. Närheten till naturen är viktig för alla som valt att bo i norra Värmland, men relationen till naturen varierar. Inflyttade refererar till upplevelser, vackra utsikter och spännande möten med djur. För "hemfolk" handlar det snarare om vad som har hänt eller gjorts inte minst under jakt, eller om bra jaktpass. Att spana efter djur ingår i förberedelserna för en god jakt, och de inflyttades hänfördhet över vilda djur som exempelvis älgar ses med visst löje. Men det finns samtidigt ett erkännande av att naturumgäntar sig olika former, vilket öppnar nya möjligheter när det gäller människors engagemang i naturen.

Exempel på gemenskap och hållbar konsumtion: kolbullegrillning vid Ransbysättern. Foto: Eva Svensson.

I dagens konsumtionsinriktade samhälle skulle både natur och kulturarv kunna utgöra viktiga resurser och bidra till utvecklingen av en mer hållbar konsumtion samt utgöra en motvikt till den accelererande shoppingen med allt fler shoppingcentra. Istället för att se natur- och kulturturism som ekonomiska misslyckanden skulle de kunna utvecklas för att locka människor till en annan typ av konsumtion.

Kulturarv, och natur, kan spela viktiga roller för skapandet av hållbarare utveckling både i skogliga glesbygder och i samhället i stort. Men det krävs en ökad integrering av expertkompetens i lokala vardagssammanhang, vilket inte kan ersättas av ökat medborgaransvar, och en vilja från ansvariga myndigheter att inte begränsa sig till det egna sektorsintresset, utan att verka i bredare sammanhang i samhället.

Referenser

- Bladh, G. 1995. *Finnskogens landskap och människor under fyra sekler. En studie av samhälle och natur i förändring*. Forskningsrapport 95:11, Samhällsvetenskap, Högskolan i Karlstad.
- Blom, T. 2008. Värmland – från turism till upplevelseindustri. I: Berger, S. (red.), *Regional utveckling – om produktion, livskvalitet och indlytande*. Karlstad University Press, s. 65-73.
- Borgerhoff Mulder, Monique & Peter Coppilillo, 2005. *Conservation. Linking ecology, economics and culture*. Princeton & Oxford: Princeton university press.
- Cooke, B. & U. Kothari (red.) 2004 (2001). *Participation. The new tyranny?* London & New York: Zed Books.
- Correia, T. P. 2004. Rural landscape changes and public policies. Understanding peoples decisions and reactions as a basis for future management. Examples from southern Europe. Saltzman, K. & M. Stenseke (red.), *Landscape management with people in mind. Proceedings from a workshop at Lökeberg, 12-13 Nov 2003*. Department of human and economic geography. Occasional Papers 2004:2. Göteborg, s. 18-31.
- Emanuelsson, M. 2003. *Skogens biologiska kulturarv. Att tillvarata föränderliga kulturvärden*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Emanuelsson, M. & Johansson, A. & Nilsson, S & Pettersson, S & Svensson, E 2003. *Settlement, shieling and landscape. The local history of a forest hamlet*. Lund studies in medieval archaeology 32. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Emanuelsson, M. & Johansson, E & Ekman, A-K (red.) 2008. *Peripheral communities. Crisis, continuity and long-term survival*. Skrifter från forskningsprojektet Flexibilitet som tradition, Ångersjöprojektet 7. Institutionen för stad och land, SLU, Uppsala.
- En samlad naturvårdspolitik*. Regeringens skrivelse 2001/02:173.
- Fischer, F. 2000. *Citizens, experts and the environment. The politics of local knowledge*. Durham & London: Duke university press.
- Formas 2007. *Kunskap om landsbygdens utveckling. Forskningsstrategi 2006*. Rapport R4:2007.
- Greeves, T. 1989. Archaeology and the green movement: a case for *perestroika*. *Antiquity* 63, s. 659-666.
- Gunderson, L. H. & C. S. Holling (red.), 2002. *Panarchy. Understanding transformations in human and natural systems*. Washington m fl: Island Press.
- Hajer, M. A. 2005. *The politics of environmental discourse. Ecological modernisation and the policy process*. Oxford: Clarendon Press.
- Lisberg Jensen, E. 2002. *Som man ropar i skogen. Modernitet, makt och mångfald i kampen om Njakafjäll och i den svenska skogsbruksdebatten 1970-2000*. Lund University, Lund studies in human ecology 3.
- Länsstyrelsen i Värmlands län, 2008. *Utveckling av kultur- och naturturism i Värmlands län. Redovisning av uppdrag 50 till Miljödepartementet*. Rapport nr 2008:10.
- Massey, D. B. 2005. *For space*. London: SAGE.
- Morse, S. 2008. Post-sustainable development. *Sustainable development* 16, 341-352.
- Naturvårdsverket 2003. *Lokal förankring av naturvård genom deltagande och dialog*. Naturvårdsverket rapport 5264-0. Stockholm.
- Nilsson, B. & Skoglund, P. & Svensson, E. 2008. *Mötesplatser – på väg mot en samlad natur- och kulturmiljövård*. Archaeology@Lund, vol. 3.
- Paju, M. 2004. *Kulturmiljön i den regionala utvecklingen. En fallstudierapport*. Rapport från Riksantikvarieämbetet 2002:4, Stockholm.
- Stenseke, M. 2001. *Landskapets värden – lokala perspektiv och centrala utgångspunkter. Om vägar till ökad lokal delaktighet i bevarandeplaneringen*. Choros 2001:1. Göteborgs universitet.
- Storm, A. 2008. *Hope and rust. Reinterpreting the industrial place in the late 20th century*. Stockholm: Division of History of Science and Technology, Royal Institute of Technology, KTH.
- Svensson, B. 1998. Hur utövas makten över landskapet? Tid och plats som kompetens i den moderna kulturmiljön. Pettersson, R. & Sörlin, S. (red.), *Miljön och det förflutna. Landskap, minnen, värden*. Idéhistoriska skrifter 22. Umeå: Umeå universitet, s. 50-75.
- *Svensson, E. 2010. *Kulturarv, natur och utveckling. Problem och möjligheter i skoglig glesbygd*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet. Tillgänglig på Internet: <http://www.raa.se/publicerat/9789172095687.pdf>
- Thorell, K. 2008. *Naturvårdsplanering med förankring i det lokala. Villkor för delaktighet och underifrånperspektiv i vården av värden i odlingslandskapet*. Meddelanden från Göteborgs universitets geografiska institutioner. Serie B, nr 114. Handelshögskolan vid Göteborgs universitet.
- Tukker, A. & Charter, M. & Vezzoli, C. & Stø, E. & Munch Andersen, M (eds.) 2008. *Perspectives on radical changes to sustainable consumption and production*. System innovation for sustainability 1. Sheffield: Greenleaf publishing.
- Vilborg, I. & Svanberg, O. 2005. *Skyddad natur – en motor för regional och lokal utveckling. En främjande utvärdering av arbetet för hållbar regional utveckling genom skötsel och nyttjande av skyddade områden*. Naturvårdsverket. Rapport 5504, Stockholm.
- de Vylder, S. 2007 (omarbetad upplaga). *Utvecklingens drivkrafter. Om fattigdom, rikedom och rättvisa i världen*. Stockholm: Forum Syd.
- Ödmann, E. & Bucht, E. & Nordström, M. 1982. *Vildmarken och välfärden. Om naturskyddslagstiftningens tillkomst*. Stockholm: LiberFörlag.

*= Litteratur med anknytning till projektet

Övrig litteratur med anknytning till projektet

- Svensson, E. & Skoglund, P. 2010. Discourses of nature conservation and heritage management in the past, present and future. Discussing heritage and sustainable development from Swedish experiences. *European Journal of Archaeology*, vol.13, no 3.
- Svensson, E. 2009. Consuming nature-producing heritage. Aspects on conservation, economical growth and community participation in a forested sparsely populated area in Sweden. *International journal of Heritage Studies* 15:6. (Artikeln utvald att ingå i samlingsvolymen "Supporting World Environment Day 2011 and the International Year of Forests" utg. Taylor & Francis and Routledge 2011).

Föredrag i anslutning till projektet

- Svensson, E. Urban centrality, marginalisation and citizenship: between globalisation and regionalism (humanities and social aspects), vid European studies institute, Siauliai universitet, Litauen maj 2006.
- Svensson, E. Den hållbara medborgaren. Värderingar, traditioner och kunskap i konflikt, på Riksantikvarieämbetets FoU-seminarium, tema Landskap med historia, Stockholm augusti 2006.

- Svensson, E. Consuming nature – producing heritage, vid World Archeological Congress, Dublin, Irland, juli 2008.
- Svensson, E. Konsumera natur – producera kulturarv, paper vid vid KSSPA (Karlstad Seminar on Studying Political Action) 4, Karlstad, oktober 2008.
- Svensson, E. The link between land use and landscape pattern. Some examples from Sweden, vid öppningsseminarium för DYLAN-projektet, Trondheim, Norge, februari 2009.
- Svensson, E "Kulturarv, deltagande och ansvarstagande i det gröna folkhemmet" paper vid KSSPA (Karlstad Seminar on Studying Political Action) 5, Karlstad, oktober 2009.

Projektledare

Eva Svensson
Professor i miljövetenskap
Avdelningen för hälsa och miljö
Karlstads universitet

Medborgare, kulturmiljö och planering – ett kvantitativt angreppssätt på medborgardeltagande

Krister Olsson

Citizens, Cultural Heritage and Planning – a quantitative approach to citizen participation

The development from an industrial society to a knowledge society gives rise to several challenges for urban planning and heritage management. This article focuses on challenges regarding citizen participation. Noting a general lack of knowledge on how local citizens experience and value urban heritage, the article addresses questions on how to obtain and utilize such knowledge in urban planning. Of particular importance is how to involve a large group of citizens and identify collective claims on the urban environment. The benefits of using quantitative (questionnaires), rather than qualitative methods (for example public meetings), are illustrated by empirical findings from a survey in Arboga municipality. The main advantage with a quantitative approach is the potential to bring out knowledge about public good characteristics in the urban environment.

Krister Olsson
Institutionen för samhällsplanering och miljö
Kungliga Tekniska högskolan (KTH)
(Numera anställd på Riksantikvarieämbetets samhällsavdelning)

De senaste årtiondenas långtgående och snabba samhällsförändringar ställer många frågor om våra städers och regioners framtida utveckling. Internationalisering, ökad rörlighet i olika avseenden och tilltagande individualism utmanar bilder av homogena lokalsamhällen. När varor, kapital, information och arbetskraft rör sig alltmer i globala flöden kan det tyckas som att vårt behov av förankring i tillvaron får mindre betydelse. När vardagen blir en del av ett globalt samhälle kan dock förankringen i en lokal gemenskap bli allt viktigare för många människor.

En ny samhällssituation innebär nya förutsättningar för samhällsplaneringen. Alla städer och regioner deltar idag, mer eller mindre medvetet, i ett konkurrensspel som handlar om att vara attraktiv för boende, företag och investeringar samt för olika besökare. Det ställs stora förväntningar på kultur, livsmiljökvatiteter och, inte minst, på den lokala och regionala kulturmiljön som resurser för utveckling.

Som ett resultat har diskussionen om hantering av kulturarvet i stadsmiljöer utvecklats från en fråga om bevarande och skydd av enskilda objekt och avgränsade miljöer till en

fråga om hållbar förvaltning och varsam utveckling av olika kulturvärden av betydelse för en god livsmiljö och för lokal och regional utveckling. I huvudsak har dock denna förnyelse av kulturmiljöarbetet hittills baserats på antaganden om kulturmiljöns betydelse, eftersom det råder stor osäkerhet om vilka värden som kulturmiljön skapar för olika grupper. Det saknas än så länge mer djupgående kunskap i detta avseende, liksom metoder för hur sådan kunskap kan tas fram och tillämpas i kommunal planering och kulturmiljövård.

Varje plats är komplex och mångfasetterad med många olika betydelser för olika intressenter och grupper av medborgare. Olika grupper uppfattar samma plats och dess kvaliteter på olika sätt och platsen representerar på så sätt många olika värden. Det är i huvudsak bara direkt berörda intressenter och grupper som kommer till uttryck i planeringens processer. Samtidigt visar erfarenheter från praktik och forskning att många miljöer representerar värden för en större krets av medborgare än de som faktiskt bor, arbetar eller på andra sätt utnyttjar verksamheter, besöker och vistas i aktuella områden.

Det finns många olika analysmetoder för att beskriva stadsmiljön och dess kulturhistoriska sammanhang. Många av dessa metoder är i huvudsak inriktade på att beskriva stadsmiljöns egenskaper i olika avseenden snarare än att definiera miljöns värden. I denna mening kan begreppet kulturhistoriskt värde tolkas som en egenskapsbeskrivning snarare än en värdebeskrivning av en given kulturmiljö. Det betyder att kulturmiljöns värde inte bestäms genom kulturhistoriska expertanalyser, utan genom analyser av anspråk som görs av olika intressen och, inte minst, medborgarnas värdesättning av miljön på olika sätt.

Medborgardeltagande i kulturmiljövård och planering

Frågan om medborgardeltagande i samhällsplaneringen har varit en ständigt aktuell fråga alltsedan slutet av 1960-talet. Frågan har sin utgångspunkt i det sena 1960-talets och tidiga 1970-talets kritik mot långtgående förändringar av befintliga stadsmiljöer och de nya miljöer som planeringen resulterade i. Kritiken avsåg inte minst formerna för beslutsfattande, som många gånger innebar att medborgarnas uppfattningar och viljor marginaliserades. Därefter har många försök gjorts samt metoder och arbetssätt utvecklats för att tydligare inkludera medborgarna och deras perspektiv i planeringen. Införandet av Plan- och bygglagen i slutet av 1980-talet syftade bland annat till att stärka medborgarnas roll. Förutom demokratiska ambitioner motiveras deltagande med att medborgarna har kunskaper och erfarenheter som utgör viktiga beslutsunderlag.

Traditionellt har samhällsplanering emellertid uppfattats eller beskrivits som en rationell verksamhet där planeraren är en expert som har förmåga att göra objektiva och värderingsfria överväganden. Denna syn på planering har alltmot kommit att ifrågasättas och ersättas av ett kommunikativt ideal där olika intressen – inklusive medborgarna – ska ges samma utrymme och lika möjligheter att delta i planering och beslutsfattande. I praktiken framträder detta kommunikativa ideal dock ofta bara på ett retoriskt plan. Praktiken domineras fortfarande av

starka föreställningar om att planering är – och bör vara – en expertstyrd verksamhet.

Idéer om medborgardeltagande i samhällsplaneringen bygger dessutom i huvudsak på en föreställning om ett aktivt deltagande från direkt och indirekt berörda. Därmed bygger det också på en föreställning om att de berörda har resurser och förmåga att konkretisera och formulera de värden som kan förknippas med specifika kvaliteter i stadsmiljön. Erfarenheter från praktiken visar emellertid att ett aktivt deltagande i planeringens processer är svårt att uppnå. Ett skäl till detta förhållande är att planeringen domineras av begrepp och styrs av en dagordning som tar utgångspunkt i professionella och rationella förhållningssätt inriktade mot abstrakta värden, snarare än socialt och erfarenhetsanknutna värden som är utgångspunkt för dem som direkt och indirekt berörs av planeringens åtgärder.

Avsaknaden av ett brett deltagande i samhällsplaneringen är således inte ett resultat av ett ointresse för planeringens inriktning från medborgarnas sida eller att de står opåverkade av olika åtgärder i stadsmiljön. Snarare kan det tolkas som ett resultat av att medborgarna på olika sätt marginaliseras i planeringens processer. Ytterligare ett skäl till avsaknaden av ett brett deltagande hänger samman med att stadsmiljön uppvisar egenskaper som kan betecknas som kollektiva nyttigheter, vilket innebär att miljön fungerar som en infrastruktur för människor i deras vardagliga aktiviteter.

Kulturmiljö som kollektiv nyttighet och infrastruktur

Begreppet infrastruktur förekommer idag i de mest skilda sammanhang. Av tradition är det fysiska anläggningar och tekniska system som betraktas som infrastruktur. Den traditionella fysiska infrastrukturen, exempelvis vägar, är dock inte för alltid given. Infrastrukturen är inte liktydig med de fysiska anläggningarna och systemen som sådana. De är inte infrastruktur, men kan fungera som sådan, det vill säga som den arena på vilken ekonomiska och sociala aktiviteter i samhället genomförs och som i förhållande till dessa aktiviteter är stabil

och endast förändras långsamt. Detta betyder att det är den faktiska användningen av anläggningen eller systemet och värderingar avseende dessa i övrigt som avgör om anläggningen eller systemet ska betraktas som infrastruktur.

Det finns flera egenskaper hos byggd miljö som ger skäl att betrakta den som infrastruktur. En egenskap är infrastrukturens generalitet över tiden. Med detta menas att bebyggelse kan återanvändas i nya funktioner över tiden. Enskilda byggnader eller bebyggelsemiljöer som – direkt eller indirekt – byter användning över tiden kan därför ses som infrastruktur. Infrastruktur har också en system- eller nätverksfunktion. I ett infrastrukturperspektiv är det således samspelet mellan olika delar av stadsmiljön som kännetecknar kulturmiljön snarare än de enskilda delarnas (objektens) inneboende egenskaper. Ytterligare en central egenskap är mångsidighet i användningen. Denna kan formuleras så att många människor, i hushåll och företag, samtidigt kan utnyttja och påverkas av infrastrukturen. Hela den yttre miljön i en stad kan ses som en infrastruktur. Typiskt för infrastruktur är att den ger upphov till en kollektiv nytta. Det går inte att utesluta någon från att ta del av eller uppleva den yttre miljön.

En central fråga blir då vilka kvaliteter i den byggda miljön som har betydelse för medborgarna. De som bor eller regelbundet vistas på en viss plats kan förknippa större värden med platsen än personer som inte bor eller vistas där, helt enkelt genom att de har möjlighet att uppleva eller njuta av miljön i sina dagliga aktiviteter. Den specifika miljön kan emellertid också värderas högt av personer som sällan eller aldrig besöker denna. Värderingarna kan här baseras på möjligheten att besöka miljön i framtiden och/eller helt enkelt på en uppskattning av själva existensen av miljön utan att de för den skull besöker den. Medborgarnas användning och värderingar av bebyggelsemiljön definierar egenskaper i och delar av denna som en infrastruktur. Enligt detta synsätt definieras stadsmiljön som en kulturmiljö, samt miljöns värden, av enskilda medborgare genom deras värdering och användning.

Att inkludera ett bredare deltagande av medborgare i planeringen är per definition bara

en angelägenhet när det gäller kollektiva nyttigheter. Förutsättningarna för att åstadkomma ett aktivt och direkt deltagande är dock begränsade. Problemet är att det inte finns några starka incitament för enskilda att agera för att tillgodose kollektiva nyttigheter. Ju större den kollektiva nyttan är desto färre – relativt sett – kommer sannolikt att engagera sig. Den enskilde har inget extra att vinna genom att engagera sig, så länge som alla andra gör det. Problemet är naturligtvis att alla kan förväntas resonera eller agera på samma sätt. Resultatet blir att ingen eller väldigt få kommer att försöka bevaka den kollektiva nyttan.

I ett infrastrukturperspektiv kan frågan om stadsmiljöns värden och egenskaper inte reduceras till en avgränsad grupp av experter (och politiker) att avgöra. Det finns skäl att bredda beslutsunderlaget med en bättre bild av medborgarnas värderingar samt direkta och indirekta användning av den byggda miljön. Slutsatsen av detta resonemang är att en bredare kunskap om värderingar avseende den byggda kulturmiljön måste inhämtas på annat sätt än genom medborgarnas direkta och aktiva deltagande i planeringens processer.

Kvantitativ metod för medborgardeltagande i planeringen

Med stöd i det teoretiskt grundade resonemanget ovan redovisas i det följande en metod för att i kommunal planering och kulturmiljövård inhämta och nyttiggöra kunskaper om stadsmiljöns värde och nytta för olika grupper av medborgare. Metoden bygger på enkätmetodik och har testats genom ett fullskaleförsök i Arboga kommun i anslutning till den översiktliga planeringen. Angreppssättet motiveras med utgångspunkt i att stadsmiljön uppvisar egenskaper som kan betecknas kollektiva nyttigheter. Möjligheterna att fånga den kollektiva nyttan förutsätter i princip undersökning utifrån alla medborgares perspektiv, såväl direkt som indirekt berörda.

Genom att i kvantitativ mening summera enskilda personers svar på olika frågor tolkas egenskaper i stadsmiljön och olika delar av staden som kollektiva nyttigheter, det vill säga

som gemensamma angelägenheter för många medborgare. Det systematiska arbetssättet resulterar på så sätt i ett kunskapsunderlag om stadsmiljöns kollektiva egenskaper och andra frågor ur ett medborgarperspektiv som annars inte skulle vara tillgängliga.

I figuren nedan redovisas i sammanfattning hur arbetet med ett kvantitativt angreppssätt på medborgardeltagande i form av en enkätundersökning kan organiseras och genomföras i anslutning till främst översiktlig planering.

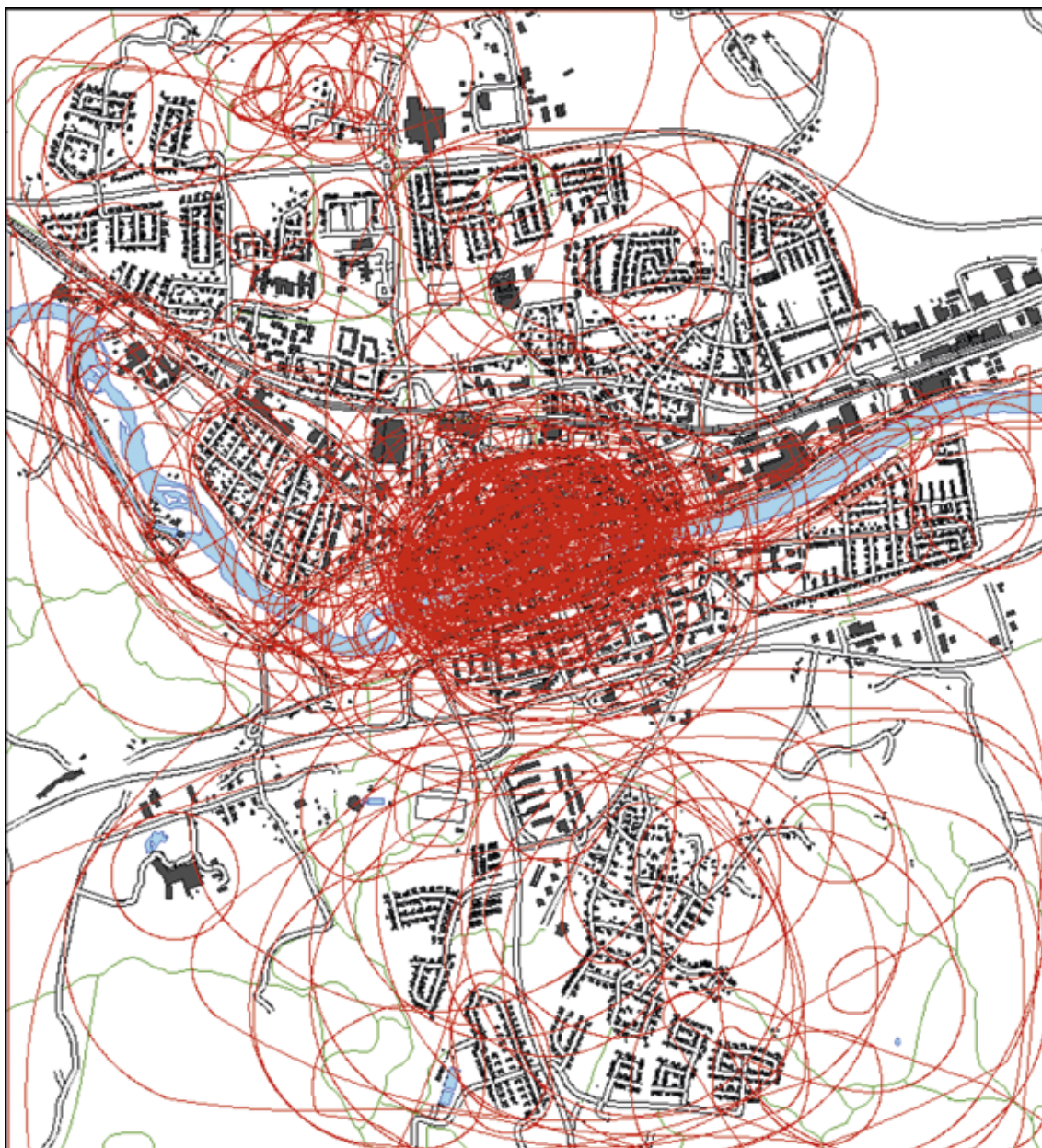
Det är väsentligt att inledningsvis klargöra syftet med undersökningen. Ett precist syfte och en tydlig avgränsning underlättar analyser av resultaten och möjligheten att dra slutsatser som kan nyttiggöras i planeringen. Med utgångspunkt i undersökningens syfte är nästa steg att identifiera *frågeområden* som ska behandlas i undersökningen. I arbetet med att identifiera och precisera frågeområden är en möjlighet att bjuda in olika intressenter till en

särskild *workshop*. Syftet med en sådan workshop kan vara att uppmärksamma platser, aspekter och värden i stadsmiljön som inte per automatik är framträdande hos planeringsansvariga och företrädare för den offentliga kulturmiljövården. Workshopen ger underlag för att formulera hypoteser för undersökningen och kan på så sätt fungera som ett underlag för *frågekonstruktion* till undersökningen. När ett första utkast av enkätformuläret är färdigt bör en *pilotstudie* genomföras. Syftet är att stämma av att formuläret och frågor fungerar och uppfattas på det sätt som är avsett.

Det är minst sagt en utmaning att konstruera frågor till enkätundersökningar och det finns många fallgropar. Utmaningen ligger i att konstruera enkla frågor som så långt som möjligt uppfattas på samma sätt av alla deltagare i undersökningen och som faktiskt mäter det som är avsikten att mäta. Frågekonstruktion är ett mödosamt arbete som underlättas

Arbetsprocess för postenkät ställd till medborgare i anslutning till översiktlig planering.

Särskilt uppskattade områden i Arboga tätort. Varje enskild röd ring motsvarar en persons uppfattning och värdering. Många överlappande svar ger grund för att tolka Arboga stadskärna som en gemensam angelägenhet och kollektiv nyttighet.

av erfarenhet, men som också kräver noggrannhet och formuleringar som är väl genomtänkta. Förhållandevis mycket resurser bör således läggas på frågeformulering.

I undersökningar som handlar om den fysiska miljön och planeringen kan med fördel olika typer av skriftlig information förmedlas i enkätformuläret liksom kartor och bilder användas. Kartor kan också användas genom att deltagarna får avge sitt svar direkt på kartan,

exempelvis genom att ringa in något som efterfrågas. Varje enskilt svar, till exempel ett inringat område, är ett uttryck för den enskildes intresse. När den enskildes svar överlappar med många andras svar kan det tolkas som ett gemensamt intresse för den berörda miljön. Motiven bakom varje enskilt svar kan skilja sig åt, men sammantaget ger alla svar grund för att tolka aspekter och delar av stadsmiljön som en kollektiv nyttighet. På kartan ovan redovisas

alla svar på en fråga i Arboga om vilket område i staden som särskilt uppskattas. Av resultatet framgår att den historiska stadskärnan har fått flest svar.

Vilka som ska delta i undersökningen är beroende av syfte och avgränsning. Totalundersökning innebär att alla berörda tillfrågas. Om en större grupp berörs är det dock ofta nödvändigt att göra ett slumpmässigt *urval*, eftersom datamängden annars skulle bli ohanterlig. Det slumpmässiga urvalet ger en grund för att i analysen generalisera undersökningens resultat att gälla för hela den berörda gruppen.

I *utskicket* av enkätformuläret till urvalsgruppen ska ingå, förutom själva enkätformuläret, ett introduktionsbrev och ett svarskuvert. Det kan inte förväntas att alla svarar omgående och det kan därför behövas flera *påminnelser*. Det kan inte heller förväntas att alla också väljer att delta i undersökningen. Bortfall är alltid en källa till osäkerhet och genomförande av en *bortfallsanalys* bör därför genomföras för att försäkra sig om att de som har valt att inte delta inte skiljer sig på ett systematiskt sätt från dem som deltagit.

De returnerade enkätformulären och de ingående svaren på enskilda frågor registreras i en databas och därefter kan *analyser av resultaten* göras. Normalt syftar enkätundersökningar till att bekräfta eller förkasta hypoteser om skillnader mellan olika grupper av svarande. I detta sammanhang är avsaknaden av skillnader mellan olika grupper av minst lika stort intresse, eftersom det kan bekräfta en hypotes om stadsmiljöns kollektiva egenskaper. Stor överensstämmelse mellan olika grupper i uppfattningar och värderingar av kvaliteter i stadsmiljön visar på stadsmiljöns kollektiva nytta.

Det kan vara lämpligt att på olika sätt *följa upp* undersökningen genom att diskutera resultaten i en vidare grupp. Syftet skulle då vara att tolka resultaten och att fördjupa svaren på frågan "varför" resultaten ser ut som de gör. Resultaten från undersökningen fungerar på så sätt som underlag för fortsatta diskussioner med medborgarna. Undersökningens resultat ger ett

viktigt underlag för *slutsatser* inför framtida planering genom att medborgarnas värderingar och uppfattningar synliggörs och uppmärksammas på ett systematiskt sätt. Identifiering av stadsmiljöns kollektiva egenskaper visar på kvaliteter och värden som bör beaktas vid framtida åtgärder i stadsmiljön.

Avslutning

Resonemangen i denna artikel har inriktats mot hur medborgarna använder och värderar stadsmiljön och hur kunskap om detta kan fungera som ett underlag i kommunal planering och kulturmiljövård. Artikelns diskuterar ett kvantitativt angreppssätt på medborgardeltagande omfattande enkätmetodik. Genom att i kvantitativ mening summera enskilda personers svar på olika frågor tolkas egenskaper i stadsmiljön och olika delar av staden som kollektiva nyttigheter, det vill säga som gemensamma angelägenheter för många medborgare. Det diskuterade angreppssättet syftar inte till att ersätta andra, mer traditionella, metoder för medborgardeltagande. Snarare ska det ses som ett komplement som ger underlag för att identifiera stadsmiljöns kollektiva egenskaper och medborgarnas gemensamma uppfattningar i övrigt avseende stadens kvaliteter och värden.

Det systematiska arbetssättet resulterar i ett kunskapsunderlag om stadsmiljöns kollektiva egenskaper och andra frågor ur ett medborgarperspektiv som annars inte skulle vara tillgängliga. Det kan, liksom andra översiktliga kunskapsunderlag, fungera som en utgångspunkt för att formulera den översiktliga planeringens inriktning. I syfte att erhålla en djupare förståelse för vilka bakomliggande motiv som bygger upp det gemensamma intresset behövs dock kompletterande undersökningar. Det är med andra ord inte slutpunkten i en dialog med medborgarna. Det kan ses som ett första steg som följs av andra aktiviteter där medborgarna involveras på olika sätt i kommunal planering och kulturmiljövård.

Referenser

- Allison, G. m.fl. 1996. *The Value of Conservation?* English Heritage. London.
- Ashworth, J. & Voogd, H. 1990. *Selling the City: marketing approaches in public sector urban planning*. Belhaven Press, London.
- Baer, N. S. & Snickars, F. (red.) 2001. *Rational Decision-Making in the Preservation of Cultural Property*. Dahlem university press. Berlin.
- Bohm, K. 1985. *Med- och motborgare i stadsplaneringen. En historia om medborgardeltagandets villkor*. Liber/Byggnadsforskingsrådet. Stockholm.
- Boverket. 2006. *Lär känna din ort! – metoder att analysera orter och stadsdelar*. Boverket. Karlskrona.
- Cars, G. & Olsson, K. & Snickars, F. 1996. *Kulturmiljö på spel*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Coccosis, H. & Nijkamp, P. (red.) 1995. *Planning for Our Cultural Heritage*. Avebury. Aldershot.
- Creighton, J. L. 2005. *The Public Participation Handbook*. John Wiley & Sons. San Francisco.
- Dahmström, K. 1996. *Från datainsamling till rapport – att göra en statistisk undersökning*. Studentlitteratur. Lund.
- De La Torre, M. (red.) 2002. *Assessing the Values of Cultural Heritage*. The Getty Conservation institute. Los Angeles.
- Ejlertsson, G. 2005. *Enkäten i praktiken. En handbok i enkätmetodik*. Studentlitteratur. Lund.
- Hayden, D. 1995. *The Power of Place. Urban Landscapes as Public History*. MIT Press, Cambridge. Massachusetts.
- Healey, P. 1997. *Collaborative Planning. Shaping Places in Fragmented Societies*. Macmillan Press. London.
- Hutter, M. & Rizzo, I. (red.) 1997. *Economic Perspectives on Cultural Heritage*. Macmillan Press. London.
- Johansson, B. & Snickars, F. 1992. *Infrastruktur. Byggsektorn i kunskapsambället*. Byggnadsforskingsrådet. Stockholm.
- Khakee, A. 2006. *Medborgardeltagande i samhällsplanering*. Blücher, G. & Graninger, G. (red.) *Planering med nya förutsättningar: Ny lagstiftning. Nya värderingar*. Linköping University Electronic Press. Linköping.
- Lynch, K. 1960. *The Image of the City*. MIT Press, Cambridge. Massachusetts.
- Mason, R. 2005. *Economics and Historic Preservation: A Guide and Review of the Literature*. The Brooking Institution. Washington DC.
- Navrud, S. & Ready, R. C. (red.) 2002. *Valuing Cultural Heritage. Applying Environmental Valuation Techniques to Historic Buildings, Monuments and Artifacts*. Edward Elgar, Cheltenham, UK, Northampton, MA. USA.
- Nilsson, T. 2005. *Till vilken nytta? Om det lokala politiska deltagandets karaktär, komplexitet och konsekvenser*. Lunds universitet. Lund.
- Olsson, K. 2003. *Från bevarande till skapande av värde. Kulturmiljövården i kunskapsambället*. KTH. Stockholm.
- Olsson, K. 2004. *Kulturmiljövården och medborgarna. Nya planeringsförutsättningar i kunskapsambället. PLAN, nr 1 – 2004*.
- Olsson, K. 2007. *Utmaningar i arbetet med platsmarknadsföring. Kulturmiljön i den postindustriella samhällsutvecklingen*. Molin, T. & Paju, M. (red.) *Industrihistoriska kulturarv i regional utveckling – sociala och ekonomiska aspekter*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Olsson, K. & Löfvenberg, M. & Snickars, F. 2002. *Att skapa värden. Natur- och kulturmiljövårdens roll i kunskapsambället*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Olsson, K. & Snickars, F. 2002. *Medborgarperspektiv i kulturmiljöplaneringen – fallstudie Umeå*. Blücher, G. & Graninger, G. (red.) *Hur djup är kulturens brunn?*. Vadstena forum och Linköpings universitet. Linköping.
- Schibbye, B. & Pålstam, Y. 2002. *Landskap i fokus – utvärdering av metoder för landskapsanalys*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Skantze, A. 2000. *Den levda miljön*. KTH. Stockholm.
- Sternudd, C. 2007. *Bilder av småstaden – om estetisk värdering av en stadstyp*. Lunds universitet. Lund.
- Trost, J. 1994. *Enkätboken*. Studentlitteratur. Lund.
- Wärneryd, B. (red.) 1993. *Att fråga. Om frågekonstruktion vid intervjuundersökningar och postenkäter*. Statistiska centralbyrån. Örebro.

Litteratur med anknytning till projektet

- Olsson, K. 2008. Citizen Input in Urban Heritage Management and Planning – A quantitative approach to citizen participation. *Town Planning Review*, 79 (4) 2008, pp. 371-394.
- Olsson, K. 2008. Heritage management in urban development planning. Haas, T (red.) *New Urbanism & Beyond: Contemporary and Future Trends in Urban Design*. Rizzoli. New York.
- Olsson, K. 2010. Cultural Heritage as a Resource in Place Marketing. Mälkki, M. & Schmidt-Thomé, K. (red.) *Integrating Aims. Built Heritage in Social and Economic Development*. Aalto University. Espoo.
- Olsson, K. & Berglund, E. 2008. *Företag, kulturmiljö och planering. Resultat och lärdomar av en explorativ studie i Arboga*. KTH. Stockholm. Opublicerad arbetsrapport.
- Olsson, K. & Berglund, E. 2009. City marketing: the role of the citizens. Nyseth, T. & Viken, A. (red.) *Place Re-invention: Northern Perspectives*. Ashgate. Farnham.
- Olsson, K. & Berglund, E. (under utgivning) *Medborgare, kulturmiljö och planering. Ett kvantitativt angreppssätt på medborgardeltagande*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.

Seminarier och workshops

- Genomförande av workshop *Kulturmiljön i Arboga och dess sociala och ekonomiska värden*, Arboga 31 maj 2006. Krister Olsson & Elin Berglund
- Kulturmiljöns sociala och ekonomiska värden*. Presentation vid seminarium Plats och tradition, Riksantikvarieämbetet, Stockholm 20 september 2006. Krister Olsson & Elin Berglund
- Presentation av projekt *Kulturmiljöns sociala och ekonomiska värden* samt deltagande i ”kick-off workshop” för CO-HERIT (Communicating Heritage in Urban Development Processes), Nordic-Baltic cooperation project, Tromsø, Norge, 1-2 februari 2007. Krister Olsson
- Presentation av projekt *Kulturmiljöns sociala och ekonomiska värden* vid FOU-seminarium: *Kulturarv, ekonomi och regional utveckling* på Riksantikvarieämbetet, Stockholm 22 maj 2007. Krister Olsson & Elin Berglund
- Ditt Arboga. Informations- och diskussionsmöte*. Presentation av enkätundersökning Ditt Arboga på Arboga kommun, 12 september 2007. Krister Olsson & Elin Berglund

Ditt Arboga – Kulturmiljöns sociala och ekonomiska värden, föredragning för Arboga kommunstyrelse, Arboga 8 oktober 2007. Krister Olsson & Elin Berglund

Ditt Arboga – Kulturmiljöns sociala och ekonomiska värden, workshop, Arboga 8 oktober 2007. Krister Olsson & Elin Berglund

Kulturmiljö som resurs. Föredrag vid öppet seminarium, Arboga kommun, Arboga 21 maj 2008. Krister Olsson

Presentation av resultat från projekt *Kulturmiljöns sociala och ekonomiska värden* samt deltagande i avslutande workshop för CO-HERIT (Communicating Heritage in Urban Development Processes), Nordic-Baltic cooperation project, Arboga, 21-23 maj 2008. Krister Olsson

Hur skapar du en dialog med medborgarna kring planering av offentliga platser? Föredrag vid konferens Attraktiva offentliga rum, 24-25 augusti 2009, Bygget konferens, Stockholm. Krister Olsson

Projektledare

Krister Olsson

Tekn. dr

Institutionen för samhällsplanering och miljö

Kungliga Tekniska högskolan (KTH)

(Numera anställd som utredare på Riksantikvarieämbetets samhällsavdelning)

Projektmedarbetare

Elin Berglund

Doktorand

Samhällsplanering och miljö

Kungliga Tekniska högskolan (KTH)

Kalejdoskop – sätt att se på kulturarv

Anna Molin

Kaleidoscope – ways to view cultural heritage

Since 2010, all county administrative boards in Sweden have worked together with the development project Kaleidoscope. Within the project we have challenged the idea of “a homogenous Sweden” and have tested methods to involve more people in matters concerning cultural heritage. We have worked to highlight more stories and sites, but also turned our eyes towards our own organization to see what we can change in our daily routine. The work has provided important new knowledge and many experiences. Nevertheless, much remains before we have reached the goal of a cultural heritage work that could be more open and inclusive for all.

Anna Molin
Kultur och välfärdsenheten
Länsstyrelsen Västernorrland

Kulturmiljövården står inför en rad utmaningar. En av dessa är att utmana föreställningen om ”ett homogent Sverige”. Många perspektiv, berättelser och människor har genom detta förklarat synsätt fått stå utanför den nationella historieskrivningen, både ur ett historiskt och nutida perspektiv.

Sedan 2010 har länsstyrelserna arbetat med utvecklingsprojektet Kalejdoskop. Projektet finansieras genom Riksantikvarieämbetets FoU-anslag och länsstyrelsernas gemensamma utvecklingsmedel. Inom projektet har metoder prövats för att fler människor ska känna sig delaktiga i frågor som rör kulturarv och kulturmiljöer. Vi på länsstyrelserna har arbetat med att lyfta fram fler berättelser och platser, men också vänt blicken in mot den egna organisationen för att se vad som kan förändras i det dagliga arbetet. Här presenteras ett mindre urval av alla de delprojekt som har genomförts.

Arbetet som har pågått under några års tid har lett till viktig ny kunskap och många intressanta erfarenheter. Det återstår dock mycket arbete innan målet om ett inkluderande kulturarvsarbete har uppnåtts.

Länsstyrelserna samverkar för att utveckla kulturarvsarbetet

Diskussioner om kulturarvsarbetets utgångspunkter och innehåll har pågått sedan en tid

tillbaka. Samtalen har handlat om verksamhetens samtidsrelevans och om vem som definierar kulturarv, kulturmiljöer och dess värden. I samband med att länsstyrelserna för ett antal år sedan gemensamt diskuterade viktiga framtidsfrågor enades man om att de demokratiska aspekterna är av avgörande betydelse för kulturmiljövårdens trovärdighet i ett längre perspektiv. Hur kan tankar om allas lika värde omsättas i praktiskt arbete? Det var dags att gå från ord till handling. För att påbörja detta arbete startade landets 21 länsstyrelser tillsammans projektet *Kalejdoskop – sätt att se på kulturarv*.

Utmaningen ligger i att genomföra förändringar utifrån länsstyrelsernas uppdrag och nu gällande regelverk. Med stöd i aktuell lagstiftning ansvarar länsstyrelserna för landets kulturmiljöer. Dessa kulturmiljöer är mångfasetterade och består av fornlämningar, byggnadsminnen, kyrkor, begravningsplatser, kulturresevat och kulturhistoriska miljöer av riksintresse. Länsstyrelserna hanterar även fördelning av bidrag till vård- och informationsinsatser inom kulturarvsområdet. I uppdraget ingår att ta beslut om vilka miljöer som ska väljas ut för att skyddas och vilka berättelser med anknytning till platser som ska uppmärksammas. En central problematik är hur detta arbete ska kunna genomföras så att fler människor kan känna sig inkluderade.

Erfarenheter från ett antal fallstudier

Under perioden 2010-2011 har femton regionala projekt genomförts där länsstyrelserna har undersökt utgångspunkterna för sin verksamhet. De regionala delprojekten har genomförts tillsammans med många andra organisationer, däribland kommuner, museer, markägare, studieförbund och ideella organisationer.

Flera av delprojekten har tagit utgångspunkt i hur länsstyrelserna arbetar med historieskrivning. Länsstyrelsen i Jämtlands län har tillsammans med Härjedalens kommun undersökt ett designprogram med titeln "Designprogram – Råd och riktlinjer för husutformning i Härjedalens kommun" och dess genomförande. Programmet har utgjort en framgångsrik del av kommunens samhällsplanering och varumärkesbyggande. Det har pekat ut fjällbondens miljöer som den enda utgångspunkten för ny- och ombyggnad inom kommunen. Programmet avgränsning har dock bidragit till att många andra perspektiv och berättelser har negligerats. Exempelvis har det samiska kulturarvet behandlats bristfälligt och stereotypt. Designprogrammet bygger på en oreflekterad historieskrivning som även kulturarvssektorn har varit delaktig i att skapa och legitimera. Tanken med projektet har varit att visa vad en förenklad historiesyn kan leda till och även starta en diskussion kring hur verksamheten kan förnyas. Idag pågår därför ett spännande arbete med att ta fram ett nytt kulturmiljöprogram för kommunen med utgångspunkt i en bredare historieskrivning.

I Örebro län har länsstyrelsen tillsammans med läns museet valt att titta närmare på en resandebosättning i Finnerödja kommun. Platsen kallas för "Krämarstaden". Där fanns en resandebosättning i början av 1900-talet, men de boende drevs därifrån efter några årtionden. Idag pågår en process med att gestalta området och synliggöra flera av de berättelser, ofta konfliktfyllda, som rör platsen. Arbetet berör frågor om historieskrivning, exempelvis vem som ska vara delaktig i denna samt vilken roll som kulturarvsorganisationer har i denna process. Syftet är att visa att platser är föränderliga och att de inte rymmer en sanning utan flera. I länsstyrelsernas uppdrag måste det också ingå att

hantera konfliktfyllda kulturarv, vilket inte alltid har varit så vanligt förekommande.

Länsstyrelsen i Västra Götalands län har tittat närmare på hur nya perspektiv kan appliceras på befintliga byggnadsminnen. Uddmanska huset i Kungälv rymmer en förbisedd historia som har fått ny uppmärksamhet genom projektet. Det handlar om den österrikiska kärnfysikern Lise Meitner (1878-1968) och de vetenskapliga upptäckter som hon gjorde. Hon blev professor vid Berlins universitet 1926 men tvingades lämna Tyskland på grund av nazisternas maktövertagande. Meitner flydde till Sverige 1938 och fick en anställning vid Nobelinstitutet för fysik i Stockholm. Byggnadsminnet i Kungälv representerar en del av en välbevarad trähusbebyggelse från 1700- och 1800-talet. Det fungerade som pensionat från 1928 fram till 1940-talet. Julen 1938 bodde Meitner i det rosa trähuset i samband med att hon besökte sin väninna Eva von Bahr-Bergius som också var fysiker. Det var under denna tid som hon bidrog till upptäckten av klyvningen av atomkärnor. För upptäckten fick hennes manlige kollega Otto Hahn nobelpriset 1944. Det faktum att Lise Meitner var kvinna med judisk bakgrund var säkert en avgörande faktor för att hon inte fick del av priset.

Orsaken till att en byggnad blir byggnadsminne har oftast att göra med den fysiska miljön, men för att levandegöra platsen och förstå den i dess sammanhang behövs även fördjupad kunskap om dess immateriella värden. Byggnadsminnen har potential att beröra på nya sätt om de studeras utifrån flera perspektiv och fylls med nya berättelser. Arbetet har bidragit till en reflektion över vilken typ av miljöer som kan bli morgondagens byggnadsminnen och hur värden i anknytning till dessa kan beskrivas på nya sätt.

Kan information vara exkluderande?

I Skåne har länsstyrelsen tillsammans med en konsult tittat närmare på om och hur människor exkluderas i samband med olika informationsinsatser. Flera studier har visat att gestaltning av platser kan bidra till en känsla av exkludering hos besökare. Orsaken har att göra med

Restaurang Tusen i Ramundberget i Härjedalen utgör ett exempel på nyskapande samiskt formspråk. Alltför länge har det samiska kulturarvet behandlats bristfälligt och stereotypt. Fotograf: Johan Loock, Länsstyrelsen i Jämtlands län.

Pensionatet där kärnfysikern Lise Meitner bodde under sin vistelse i Kungälv. Foto: Lena Emanuelsson, Länsstyrelsen i Västra Götalands län.

att gestaltningen förmedlar en känsla av tillhörighet som är knuten till erfarenheter från att ha växt upp i samma kulturella och sociala sammanhang. Fyra kulturmiljöer och 44 skyltar har varit föremål för studien där man har tittat på hur språk och bild förmedlar information. Bland annat visar studien att det finns otydligheter i språket i form av exempelvis svåra ord. Bildanalysen visar även att kvinnor och män framställs i könsstereotypa situationer och att det inte finns några barn med på bilderna. Metoden kan enkelt tillämpas vid andra länsstyrelser då den är så pass generell och ger tydliga exempel på förändringar som kan genomföras i det vardagliga arbetet.

Ovan beskrivna projekt är endast några exempel på vilken typ av frågeställningar vi har brottats med under projektperioden. Ytterligare projekt har genomförts som har fokuserat på delaktighet och varit inriktade på att engagera barn och ungdomar för att lyfta fram deras bild och värdering av olika platser. Dessa projekt har behandlat hur länsstyrelsens roll som interaktiv kommunikatör kan utvecklas. Det handlar om att ge och ta samt att oftare än tidigare lyssna in och sedan berätta. Material som har tagits fram kommer att användas i planerings-sammanhang och vid gestaltningen av platser.

Flera länsstyrelser har valt att arbeta med fördelning av bidragsmedel på nya sätt. Ambitionen är att uppmuntra organisationer, föreningar och enskilda att söka kulturmiljömedel i syfte att ge röst åt förbisedda, dolda och bortvalda platser och människor.

Från teori till praktik

När denna artikel skrivs är projektet ännu inte avslutat, men utifrån hittills genomfört arbete har några tydliga iakttagelser utkristalliserats. Det handlar dels om vilka områden som länsstyrelserna behöver problematisera ytterligare och dels om vilka vägar som kan leda till ett mer inkluderande kulturarvsarbete.

Något som har blivit tydligt under resans gång är det stora behovet av att uppmärksamma och diskutera hur länsstyrelsens arbete, trots goda intentioner, ytterligare kan bidra till en uppdelning av människor i ett ”vi och dom

andra-perspektiv”. Det behövs mycket mer kunskap om hur inkluderings- och exkluderingsprocesser fungerar i samhället och hur olika normativa utgångspunkter i vissa fall kan leda till exkludering. I samband med seminarier som länsstyrelserna har arrangerat inom projektets ramar har olika aspekter av det vidgade kulturarvsbegreppet belysts samt erfarenheter och problemområden med utgångspunkt i delprojekten.

I anslutning till projektet finns en referensgrupp med representanter från universitet och högskolor. Bland deltagarna finns företrädare inom ämnesområdena arkeologi, socialt arbete, socialantropologi, idé- och lärdoms historia samt kultur och samhälle. Referensgruppen har under projektets gång kommit med viktiga inspel för att förstärka samspelet mellan teori och praktik. Genom att mångfaldsfrågor är en relativt ny uppgift för länsstyrelserna att förhålla sig till har kontakterna med referensgruppen varit oerhört viktiga.

Under projektets gång har vi upptäckt att teori och praktik inte alltid är så enkelt att förena. Under det första året var det flera län som arbetade med informationsinsatser tillsammans med SFI (Svenskundervisning för invandrare). Intentionen var att förmedla information till grupper som länsstyrelsen i vanliga fall inte når. De goda intentionerna till trots kan en sådan ingång istället bidra till en förstärkning av uppdelningen mellan vi och dom. På ett sätt har dessa projekt berört knäckfrågan kring vad mångfaldsfrågorna egentligen handlar om, det vill säga hur det vi gör i vår vardag bidrar till inkludering eller exkludering. Erfarenheter av dessa projekt har visat att det kan vara problematiskt att fokusera på en utpekad grupp av människor. Alternativet kan istället vara att ha en bredare ansats så att ingen känner sig utpekad och att arbeta med teman, allmänmänskliga frågor eller utgå från ett platsperspektiv.

Förändringsarbetet inom Kalejdoskop handlar om strukturell makt där många processer finns inbäddade i till exempel hur lagar, regler och även praxis är utformade. Det kan vara svårt att som enskild tjänsteman bryta sig loss och väga ta andra vägar. Handlingsutrymmet finns

inte alltid i mer och mer slimmade organisationer. Projektarbetet har visat att många små steg kan leda till förändring. I våra organisationer behöver vi få mer tid för reflektion och ifrågasättande när det gäller hur vi kan vara kritiska mot olika normsystem.

Referenser

- Emanuelsson, L. 2010. *Uddmanska huset – en plats för banbrytande vetenskap*. Länsstyrelsen i Västra Götalands län.
- Högberg, A. & Persson, E. 2012. *Nya och gamla berättelser*. Länsstyrelsen i Skåne län.
- Looock, J. 2010. *Härjedalens genuina kulturarv – Om historia, mångfald, strategisk design och samhällsplanering*. Länsstyrelsen i Jämtlands län.
- Pripp, O. 2008. Lokala och globala kulturarv i Botkyrka. *Arkeologi i förorten. Berättelser från norra Botkyrka*. Burström, M. (red). Södertörn Archaeological Studies 7. Huddinge.
- Sannerstedt, H. 2011. *Krämarstaden – plats och berättelser*. Örebro läns museum, rapport 2011:30.

Webbsida

<http://www.lansstyrelsen.se/vasternorrland/Sv/om-lansstyrelsen/eu-och-internationellt/vara-projekt/kalejdoskop/Pages/default.aspx>

Övrig litteratur med anknytning till projektet

- Hälsingegårdar förr och nu*. 2010. Länsstyrelsen Gävleborg och Centrum för utveckling och lärande Hudiksvalls kommun (översatt till arabiska, thailändska och somaliska).
- Jönsson, S. 2010. *Romers samlingsplatser och minnesmärken i Kronobergs län*. Länsstyrelsen i Kronobergs län.
- Kunskapsöversikt inom området kulturmiljövård och mångfaldsintegrering*. 2010. Länsstyrelsen Västernorrland.
- Looock, J. 2009. *Länsstyrelsernas enkätundersökning*.
- Sannerstedt, H. 2011. *Krämarstaden – plats och berättelser*. Örebro läns museum, rapport 2011:30.
- Sannerstedt, H. 2011. *Upptäck Rosta och Baronbackarna – en lärarhandledning*. Länsstyrelsen i Örebro län.
- Sannerstedt, H. 2011. *Upptäck Rosta och Baronbackarna – övningsuppgifter*. Länsstyrelsen i Örebro län.
- Tegnhed, S. 2012. *Samskapande kulturarv i Halland*. Kulturmiljö Halland.
- Upptäck Rosta och Baronbackarna! Historien om två unika stadsdelar i efterkrigstidens Sverige*. Länsstyrelsen i Örebro län, Örebro läns museum och ÖrebroBostäder AB.
- Zadissa, E. & Zadissa, R. 2010. *Västerbotten i världen – att tillgängliggöra Västerbottens kulturarv för utlandsfödda*.

Projektledare

Anna Molin, antikvarie, Kultur och välfärdsenheten, Länsstyrelsen Västernorrland

Styrgrupp (årtal inom parentes anger tiden för deltagande)

Agneta Åkerlund (2010-2011), länsantikvarie och enhetschef, Kulturmiljöenheten, Länsstyrelsen i Uppsala län

Britta Roos (2010), antikvarie, Enheten för kulturmiljö, Länsstyrelsen i Stockholms län och Föreningen för Sveriges länsantikvarier

Hanna Gelotte Fernández (2010-2012), antikvarie, Enheten för kulturmiljö, Länsstyrelsen i Stockholms län

Jonas Walker (2010-2012), länsantikvarie och enhetschef på Kultur och välfärdsenheten, Länsstyrelsen i Västernorrlands län

Lillian Rathje (2010-2012), länsantikvarie, Samhällsenheten, Länsstyrelsen i Jämtlands län

Mia Geijer (2011-2012), antikvarie, Enheten Plan och Kultur, Länsstyrelsen i Örebro län

Referensgrupp (årtal inom parentes anger tiden för deltagande)

Anders Högberg (2010-2012), fil.dr i arkeologi, under perioden verksam vid Sydsvensk Arkeologi AB och Linnéuniversitetet, Kalmar

Carina Green (2011-2012), fil.dr kulturanthropologi, under perioden verksam vid Högskolan Dalarna och Centrum för biologisk mångfald

Chris Coulter (2010), fil.dr kulturanthropologi, Chris Coulter Consulting, Uppsala

Masoud Kamali (2011-2012), professor i socialt arbete, Institutionen för socialt arbete, Mittuniversitetet, Östersund

Mattias Bäckström (2011-2012), fil.dr idé- och lärdomshistoria, Institutionen för litteratur, idéhistoria och religion, Göteborgs universitet

Svante Beckman (2010), professor vid Tema Kultur och samhälle (Tema Q), Linköpings universitet

Kontaktpersoner för regionala projekt

Bjurhovda – möten och mångfald då och nu

Ulla Bergquist, antikvarie, Samhällsbyggnad, Länsstyrelsen i Västmanlands län

Hälsingegårdarna – ett kulturarv i världen

Barbro Hårding, antikvarie, Enheten för kulturmiljö och folkhälsa, Länsstyrelsen i Gävleborgs län
Anna Sundberg, antikvarie, Enheten för kulturmiljö och folkhälsa, Länsstyrelsen i Gävleborgs län

Härjedalens genuina kulturarv och Härjedalens kulturarv – dialog och strategi
Johan Looock, antikvarie, Samhällsenheten, Länsstyrelsen i Jämtlands län

Krämarstaden – plats och berättelser

Mia Geijer, antikvarie, Enheten Plan och Kultur, Länsstyrelsen i Örebro län

Kulturmiljö – en plats för möten

Ann-Christin Burman, antikvarie, Kulturmiljöenheten, Länsstyrelsen i Norrbottens län

Med nya ögon

Lena Emanuelsson, antikvarie, Kulturmiljöenheten, Länsstyrelsen i Västra Götalands län
Karolina von Mentzer, länsantikvarie och enhetschef, Kulturmiljöenheten, Länsstyrelsen i Västra Götalands län

Nya och gamla berättelser

Mats Riddersporre, kulturmiljödirektör och enhetschef, Kulturmiljöenheten, Länsstyrelsen i Skåne län
Eva Persson, antikvarie, Kulturmiljöenheten, Länsstyrelsen i Skåne län

Romernas samlingsplatser och minnesmärken i Kronobergs län

Heidi Vassi, länsantikvarie, Samhällsutvecklingsenheten, Länsstyrelsen i Kronobergs län

Rosta och Baronbackarna – från folkhemsboende till mångkulturellt riksintresse

Mia Geijer, antikvarie, Enheten Plan och Kultur, Länsstyrelsen i Örebro län

Samskapande kulturarv i Halland

Hans Bergfast, länsantikvarie, Samhällsbyggnadsenheten, Länsstyrelsen i Hallands län

Västerbotten i världen – att tillgängliggöra Västerbottens kulturarv för utlandsfödda

Nina Karlsson, antikvarie, Samhällsutvecklingsenheten, Länsstyrelsen i Västerbottens län

Världsarvet på arabiska

Ann Moreau, världsarvssamordnare, Landsbygdsavdelningen, Länsstyrelsen i Kalmar län

Världsarvet Skogskyrkogården

Hanna Gelotte Fernández, antikvarie, Enheten för kulturmiljö, Länsstyrelsen i Stockholms län

Örlogsstaden Karlskrona

Petra Torebrink, antikvarie, Avdelningen för tillsyn och prövning, Länsstyrelsen i Blekinge län

Kontaktpersoner i övriga län:

Ulf Löfwall, länsantikvarie och enhetschef, Kulturmiljöenheten, Länsstyrelsen i Dalarnas län

Agneta Jonsson, antikvarie, Kulturmiljöenheten, Länsstyrelsen i Dalarnas län

Beatrice Edman, antikvarie, Samhällsbyggnadsenheten, Länsstyrelsen i Gotlands län

Åsa Thorsell, kulturlandskapsantikvarie, Kulturmiljöenheten, Länsstyrelsen i Jönköpings län

Per Gustafsson, antikvarie, Samhällsbyggnadsenheten, Länsstyrelsen i Södermanlands län

Samhällsbyggnad, Länsstyrelsen i Värmlands län

Mattias Schönbeck, antikvarie, Kultur- och samhällsbyggnadsenheten, Länsstyrelsen i Östergötlands län

Norm, Nation och Kultur – om att störa det homogena

Anna Furumark & Mikael Eivergård

Norm, Nation and Culture

In what ways does cultural heritage create norms in society? How do museums and other cultural actors help to create perceptions of a culturally homogenous Sweden? How is it that the concept of heritage plays such a prominent role in a xenophobic rhetoric? What will an open and inclusive heritage look like? These are some of the questions that form the basis for the project *Norm, Nation and Culture*, which since 2010 operates at Örebro läns museum.

Anna Furumark
Örebro läns museum

Mikael Eivergård
Örebro läns museum

På vilka sätt fungerar kulturarv normerande? Hur bidrar museer och andra kulturarvsaktörer till att skapa föreställningar om ett kulturellt homogent Sverige? Hur kommer det sig att kulturarvsbegreppet har fått en så framträdande plats i den främlingsfientliga retoriken? Hur ser ett öppet och inkluderande kulturarv ut? Dessa är några av de frågor som bildar utgångspunkt för utvecklingsprojektet *Norm, Nation och Kultur* som sedan 2010 drivs vid Örebro läns museum.

De senaste decennierna har främlingsfientliga rörelser vuxit sig allt starkare runt om i Europa och i flera länder har nationalistiska partier tagit plats i parlamenten. En väsentlig del i den främlingsfientliga och nationalistiska retoriken går ut på att beskriva den "egna" kulturen som hotad av migration, av mångkulturalism och inte minst av islam. I dessa sammanhang har referenser till historia, historiska minnen och kulturarv kommit att spela en allt viktigare roll. Kulturarv har kommit att användas som argument för föreställningar om en nationell och kulturell homogenitet och som ett redskap för att dra gränser mellan "oss" och "de andra".

Att kulturarv laddas med ideologiska och nationalistiska förtecken är förstås ingenting nytt. Långt in på 1900-talet vilade en betydande del av den museala verksamheten på en mer eller mindre uttalad nationalistisk grund. Museernas uppgift var att producera föreställningar om svenskheten och dess regionala varianter.

Uttalad eller outtalad fanns berättelsen om den enhetliga och homogena nationen som en självklar förutsättning för det museala berättandet. I en värld där migration, mobilitet och interkulturalitet hör till de centrala erfarenheter blir berättelserna om "det homogena" inte bara i otakt med tiden utan också problematiska då de kan fungera som exkluderande och uteslutande och användas i främlingsfientliga syften.

Men kulturarv reproducerar inte bara föreställningar om nationell enhetlighet utan fungerar också normerande på en rad andra områden. Allas erfarenheter och all historia blir inte till kulturarv. Snarare kan man säga att det önskvärda och produktiva, det positiva, goda och konfliktfria ganska lätt har kunnat försvåras med kulturarvsstämpel, medan det problematiska, det svåra, det som skaver mot normerna eller rent av betraktas som avvikande inte med samma självklarhet givits utrymme hos kulturarvets olika aktörer. Är det ett problem? Ja, om det bidrar till föreställningar om kulturell och social homogenitet som i sin tur bidrar till ett exkluderande kulturarv där liten eller ingen plats lämnas åt det som inte på något enkelt sätt kan inordnas i en rätlinjig och homogen berättelse. I regeringsformen heter det att "det allmänna skall verka för att alla människor skall kunna uppnå delaktighet och jämlikhet i samhället. Det allmänna skall motverka diskriminering av människor på grund av kön, hudfärg,

nationellt eller etniskt ursprung, språklig eller religiös tillhörighet, funktionshinder, sexuell läggning, ålder eller annan omständighet som gäller den enskilde som person” (Regeringsformen, lag 2002:903). Översatt till kulturarvs-politik skulle dessa ord innebära att kulturarvsbruk och kulturarvsproduktion ska utgå från en – i vidaste mening – social och kulturell mångfald och för att det ska kunna ske krävs ett arbete som på allvar tar sig an uppgiften att utforska och problematisera idéer och föreställningar om nationell, kulturell eller social homogenitet.

Projektet *Norm, Nation och Kultur* syftar till att föra upp dessa frågor på agendan och därmed aktivt bidra till samtalet om kulturarvets möjligheter att bidra till social och kulturell inkludering, ökad tolerans och minskad främlingsfientlighet. Projektets arbetsätt har tagit utgångspunkt i ett identifierat behov av kunskap, samtal och diskussioner kring dessa frågor och målsättningen har varit att involvera aktörer från flera samhällsområden i arbetet. Svenska kyrkan, Stiftelsen Expo, studieförbundet Ibn Rushd, flera regionala, kommunala och statliga museer har därmed tillsammans med myndigheter, forskare från flera vetenskapliga discipliner och ideella aktörer på olika sätt medverkat i projektet.

Norm, Nation och Kultur drivs av Örebro läns museum med finansiering från Statens Kulturråd, Riksantikvarieämbetet, Stiftelsen Framtidens kultur och Regionförbundet i Örebro län. Projektet är nationellt i den meningen

att aktiviteter i form av seminarier, utbildningar, konferenser och kurser sker på olika platser i landet. Exempel på insatser under år 2012 är en större utbildningsinsats tillsammans med flera institutioner i Skåne (museer, arkiv, hembygdsförbund och universitet) samt två nationella konferenser på temat ”Att störa homogenitet” i samarbete med Riksförbundet Sveriges museer och länsstyrelsernas projekt Kalejdoskop. Projektets arbetsätt har bland annat syftat till att få till stånd samtal mellan forskare på området, organisationer som arbetar med människorätts- och toleransfrågor och musei- och kulturarvspraktiker. Under 2012 kommer en bok att publiceras med texter från såväl forskare som debattörer och verksamma i kultur- och museisektorn.

Referenser

- Bohman, S. 1997. *Historia, museer och nationalism*. Stockholm: Carlssons.
- Lihammar, A. 2011. *The Forgotten Ones. Small narratives and modern landscapes*. Stockholm/Västerås: Historiska museet, Kulturmiljö Mäladalen.
- Jönsson, L.-E. & Svensson, B (red) 2005. *I industrisambällets slagskugga. Om problematiska kulturarv*. Stockholm: Carlssons.

Projektledning

Anna Furumark
Projektledare
Örebro läns museum

Mikael Eivergård
Länsmuseichef, Fil.dr.
Örebro läns museum

Kulturarv som läranderesurs

Lena Johansson

Cultural heritage as learning resource

Learning activities at the World Heritage site *Birka and Hovgården* has been dominated by a scientific view of history and traditional education methods. Contemporary cultural heritage activities needs to use a different pedagogical approach, to better meet cultural goals and develop as a resource for learning. People must be given the opportunity to get to know cultural heritage not just from a scientific perspective, but from a perspective that stimulates existential questions. The project *Accessibility to recent research results for Birka and Hovgården* has together with the exhibition *Research in progress!* been a starting point for such a pedagogical development. The project was carried out in addition to the exhibition and resulted in a book which builds on the idea that it is as important to mentally prepare for learning as it is to make existing knowledge available.

Lena Johansson

Avdelningen för fastigheter och besöksmål

Riksantikvarieämbetet

Riksantikvarieämbetet är en nationell myndighet med ansvar för frågor om kulturarvet. Målet om ett levande kulturarv som bevaras, används och utvecklas för att vara angeläget och tillgängligt för alla är fundamentalt i dagens kulturarvsarbete. Kulturarvet ska berika människors liv, skapa goda och hållbara livsmiljöer och ge förutsättningar för utveckling av nya idéer och verksamheter i hela landet.

Genom den publika verksamhet som bedrivs vid några av de kulturmiljöer som Riksantikvarieämbetet förvaltar arbetar myndigheten också strategiskt med pedagogisk utveckling. Besöksmålen fungerar som arenor för aktörer som verkar inom samhället och är utmärkta platser för lärande och kommunikation om kulturarvets värden och betydelse.

Utifrån ett exempel kan här visas hur ett pedagogiskt vägval kan understödja kulturarvets potential att fungera som resurs för lärande och utveckling. Utgångspunkten är att *alla* platser har möjlighet att fungera som resurs för *alla* människors lärande, men att det är först när platsen berör oss, när den "drabbar" oss genom att vi personligen kan relatera till dess berättelser utifrån våra egna liv, som lärande och utveckling kan bli följden.

Avsikten med den här artikeln är att redovisa FoU-projektet *Tillgängliggörande av senare*

tids forskningsresultat om Birka och Hovgården och utifrån detta synliggöra det pedagogiska utvecklingsarbete som äger rum inom världsarvet Birka och Hovgården. Med detta följer också ambitionen att framhålla vikten av en kritisk reflektion kring pedagogikens vad, hur och varför-frågor för att stärka och fördjupa kulturarvssektorns förståelse och kompetens för såväl pedagogisk teori som praktik.

Forskning- och utvecklingsarbete i samband med en ny utställning

Riksantikvarieämbetets avdelning för fastigheter och besöksmål ville i samband med en ny utställningsproduktion för Birkamuseet 2009 pröva en perspektivförskjutning i verksamheten och tog fram utställningen *Forskning pågår!*. Den vilar på en pedagogisk idé att presentera senare års arkeologiska forskning om Birka och Hovgården på ett sätt som mentalt skulle bjuda in besökaren att delta i uttolkningen av de vetenskapliga resultaten. Syftet var att öka besökarens möjligheter att möta mer av det komplexa och mångtydiga, och därmed det fortsatt tolkningsbara, än det tillrättalagda och entydiga. Det gäller inte att i första hand finna de "enda rätta svaren", utan att erbjuda besökaren ett individuellt tolkningsutrymme och

Världsarvet Birka och Hovgården, ett arkeologiskt landskap. Foto: Jan Norrman, Riksantikvarieämbetet.

väcka frågeställningar som i sin tur kan bidra till att inspirera och inleda egna kunskapsbildande processer.

Förutom produktionen av en ny utställning var det också angeläget att, utifrån samma pedagogiska idé som utställningsproduktionen, samla forskarvärldens aktuella arkeologiska resultat om platsen. Sedan 1998 då skriften *Birka* av Bente Magnus publicerades har ingen skrift med den pedagogiska ambitionen att introducera och sammanfatta Birka och Hovgården för en bred målgrupp producerats. Detta har möjliggjorts genom projektet *Tillgängliggörande av senare tids forskningsresultat om Birka och Hovgården* som genomförts med stöd av Riksantikvarieämbetets FoU-anslag. Utvecklingsprojektet utmynnade i boken *Birka*

och *Hovgården* som också har fungerat som komplement till utställningen *Forskning pågår!*.

Publikationens syfte var att hitta en väg för att underlätta lärande genom att tillgängliggöra information och forskningsresultat. Detta skulle, i bästa fall, göra att läsaren mentalt öppnade sig och förberedde sig för ett fortsatt lärande. Genom texten ville vi att läsaren på något sätt ska beröras och därmed kunna leva sig in i det som skildras. Att locka fram en känsla av att det är möjligt att relatera till forntiden också på ett högst personligt plan, i existentiell bemärkelse.

Som bas för publikationen användes texter ur den tidigare utgivna skriften *Birka* (1998), men den nya boken har i många stycken reviderats och utökats med nya textavsnitt författade

av Ingrid Gustin. För att passa projektets syfte har det också varit viktigt att bokens grafiska form ska inspirera till ett läsande. Nya kartor har tagits fram för att hjälpa läsaren att föreställa sig de beskrivna miljöerna och dess förhållande till varandra och betydelse för Birka och Hovgårdens övergripande "layout". Med hjälp av fotografier har förhoppningen varit att kunna vitalisera och besjåla det vikingatida samhället och påminna om att dess fantastiska materiella kultur härrör ifrån levande människor och deras liv.

Birka och Hovgården trycktes år 2009 i en svensk upplaga på 2 000 exemplar och gavs ut av Riksantikvarieämbetets dåvarande förlag. Boken har i huvudsak funnits tillgänglig på Birkamuseet och för besökare till världsarvet. Försäljningen har överträffat förväntningarna och under våren 2012 kommer en ny upplaga att ges ut både i en svensk och en engelsk version. Tack vare samarbetet med ett externt förlag kommer den att kunna distribueras också till bokhandelsbranschen.

Världsarvet Birka och Hovgården – ett besöksmål som strävar mot pedagogisk utveckling

Birka och Hovgården, belägna på öarna Björkö och Adelsö i Mälaren, är allmänt kända som betydelsefulla platser i svensk historia. Tillsammans är de sedan 1993 utnämnda av UNESCO till ett av Sveriges fjorton världsarv. Världsarvsområdet förvaltas av RAA och är en av myndighetens kulturmiljöer med besöksmålsverksamhet.

Under 1990-talet gjordes stora satsningar för att etablera Birka som besöksmål och utifrån de då betydande arkeologiska utgrävningarna på platsen invigdes Birkamuseet och en omfattande visningsverksamhet kunde inledas. Museets basutställning är vetenskapligt väl underbyggd och var helt 'up to date' utifrån det rådande forskningsläget när den producerades. Rent faktamässigt utgjorde den också grunden för den berättelse om *Birka Vikingastaden* som framförts otaliga gånger för en stor mängd besökare. Dessa tolkningar är i stora stycken fortfarande aktuella på så sätt att de utgör en stabil grund för hur Birka också idag betraktas, som

företeelse och i relation till omlandet. För att modernisera berättelsen behöver den dock kompletteras med senare års forskningsresultat och med den del av världsarvet som ofta "glömts" bort – Hovgården.

Vad man kan ställa sig kritisk till i konceptet *Birka Vikingastaden* är det lärande som sker som en oönskad sidoeffekt av den huvudsakliga framställningen. Utställningen ger, i sitt möte med besökaren, intrycket av att kunskapen och berättelsen om platsen är "färdig". En konservativ förmedlingsstrategi har inneburit att forskningsresultat och tolkningar av platsen tillgängliggjorts rent fysiskt, men har på samma gång hämmat kulturarvets större potential som läranderesurs. Vetenskapens tolkningsföreträde har inte underlättat för besökaren att inse att platsens berättelser kan bidra till ett lärande som involverar dem själva, deras relationer till omvärlden, deras egna värderingar osv. Sett på distans och utifrån idag rådande värderingar om kulturarvets mål och syfte har den vetenskapliga berättelsen kommit att ta över och bli alltför dominerande. Den typ av lärande som denna kunskapssyn representerar bidrar på sin höjd till att begripliggöra historien, men medverkar inte per automatik till att historia blir meningsskapande för individen.

Ett vidgat pedagogiskt perspektiv

Lärande är inom pedagogiken ett relativt modernt begrepp som ofta används i vid mening och är svårt att fånga kortfattat. Men avgörande är att det innebär en förändring med en viss varaktighet. En nyligen gjord definition är:

"Lärande är varje process som hos levande organismer leder till en varaktig kapacitetsförändring som inte bara beror på glömska, biologisk mognad eller åldrande".

(Illeris, K., 2009. s. 13)

Lärandeprocesser sker sålunda runt omkring oss hela tiden, såväl i formella som informella sammanhang. Det bör inte förväxlas med informationsöverföring som till sin karaktär inte kretsar kring en varaktig kapacitetsförändring. Lärande sätter fokus på den lärande individen och dennes förutsättningar att lära istället för

att se den pedagogiska situationen utifrån ett mer begränsat förmedlingsperspektiv som snarare beaktar leveransen av innehållet. Ett sätt att beskriva olika typer av lärande är att göra en distinktion mellan olika lärandeparadigm, ett *bekräftande* och ett *gränsöverskridande*. Skillnaden mellan de båda ligger framförallt i vilken betydelse som den nya kunskapen får för oss. Är den ”odramatisk” så tillvida att tidigare tillägnad kunskap endast bekräftats, befasts och förstärkts eller mer ”dramatisk” på så sätt att den gör att jag måste ompröva och omvärdera mig själv och/eller min föreställningsvärld?

För att kunna lära behöver förutsättningar för lärande skapas. Ett grundläggande villkor är att den lärande behöver ha tillgång till tillräcklig information för att överhuvudtaget ha möjlighet att identifiera ett inre behov av att lära sig något nytt. Ett annat villkor är att lärandesituationen i sig måste upplevas som meningsfull och hanterbar för den lärande. Det sistnämnda kan sägas vara ännu viktigare i fråga om vuxnas lärande, där man behöver ge ett stort utrymme för respektive individ att relatera till sin egen tidigare erfarenhet.

För att karaktärisera det pedagogiska området används ofta begreppen; *uppföstran*, *undervisning* och *utbildning*. Dessa brukar särskiljas ifrån varandra med hjälp av specifikationen att *uppföstran* handlar om kommunikation om värderingar och normer och alltså omfattar den affektiva och känslomässiga aspekten av den lärandes psyke. Begreppet *undervisning* i sin tur handlar om kommunikation om kunskaper och färdigheter, alltså en kognitiv och intellektuell aspekt. Begreppet *utbildning* innefattar både *uppföstran* och *undervisning*.

Olika pedagogiska huvudteorier tenderar att lägga tyngdpunkten vid skilda delar av vad, varför, hur-frågorna och formar utifrån detta olika pedagogiska praktiker. Skolan och kulturarvssektorn har till exempel en lång tradition av att betona det innehållsliga, den vetenskapligt ärvda kunskapen tillsammans med expertens auktoritet och ämneskunnande. I kontrast till denna *essentialism* står *konstruktivistiska teorier* som i högre grad betonar hur och varför-frågorna där utbildning ses som ett huvudredskap för att förändra kulturer och samhällen.

Inom detta synsätt anses kunskap inte möjlig att överföra från en person till en annan, utan ses framförallt som resultatet av en socialt interaktiv process där personliga tolkningar och erfarenheter har fått förutsättningar att möta ”expertens”. Pedagogens uppgift är att stimulera och leda människor i deras aktiva kunskapssökande och betoning läggs på samarbete och deltagaraktiva arbetsätt.

Birka och Hovgårdens kulturarvsfunktion – både arkeologisk artefakt och pedagogisk arena

Birka Vikingastaden är ett exempel på ett traditionellt vetenskapligt historiebruk där besökare förses med arkeologiskt framtagna och anpassade fakta, för att på ett grundläggande sätt kunna förstå platsen i tid och rum. Vetenskaps-samhällets vilja att nå ut och också vara ”pedagogisk” ligger i dess relativt öppna och – på senare tid - medvetna arbete med att formulera teoretiskt styrda frågeställningar, vilka numera ofta konstrueras utifrån utgångspunkter i samtiden. Den vetenskapliga tolkningen har dock levererats utifrån en essentialistisk uppfattning att kunskap kan distribueras och förmedlas och att det är bland forskarna som olika historiesyner utvecklas.

Den arkeologiska undersökningsverksamheten kring Birka och Hovgården har fortsatt att vara omfattande även sedan besöksmålet *Birka Vikingastaden* öppnades. Forskningsresultaten fortsätter att fascinera och skapa nya förutsättningar för tolkningar av platsen – framförallt inom den akademiska världen. Besökaren blir många gånger överraskad över det faktum att endast några fåtal procent av platsen är arkeologiskt undersökt och dokumenterad. När man inser att det egna handlingsutrymmet för tolkning finns och är mycket större än vad man trott ställs ofta de frågor som man, i pedagogisk konstruktivistisk bemärkelse, behöver för att omvandla fakta och information till egen kunskap. Det är först vid denna punkt som mötet med kulturarvet kan bidra till att öppna dörrar till personlig utveckling hos besökaren, identifiera frågor om demokrati, jämlikhet, tillhörighet, livskvalitet m.m. Även om en

Birkamuseets utställning *Forskning pågår!* togs fram i nära samarbete med flera forskare. Aktuell forskning om Birka och Hovgården har dessutom tolkats och gestaltats av elever från Munsö skola och av formgivaren Ulrika Wolff. Foto: Kristian Jensen och Lena Johansson.

pedagogisk nyorientering innebär att det är ”vi alla” som kan och bör ställa frågorna till kulturarvet betyder inte detta att arkeologisk forskning kastas ut med badvattnet. Denna är fortfarande lika viktig och utgör, tillsammans med ett utvecklat och ömsesidigt samarbete med aktörer inom kulturarvsturismen och vetenskapssamhället, centrala förutsättningar för ett innehåll av hög kvalitet i verksamheten.

Slutsatser och avslutning

Det utvecklingsarbete som pågår inom kulturarvet Birka och Hovgården kan ses som en del

av ifrågasättandet av ”den stora berättelsen”. En del inom kulturarvssektorn ställer sig kritiska till detta förhållningssätt. De menar att om man lyfter fram allas berättelser, utan tillräckligt fokus, finns det risk för att resultatet blir alltför ytligt och utslätat. Befrielsen från överordnade berättelser med traditionell auktoritet kan tyckas ha detta pris. Men den kan dock ses som en pedagogisk utmaning genom att den bidrar till att spegla samhällets mångfald såväl ur ett historiskt som ur ett nutida perspektiv.

Det postmoderna kulturarvsbruket har inneburit att vi ser mål och nytta med kulturmiljöer på ett annorlunda sätt idag än för ett

par decennier sedan. Inom kulturarvssektorn har dock synen på lärande och kunskapsbildning tyvärr inte förändrats i samma utsträckning. Därmed inte sagt att det finns ett rätt eller fel sätt att förändra sin pedagogiska inriktning på. Snarare handlar det om en räkka av medvetna val som varje aktör med pedagogiska ambitioner bör göra. En sådan grundsyn kan utgå ifrån de didaktiska frågorna; *vad* ska läras, det vill säga innehåll; *hur* kan det läras, det vill säga val av metod och *varför* ska detta innehåll läras just på det sättet - alltså syftet.

När lärande och pedagogik diskuteras inom kulturarvssektorn är utgångspunkten alltför ofta en essentialistisk syn på undervisning. Verklig utveckling och förändring, som till exempel uttrycks i såväl Riksantikvarieämbetets vision *Tänka i tid* som i programarbetet *Agenda kulturarv*, förutsätter gränsöverskridande lärande som inbegriper både affektiva och kognitiva aspekter. Konstruktivistiska pedagogiska teorier korresponderar, utifrån sitt förhållningssätt till människa, kunskap och samhälle, i högre grad med målen för dagens kreativa och dynamiska kulturarvsarbete.

Forskning pågår! är i huvudsak en utställningsproduktion som kompletterats med ett forsknings- och utvecklingsprojekt. Båda produktionerna har, för Birka och Hovgårdens del, inneburit en tydligare riktning mot att kulturarvet ska kunna medverka till att berika människor och bidra till ett livskraftigt och hållbart samhälle. Ett arbete som i sin tur bidrar till att nå de högt ställda och komplexa målsättningar om kulturarv- och kulturarvsbruk till vilket Riksantikvarieämbetets verksamhet syftar.

Genom att här ha lyft fram och synliggjort några pedagogiska projekt, nyckelbegrepp och frågeställningar hoppas jag kunna inspirera till

ett systematiskt och målmedvetet arbete för att förstärka och stödja lärandeprocesserna inom kulturarvsarbetet.

Referenser

- Agenda kulturarv. 2004. *Människan i centrum – Agenda kulturarvs programförklaring*. Stockholm.
- Aure, V. & Illeris, H. & Örtengren, H. 2009. *Konsten som läranderesurs: syn på lärande, pedagogiska strategier och social inklusion på nordiska konstmuseer*. NAM publik nr 47. Skärhamn: Nordiska akvarellmuseet.
- Gustafsson, B.E. 2008. *Att sätta sig själv på spel. Om motstånd i pedagogisk praktik*. Växjö University Press. Växjö.
- Illeris, K. 2009. *Lärande*. Studentlitteratur. Lund.
- * Johansson, L. & Ragnarsson, A. (red.). 2009. *Birka och Hovgården*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Karlsson, K-G. 2009. *Historiedidaktik: begrepp, teori och analys. Historien är nu – en introduktion till historiedidaktiken*. Karlsson, K-G. & Zander, U. (red.). Studentlitteratur. Lund.
- Stensmo, C. 2007. *Pedagogisk filosofi*, Studentlitteratur. Lund.

* = Litteratur med anknytning till projektet

Internet:

Tänka i tid – Riksantikvarieämbetets vision
http://www.raa.se/publicerat/o_br2o1o_4.pdf (2012-01-06)

Projektledare

Lena Johansson
Handläggare för publik verksamhet
Avdelningen för Fastigheter och besöksmål
Riksantikvarieämbetet

Projektmedarbetare

Ingrid Gustin
Forskare, Fil.dr.
Institutionen för arkeologi och antikens historia
Lunds universitet

Annika Ragnarsson
Kommunikatör
Administrativa avdelningen
Riksantikvarieämbetet

Förteckning över FoU-projekt

Förteckning över FoU-projekt

Förteckning över FoU-projekt 2006-2010/2011

Beviljade projekt följer Riksantikvarieämbetets FoU-program för kulturmiljöområdet 2006-2010. Programperioden förlängdes med ett år till 2011 och omfattar därför även FoU-projekt med beviljade anslag 2011. FoU-programmet var orienterat i tre tematiska områden.

- Landskap med historia
- Plats och tradition
- Moderna kulturarv

Utgångspunkten för de tematiska områdena fanns i ett antal forskningsperspektiv såsom historieskrivning, historiebruk, mångfald, delaktighet, hållbar utveckling samt styrmedel och beslutsprocesser, material och teknik.

Under programperioden avslutades också ett antal fleråriga projekt som startat under programperioden 2001-2005 med slutår under programperioden 2006-2011.

Förutom att tillhöra olika teman kan projekt eller utredningar beröra FoU-verksamhetens utvecklingsarbete och redovisas då separat under rubriken "Utvecklingsarbete för FoU-verksamheten".

FoU-anslaget ges till forskningsprojekt, nätverk, seminarier och utbildningsinsatser samt utredningsuppdrag. Projekten kan vara kortare insatser, fleråriga samt förstudier.

Totalt under programperioden har 117 forskningsprojekt, nätverk, seminarier och utbildningsinsatser, samt utredningsuppdrag erhållit FoU-medel, varav vissa har varit 1-åriga och andra har löpt under flera år.

Total summa forskningsprojekt, nätverk, seminarier och utbildningsinsatser, samt utredningsuppdrag under programperioden 2006-2011:

	Tema "Landskap med historia"	Tema "Plats och tradition"	Tema "Moderna kulturarv"	Påbörjade 2001-2005	Utvecklingsarbete för FoU-verksamheten	Totalt
Forskningsprojekt	23	28	21	19	0	91
Nätverk, seminarier och utbildningsinsatser	9	10	1	0	1	21
Utredningsuppdrag	2	1	0	0	2	5
Totalt	34	39	22	19	3	117

Landskap med historia

Tema "Landskap med historia" tar sin utgångspunkt i de större och mer svåravgränsade aspekterna av markutnyttjande. Angelägna forskningsområden är:

- Vilka nyckelfunktioner finns för att både bruka och bevara ett historiskt landskap?
- Hur samspelar kulturarv och biologisk mångfald?
- Vilka framgångsfaktorer finns det för en god samverkan?

Här återfinns också frågor kring hur samspel/konflikt mellan natur- kultur och näringslivsintressen kan förestås. Här återfinns också forskning kring hur klimatförändringar kan påverka det historiska landskapet på längre sikt.

Inom temaområdet har Riksantikvarieämbetet även pekat ut hur klimatförändringar påverkar bevarandefrågor kring bland annat de arkeologiska föremålen. Forskning kring nedbrytning av olika materialslag i landskapen och utveckling av konserveringsmetoder för dessa föremål är angelägna för Riksantikvarieämbetet.

	Tema "Landskap med historia"
Forskningsprojekt	23
Nätverk, seminarier och utbildningsinsatser	9
Utredningsuppdrag	2
Totalt	34

Forskningsprojekt inom temat "Landskap med historia" under 2006-2011:

Att förlika miljöintressen: Natur- och kulturarv vid restaurering av vattendrag

Dnr: 353-03407-2008

Projektet har bedrivits vid Göteborgs universitet och syftar till att undersöka två problemkomplex som aktualiseras i samband med restaurering av vattendrag: det tvärsektorieella samarbetets utmaningar samt frågan om ökade krav på lokalt deltagande och lokal förankring av policybeslut.

Projektperiod: 2009-2011. Projektledare: Anna Bohlin.

Att ladda ett landskap - Uppdragsarkeologi och kampen om det sedan länge förflutna som ett hinder eller en resurs

Dnr: 353-3621-2005

Doktorandprojektet har bedrivits av Riksantikvarieämbetet och syftar till att kartlägga konflikter/samsyn kring de bruk och värden som lokala/regionala aktörer tillskriver spåren av det sedan länge förflutna och då särskilt med utgångspunkt från uppdragsarkeologin.

Projektperiod: 2006-2008. Projektledare: Anders Kaliff.

Bedömnings- och utvärderingsmetoder inom uppdragsarkeologin

Dnr: 353-03802-2009

Projektet har bedrivits vid Riksantikvarieämbetet och syftar till att utveckla metoder för bedömning av undersökningsplaner inom uppdragsarkeologin för att därigenom säkerställa att arkeologiska undersökningar blir av god kvalitet till ett rimligt pris.

Projektperiod: 2010. Projektledare: Eva Skyllberg.

Biologiskt kulturarv i landskapet - mötesplats för kulturmiljö- och naturvård

Dnr: 353-03916-2009

Projektet har bedrivits vid Sveriges Lantbruksuniversitet SLU Uppsala och syftar till att utveckla metoder för förvaltning av skyddade områden som bevarar både natur- och kulturmiljövärden. Utveckla metoder för att identifiera nya skyddsobjekt med kombinerade värden. Prova och utvärdera samverkansformer genom arbete med biologiskt kulturarv i konkreta områden.

Projektperiod: 2010-2011. Projektledare: Tommy Lennartsson.

Bättre verktyg för slagkraftigare kulturmiljöarbete

Dnr: 353-03902-2009

Projektet har bedrivits vid Östergötlands länsmuseum och syftar till att utveckla metoder och strategier för bättre och tillgängligare kunskapsunderlag för kulturmiljöarbete och fysisk samhällsplanering.

Projektperiod: 2010. Projektledare: Anna Lindqvist.

Brott under ytan/Kulturarvsbrott i Sverige

Dnr: 353-03820-2006

Projektet har bedrivits vid Brottsförebyggande rådet och syftar till att studera omfattningen och strukturen på de fornminnesbrott - illegala utgrävningar, skadegörelse och vrakplundringar - som begås i Sverige.

Projektperiod: 2007. Projektledare: Lars Korsell.

Delaktighetens landskap: Tillgänglighet och inflytande inom kulturarvssektorn

Dnr: 353-03588-2005

Projektet har bedrivits vid Göteborgs universitet och syftar till att med utgångspunkt i förhandlingar om kulturarv undersöka på vilket sätt olika grupper förstår och tolkar innebörden av "delaktighet" och på vilket sätt deltagande i kulturvårdsinsatser kommer till uttryck.

Projektperiod: 2006-2008. Projektledare: Annelie Sjölander-Lindqvist.

Den hållbara medborgaren. Värderingar, traditioner och kunskap i konflikt.

Dnr: 353-03551-2005

Projektet har bedrivits vid Karlstads universitet och syftar till att undersöka marginaliseringsprocessen av dagens glesbygd utifrån natur och kulturmiljövårdskurserna och att driva ett utvecklingsprojekt för att bidra till skapandet av en hållbar ekonomisk utveckling i ett skogligt glesbygdsområde.
Projektperiod: 2006-2009. Projektledare: Hilde Ibsen.

Den skandinaviska resandekartan

Dnr: 353-03146-2010

Projektet har bedrivits vid Bohusläns museum och syftar till att dokumentera och synliggöra resandefolkets kulturarv. I projektet samverkar resande, museer och lokalbefolkning i Sverige och Norge för att lokalisera, inventera, dokumentera och publicera detta dolda kulturarv och lyfta fram resandefolkets historia.

Projektperiod: 2011. Projektledare: Kristina Lindholm.

Det förflutna som samtida resurs - det odelade kulturlandskapets konsekvenser

Dnr: 353-03609-2005

Doktorandprojektet har bedrivits vid Lunds universitet och syftar till att dels undersöka effekterna av miljövårdens och samhällsplaneringens bevarandestrategier, dels analysera förutsättningarna för en hållbar utveckling avseende landskapets historiska värden och sammanhang.

Projektperiod: 2006-2009. Projektledare: Tomas Germundsson.

Gotland. Landskapets kyrkor

Dnr: 353-03376-2007

Projektet är initierat av Riksantikvarieämbetet och genomförs i samverkan med Uppsala universitet. Studien syftar till att beskriva och analysera Gotlands kyrkor. Projektet ingår i Sockenkyrkoprojektet.

Projektperiod: 2008-2009. Projektledare: Markus Dahlberg.

Handlingsprogram för uppdragsarkeologi

Dnr: 353-03378-2007

Projektet är initierat av Riksantikvarieämbetet och syftar till att i nära samarbete med några län ta fram en modell för regionala uppdragsarkeologiska handlingsprogram.

Projektperiod: 2008. Projektledare: Agneta Lagerlöf.

INCLUDE- Integrering av ekologiska, sociala, kulturella dimensioner i förvaltningen av vägar och järnvägar

Dnr: 353-03597-2005

Projektet har bedrivits vid SLU Uppsala och syftar till långsiktiga strategier för uthålliga transportsystem där framtida infrastruktur är anpassad till landskapets inneboende natur- och kulturmiljöegenskaper.

Projektperiod: 2006-2008. Projektledare: Andreas Seiler.

Kommunikation och gestaltning av kulturmiljön

Dnr: 353-03827-2006

Doktorandprojektet har bedrivits vid Göteborgs universitet och syftar till, förutom att pröva ny vetenskaplig kunskapsimplementering i ett konkret fall, att bidra till en teoretisk och metodologisk utveckling inom gränsområdet mellan antikvetenskap och museologi.

Projektperiod: 2007-2011. Projektledare: Hans Bjur.

Kriterier för bedömning av kvalitet i uppdragsarkeologin

Dnr: 353-03428-2008

Projektet är en förstudie som har bedrivits vid Riksantikvarieämbetet inför en kommande ansökan om kvalitet och kostnadseffektivitet i uppdragsarkeologin. Syftet med förstudien är att identifiera och definiera kriterier för att bedöma kvalitet i uppdragsarkeologin.

Projektperiod: 2009. Projektledare: Carolina Andersson.

Kulturmiljöns integration i samhällsplaneringen - delprojekt inom forskningsprojektet: Rum, rörelse och artefakter i urbana landskap. Via Tiburtina

Dnr: 353-03618-2005

Projektet har bedrivits vid Svenska Institutet i Rom och delstudien syftar till att ge relevans för kulturmiljön, kulturarvet och det praktiska kulturmiljöarbetet av resultaten från huvudstudien "Rum, rörelse och artefakter i det urbana landskapet".

Projektperiod: 2006. Projektledare: Hans Bjur.

Ristningar i träd - nya perspektiv på vallkullornas historiska landskap

Dnr: 353-03162-2010

Projektet har bedrivits vid Högskolan Kristianstad och syftar till att radikalt förbättra skyddet av fåbodlandskapets kulturarv genom inrapportering i FMIS av ett stort antal ristningar i träd. Projektet avser att lägga grunden för kommande forskning och publicering genom att materialet görs sökbar i databas.

Projektperiod: 2011. Projektledare: Joachim Regnéll.

Sverigebilder - delaktighet och dialog kring svenska landskap

Dnr: 353-03381-2007

Projektet har bedrivits vid Riksantikvarieämbetet och syftar till att skapa en webbplats där alla med hjälp av bilder kan föra en dialog om svenska landskap.

Projektperiod: 2008. Projektledare: Lars Lundqvist.

The European Landscape Convention: A Door to Planning and Interpreting a Culturally and Naturally Diverse Regional Landscape Heritage?

Dnr: 353-03875-2006

Projektet har bedrivits vid Sveriges Lantbruksuniversitet Alnarp och syftar till att utvärdera hur landskapskonventionen kan användas som ett verktyg för en lokal orienterad landskapsförvaltning och landskapsstolkning.

Projektperiod: 2007-2009. Projektledare: Kenneth Olwig.

Traditionell ekologisk kunskap om marknyttjande hos samer i världsarvet Lapponia

Dnr: 353-03434-2008

Projektet har bedrivits vid Åttio Svenskt Fjäll- och Samemuseum och syftar till att ge fördjupad kunskap om kvinnors och mäns traditionella nyttjande av markerna i Lapponia och finna metoder för återförande av kunskapen om markernas historia och dess brukande. Att komplettera de projekt Åttio gjort om bl. a. renvallar.

Projektperiod: 2009-2011. Projektledare: Berit Inga, Kjell Åke Aronsson.

Återdeponering av arkeologiska fynd, analys av fyndmaterial, fas 2

Dnr: 353-03408-2008

Projektet har bedrivits vid Bohusläns museum och syftar till att analysera och utvärdera om och på vilka sätt återdeponering av arkeologiska fynd kan användas av kulturmiljövården för att bevara och magasinera fynd. Aktuellt projekt kompletterar resultat från perioden 2002-2005 (fas 1).

Projektperiod: 2009. Projektledare: Thomas Bergstrand.

Ägande och brukande för långsiktigt hållbar landskapsvård

Dnr: 353-03596-2005

Projektet har bedrivits vid Stockholms universitet och syftar till att studera bruksarrangemang som kan leda till en långsiktigt hållbar och historiskt informerad landskapsvård.

Projektperiod: 2006-2008. Projektledare: Anders Wästfelt.

Översiktsplanering som potentiellt instrument vid implementering av ELC

Dnr: 353-03173-2010

Projektet har bedrivits vid Sveriges Lantbruksuniversitet SLU Uppsala och syftar till att bedöma vilken roll den kommunala översiktsplaneringen kan spela vid en implementering av den europeiska landskapskonventionen genom studier av hur "landskap" hanteras och tolkas i denna typ av planering.

Projektperiod: 2011. Projektledare: Ulf G Sandström.

Nätverk, seminarier och utbildningsinsatser inom temat "Landskap med historia" under 2006-2011:

Biologiskt kulturarv som bas för samverkan mellan kulturmiljö- och naturvård

Dnr: 353-03425-2008

Projektet har bedrivits vid Sveriges Lantbruksuniversitet SLU Uppsala universitet och syftar till en gemensam workshop för Centrum för biologisk mångfald CBM och Riksantikvarieämbetet för att skapa samverkansformer och föreslå handlingsprogram för gemensamt arbete med biologiskt kulturarv, så att biologiskt kulturarv blir en användbar kontaktyta mellan kulturmiljövård och naturvård, ekologi och historia etc.

Projektperiod: 2009. Projektledare: Tommy Lennartsson.

Det skogsfinska kulturarvet i landskapet

Dnr: 353-03211-2010

Nätverket har bedrivits vid Värmlands museum och syftar till att föra samman nordiska forskare från skilda vetenskapsområden för att lägga grund för ett forskarnätverk med utgångspunkt i de materiella lämningarna efter de skogsfinska kulturmiljöerna i kulturlandskapet.

Projektperiod: 2011. Projektledare: Kersti Berggren.

Hållbar stadsutveckling - Expo 2010

Dnr: 353-03763-2009

Nätverket har bedrivits vid Riksantikvarieämbetet och syftar till att bidra till aktiviteter om hållbart samhällsbyggande under världsutställningen Expo 2010 i Shanghai, Kina, maj-oktober 2010. Aktiviteterna ska skapa internationell uppmärksamhet för svensk hållbar arkitektur och stadsplanering. Del av regeringsuppdrag.

Projektperiod: 2009-2010. Projektledare: Anita Bergensträhle-Lind.

Klimat och kulturarv

Dnr: 353-03423-2008

Nätverket har bedrivits vid Karlstads universitet och syftar till att samla forskare och tjänstemän som kan förmedla och bruka kunskap om klimatförändringens påverkan på kulturarvet i ett tvärvetenskapligt perspektiv. Målsättningen är att skapa ett nätverk av aktiva forskare.

Projektperiod: 2009-2011. Projektledare: Eva Svensson.

Konferens om kultur- landskap och landskapsvård

Dnr: 353-03440-2008

Projektet har bedrivits vid Stockholms universitet och syftar till att arrangera en konferens som presenterar resultat från tre av Riksantikvarieämbetets finansierade FoU projekt under temat Landskap med historia.

Projektperiod: 2009-2010. Projektledare: Anders Wästfelt.

Konferens "Places, people, stories", Brofästet Kalmar 28-30 sept 2011

Dnr: 353-03163-2010

Projektet har bedrivits vid Linnéuniversitetet och syftar till att:

- utforska förhållanden mellan människor, platser och historier i upplevelse samhället
- undersöka hur visuell och performance konst kan komplementera akademisk forskning
- uppmuntra diskussioner mellan akademiker och professionella.

Projektperiod: 2011. Projektledare: Cornelius Holtorf.

Kulturarvet - en resurs i landsbygdsutveckling

Dnr: 353-03421-2008

Projektet har bedrivits av Hushållningssällskapet Väst och syftar till att sammanställa samt sprida en skrift med goda exempel på hur kulturarvet kan användas som en resurs i landsbygdsutveckling.

Projektperiod: 2009. Projektledare: Sara Roland.

Masterprogram i kulturarv

Dnr: 353-03427-2008

Projektet har bedrivits vid Stockholms universitet och syftar till att utveckla Stockholms universitets tvärvetenskapliga kurs i kulturmiljövård 30 p på grundnivå till ett masterprogram i kulturarvsfrågor om 120 p i samarbete med ett nätverk av institutioner.

Projektperiod: 2009. Projektledare: Margareta Rossholm Lagerlöf.

Workshop ELC

Dnr: 353-01965-2009

Nätverksstöd till en Europeisk konferens om landskapskonventionen och Internationellt forskarseminarium på Sveriges Lantbruksuniversitet SLU Alnarp.

Projektperiod: 2009. Projektledare: Kenneth Olwig.

Utredningsuppdrag inom temat "Landskap med historia" under 2006-2011:

Utredningsuppdrag: Det Medeltida Sverige

Dnr: 353-03608-2009

Uppdragets övergripande mål är att utreda förutsättningarna för och behovet av kunskapsuppbyggnad inom Det Medeltida Sverige inom kulturmiljöarbetet vid Riksantikvarieämbetet och länsstyrelser/länsmuseer. Uppdraget är att föreslå en modell för hur kunskapsuppbyggnaden ska kunna organiseras och utformas, utvecklas eller avvecklas.

Projektperiod: 2009. Utredare: Anders Kaliff.

Utredningsuppdrag: Kunskapscentrum för Sveriges kyrkor

Dnr: 353-03538-2007

Utredningsuppdragets övergripande mål är att utforma förslag till ett breddat kunskapssökande kring kyrkobyggnaderna och dess miljöer med utgångspunkt i projektet Sveriges Kyrkor. Den fortsatta kunskapsuppbyggnaden ska också tillgodose Riksantikvarieämbetets behov av kunskapsunderlag för att kunna utföra myndighetens tillsynsuppdrag och de eventuella uppgifter som är anknutna till kyrkoantikvarisk ersättning. Uppdraget är att föreslå en modell för hur den framtida kunskapsuppbyggnaden skulle kunna organiseras och utformas.

Projektperiod: 2008-2009. Utredare: Karin Hermerén.

Plats och tradition

Tema "Plats och tradition" tar sin utgångspunkt i enskilda objekt och miljöer. Angelägna områden är:

- forskning kring material och tekniker,
- vård och underhåll,
- forskning om kulturarvets och besöksmålen betydelse i den regionala utvecklingen.

Här efterfrågades forskning kring de processer som ligger till grund för hur en region lyckas lyfta fram kulturvärden som attraktioner så kallad "place marketing". I anslutning till kulturmiljövårdens verksamhet kring besöksmålen efterfrågades vidare forskning om mötet mellan människor och miljöer och om vilka historier som återges och hur dessa uppfattas av besökare. Det efterfrågades också forskning kring hur miljöer iscensätts och blir intressanta för besökarna. I denna målbild ingår forskning kring hur platser medieras digitalt via Internet.

	Tema "Plats och tradition"
Forskningsprojekt	28
Nätverk, seminarier och utbildningsinsatser	10
Utredningsuppdrag	1
Totalt	39

Forskningsprojekt inom temat "Plats och tradition" under 2006-2011:

Arkeologisk prospektering av fornlämningsmiljön Gamla Uppsala

Dnr: 353-03823-2009

Projektet har bedrivits vid Riksantikvarieämbetets arkeologiska uppdragsverksamhet och syftar till att genom högupplöst arkeologisk prospektering med magnetometer och georadar av fornlämningsmiljön Gamla Uppsala ska metodens potential för kartläggning av platsen undersökas och ny kunskap om en av Sveriges viktigaste historiska platser genereras.

Projektperiod: 2010. Projektledare: Immo Trinks.

Förstudie: Hälsingegårdar

Dnr: 353-03685-2006

Projektet har bedrivits vid Hälsinglands museum. Syftet med förstudien är att få till stånd en större undersökning för att få fördjupade kunskaper och kritiska analyser av olika historiekonstruktioner knutna till Hälsingegårdar som världsarv.

Projektperiod: 2006. Projektledare: Gunilla Stenberg.

Förstudie: Restaurering av Ekolsunds trädgård och park

Dnr: 353-03599-2005

Förstudien har bedrivits vid Sveriges Lantbruksuniversitet SLU Uppsala och syftar till att utarbeta forskningsfrågor kring restaurering, hållbar utveckling och brukande och är ett led i att utveckla forsknings- och utvecklingsverksamheten kring historiska trädgårdar och parker med särskild betoning på metoder för bevarande, vård och restaureringsproblematik.

Projektperiod: 2006. Projektledare: Åsa Ahrland.

Förstudie: Visingsös värdeskapande förmåga

Dnr: 340-02035-2006

Förstudien har bedrivits vid internationella Handelshögskolan i Jönköping och syftar till att lyfta fram de ekonomiska aspekterna av att bevara och förädla kulturarvet och kulturmiljön på Visingsö. Syftet är att mäta kulturmiljöns och kulturarvets attraktionskraft för att på så vis kunna dra slutsatser om platsens värde.

Projektperiod: 2006. Projektledare: Åke E Andersson.

Digitala tidsresor - Nya strategier för arkeologin och kulturmiljövården?

Dnr: 353-03828-2006

Projektet har bedrivits vid Göteborgs Universitet och syftar till att utforska nya möjligheter att använda modern digital teknik för bland annat modellbyggande, förmedling, kunskapsbygge- och spridning inom kulturmiljövården och arkeologins verksamhetsområden.

Projektperiod: 2007-2010. Projektledare: Per Stenborg.

Gamla Uppsala - framväxten av ett mytiskt centrum (publikt arbete)

Dnr: 353-03891-2009

Projektet har bedrivits vid Uppsala universitet och syftar till att utveckla metoder att med GIS-applikationer omvandla resultat från exploateringsarkeologi och forskning till populärvetenskap. Utgångspunkten är ett pågående forskningsprojekt i Gamla Uppsala.

Projektperiod: 2010-2011. Projektledare: John Ljungkvist.

Hållbart bevarandeklimat i museer och arkiv

Dnr: 353-03150-2010

Projektet har bedrivits vid Riksantikvarieämbetet och syftar till att revidera och komplettera svenska rekommendationer för bevarande inomhusklimat i museer och arkiv.

Projektperiod: 2011. Projektledare: Gabriella Ericsson.

Inverkan av vatten från sprinkler på vägg- och takmålningar

Dnr: 310-04466-2005 och 353-01359-2007

Projektet bedriv vid Sveriges Provnings- och Forskningsinstitut och syftar till att utprova system som inte skadar interiörer.

Projektperiod: 2006. Projektledare: Magnus Arvidson.

Kulturarvets ekonomiska värden

Dnr: 353-03876-2006

Doktorandprojektet har bedrivits vid Internationella handelshögskolan i Jönköping och syftar till att lyfta fram de ekonomiska aspekterna av att bevara och förädla kulturarvet och kulturmiljön i ett antal sammansättningar av kulturobjekt.

Projektperiod: 2007-2011. Projektledare: Åke E Andersson.

Kulturarv, kommunikation och lärande, en förstudie

Dnr: 353-03382-2007

Projektet är en förstudie som har bedrivits vid Linköpings universitet och syftar till att i en större undersökning analysera vilka berättelser som förmedlas vid kulturhistoriska besöksmål.

Projektperiod: 2008. Projektledare: Peter Aronsson.

Kulturarv, mångfald och marknadsföringspraktiker

Dnr: 353-03298-2005

Projektet har bedrivits av Lunds universitet och Campus Helsingborg och avser att skapa preciserad forskning kring hur mångfaldsfrågor hanteras inom kulturarvsturismen.

Projektperiod: 2006-2007. Projektledare: Elisabeth Högdahl.

Kulturarv och volontärer

Dnr: 353-03151-2010

Projekt har bedrivits av Jamtli och har som syfte att undersöka hur det ideella arbetet kan utvecklas vid kulturarvsplatser och att ta fram riktlinjer och förslag för detta.

Projektperiod: 2011. Projektledare: Anna Hansen.

Kulturmiljöns sociala och ekonomiska värden - metoder för utvecklade dialoger med medborgare och företag i den kommunala planeringen om kulturmiljöns värden

Dnr: 353-03587-2005

Projektet har bedrivits vid Institutionen för samhällsplanering och miljö vid Kungliga Tekniska högskolan KTH och syftar till att utveckla metoder för att på ett systematiskt sätt inhämta och nyttiggöra kunskaper om kulturmiljöns värde och nytta för olika grupper av medborgare och företag.

Projektperiod: 2006-2007. Projektledare: Krister Olsson.

Makes referenssamling

Dnr: 353-03910-2009

Projektet har bedrivits vid Högskolan på Gotland med syftet med projektet är att omhänderta, ordna, registrera och tillgängliggöra Makes samlade arbetsmaterial och forskningsresultat, som underlag och resurs för att bli vidareutveckla Makes metoder för analys och bevarande, samt dokumentera konservering av svenskt kultur.

Projektperiod: 2010-2011. Projektledare: Maria Brunskog.

Materialanalys av sydsvenskt bonadsmåleri

Dnr: 353-03583-2005

Doktorandprojektet vid Göteborgs universitet syftar till att kartlägga materialanvändningen för sydsvenska bonadsskolor/bonadsmålare samt försöka tolka måleriets materialutveckling från 1700 till 1870. Projektperiod: 2006-2011. Projektledare: Jonny Bjurman.

Mögel, organiska syror och kulturarv

Dnr: 353-03893-2009

Projektet har bedrivits vid IVL Svenska Miljöinstitutet AB och syftar till att man i kyrkor skall kunna tillämpa energieffektiva lösningar utan risk för mögelpåväxt som kan påverka människors hälsa samt orsaka nedbrytning av kyrkobyggnaden och dess inventarier. Projektperiod: 2010. Projektledare: Erica Bloom.

Nya metoder för byggnadsarkeologisk dokumentations- och analysprocess

Dnr: 353-03192-2010

Projektet har bedrivits vid Riksantikvarieämbetet och syftar till att utveckla tredimensionell dokumentations- och analysteknik inom byggnadsarkeologin med målsättningen att öka förståelsen av en byggnad, både i ett historiskt och i ett samtida perspektiv. Projektperiod: 2011. Projektledare: Hanna Menander.

Oljefärg på sten - igår och idag

Dnr: 353-03841-2006

Projektet har bedrivits vid Riksantikvarieämbetet och syftar till att belysa tekniska förutsättningar och aspekter om bl a autenticitet och estetik som behöver beaktas i samband med restaurering av oljefärgsbemålad fasadsten. Projektperiod: 2007. Projektledare: Ragnhild Claesson.

Ozonbehandling av konst- och kulturhistoriskt material som restvärdesräddning

Dnr: 353-03814-2009

Projektet har bedrivits vid Riksantikvarieämbetet och syftar till att utreda omfattning och verkan av ozonsanering av konst- och kulturhistoriskt material. Ansökan för 2010 gäller en förstudie. Projektperiod: 2010. Projektledare: Margareta Bergstrand.

Rapport om strukturer och strategier i forskning om kyrkligt kulturarv

Dnr: 353-03164-2010

Projektet har bedrivits vid Uppsala universitet och är ett utvecklingsarbete för att initiera centrumbildning vid universiteten för forskning kring kyrkligt kulturarv. Projektperiod: 2011. Projektledare: Jan von Bonsdorff.

Regionala staden - reproduktion och transformation av lokala platser

Dnr: 353-03153-2010

Projektet har bedrivits vid KTH och syftar till att bidra till kunskaper om hur kulturmiljövården kan bedöma och värdera påverkan på lokala platser till följd av övergripande strukturförändringar, t.ex. regionförstoring som ofta är ett övergripande mål i regionala transport- och utvecklingsplaner. Projektperiod: 2011. Projektledare: Krister Olsson/Marcus Adolphson.

RenSten

Dnr: 353-03844-2009

Projektet har bedrivits vid Göteborgs universitet, därefter Micab och syftar till att kulturmiljövården ska kunna hantera problematiken kring biologi och kulturhistorisk sten med specifika, vetenskapligt grundlagda och väl beskrivna samt förbättrade metoder, jämfört med dagens kunskapsläge. Projektperiod: 2009-2011. Projektledare: Karsten Pedersen.

Skonsam och energieffektiv uppvärmning av kyrkor

Dnr: 353-03851-2006

Projektet har bedrivits vid Högskolan på Gotland och syftar till att utveckla och utvärdera ett integrerat system för uppvärmning och klimatstyrning i kyrkor som bygger på bästa möjliga teknik. Projektperiod: 2007-2011. Projektledare: Tor Broström.

Skåne. Landskapets kyrkor

Dnr: 353-03808-2006

Projektet har bedrivits vid Riksantikvarieämbetet och syftar till att fullständiga det material som krävs för att publicera en fullständig rapport över landskapet Skåne i Sockenkyrko projektets serie. Projektperiod: 2007. Projektledare: Markus Dahlberg.

Svenskt Hällristnings Forsknings Arkiv – SHFA

Dnr: 353-03844-2006

Projektet har bedrivits vid Göteborgs universitet i samverkan med Västarrvet och syftar till att skapa ett nationellt arkiv och register för hällristningar i Sverige som kan vara utgångspunkt för forskning, förvaltning och förmedling.

Projektperiod: 2007-2009. Projektledare: Kristian Kristiansen.

Tillgängliggörande av forskning om Birka

Dnr: 353-03400-2008

Projektet har bedrivits vid Riksantikvarieämbetet och ska producera en skrift i syfte att tillgängliggöra aktuell forskning om Birka och Hovgården för en bred allmänhet. Platsen besöks årligen av en stor publik och det är angeläget att möjliggöra besökarens tillägnande av aktuell kunskap.

Projektperiod: 2008-2009. Projektledare: Lena Johansson.

Ursprungliga bindemedel, en bidragande faktor till biologisk växt på muralt måleri

Dnr: 353-03156-2006

Projektet har bedrivits vid Göteborgs universitet och fokuserar på ursprungliga bindemedel med koppling till biologisk nedbrytning. Inom projektet genomförs fördjupade analyser för att bygga generell kunskap. Fältarbetet med riktad dokumentation och provtagning genomförs i Mariakapellet, Odensvi kyrka, Västmanland.

Projektperiod: 2006. Projektledare: Misa Asp.

Vibrationers påverkan på arkitekturbunden konst i historiska byggnader

Dnr: 353-03903-2009

Projektet har bedrivits vid Riksantikvarieämbetet och syftar till att undersöka hur vibrationer som orsakas av infrastrukturprojekt påverkar arkitekturbunden konst i historiska byggnader.

Projektperiod: 2010. Projektledare: Stefan Lindgren.

Nätverk, seminarier och utbildningsinsatser inom temat "Plats och tradition" under 2006-2011:

CTUP

Dnr: 353-00032-2007

Förstudie som gäller kulturkluster på Gotland där Riksantikvarieämbetets och Riksutställningars omlokaliseringar är en del. Syftet är att undersöka förutsättningarna för samverkan mellan offentliga och privata aktörer, konst och hantverk m.fl.

Projektperiod: 2007. Nätverk.

Dominikanerorden och konvent i Visby och provinsen Dacia

Dnr: 353-03168-2010

Projektet har bedrivits vid Gotlands Museum och syftar till att genom ett symposium fördjupa kunskapen om dominikanerordens verksamhet i Visby och i kyrkoprovinns Dacia under medeltiden. Fallstudie är S:t Nicolai i Visby.

Projektledare: Ulrika Mebius.

Inneklimat och energieffektivisering i kulturhistoriskt värdefulla byggnader

Dnr: 353-03607-2005

Projektet har bedrivits vid Högskolan på Gotland och syftar till att förbättra det vetenskapliga underlaget för styrning av inneklimatet i kulturhistoriskt värdefulla byggnader genom utbildning, kurslitteratur och handböcker.

Projektperiod: 2006-2007. Projektledare: Tor Broström.

Mötet mellan arkeologi, konservering och analys

Dnr: 353-03206-2005

En konferensserie initierad av Studio Västsvensk Konservering med syftet att skapa ett forum där arkeologer och konservatorer möts. Målsättningen är att tydliggöra relationerna mellan arkeologi och konservering.

Projektperiod: 2006. Projektledare: Sara Wranne.

Nätverket för iscensättning och kommunikation av kulturmiljöer

Dnr: 353-03422-2008

Projektet har bedrivits vid Göteborgs universitet och syftar till att få till stånd diskussioner om den iscensättnings- och kommunikationsproblematik som finns kopplad till kulturmiljöer, samt om hur de besökandes uppfattningar och förståelse av dessa miljöer kan undersökas och analyseras.

Projektperiod: 2009. Projektledare: Håkan Karlsson.

Removal of Damaging Conservation Treatment in Mural Paintings - en tvådagars workshop för konservatorer

Dnr: 353-03842-2006

Projektet har bedrivits vid Riksantikvarieämbetet med syftet att belysa och diskutera komplicerade rengöringsfrågor på muralt måleri och samtidigt ge vidareutbildning till konservatorer, samt anordna ett seminarium med internationellt deltagande.

Projektperiod: 2006-2007. Projektledare: Héléne Svahn.

Seminarium inom Grönsö-projektet

Dnr: 353-03429-2008

Projektet har bedrivits av SLU Uppsala och syftar till att genomföra ett tvådagarsseminarium för att presentera de erfarenheter som vunnits inom Grönsö-projektet, vilket drivs som ett samverkansprojekt mellan SLU Ultuna, Grönsö och Länsstyrelsen i Uppsala län.

Projektperiod: 2009-2010. Projektledare: Torbjörn Suneson.

Standardiseringsarbete inom CEN TC346, nätverk för internationella arbetsgrupper

Dnr: 353-03420-2008

Projektet har bedrivits av Riksantikvarieämbetet och syftar till att få ett tvärsektoriellt samarbete mellan europeiska kulturvårdsorganisationer, museer, förvaltare av byggnader som huserar samlingar/magasiner samt med fysiker, kemister och ingenjörer som experter på materialanalys.

Projektperiod: 2009-2011. Projektledare: Kathrin Hinrichs Degerblad.

Traditionell lokal färgsättning - ett nätverk för kunskapsförmedling

Dnr: 353-03881-2009

Projektet har bedrivits av Lunds universitet. Forskning kan påvisa lokala variationer inom färgsättning av den byggda miljön vilket kan stärka den lokala karaktären. Ett nätverk är första steget att sprida kunskapen till berörda professioner samt tillgängliggöra informationen för allmänheten.

Projektperiod: 2010. Projektledare: Richard Kjellström.

World Urban Forum 4 i Nanjing, Kina

Dnr: 302-03175-2008

Utvecklingsinsatser kopplade till Sveriges bidrag till seminariet World Urban Forum och syftar till att utveckla metoder för att kommunicera och förmedla verksamheten.

Projektperiod: 2008. Projektledare: Anita Bergenstråhle-Lind.

FOU-seminarier kring fastigheterna

Dnr: 353-02128-2006

Riksantikvarieämbetet förvaltar Birka och Hovgården, Uppsala Högar, Glimmingehus och Ales stenar. Detta är platser som årligen besöks av hundratusentals människor. Men det är också platser som bär upp och exemplifierar den nationella berättelsen om Sveriges historia. Glappet mellan pågående forskning och dessa nationella och framförda berättelser är påtagligt. Syftet med forskningsseminarierna om Riksantikvarieämbetets fastigheter är att tillsammans med Kulturen i Lund och Ekerö kommun bjuda in forskare som får presentera sina resultat hittills och diskutera behov av kommande forskningsinsatser.

Projektperiod: 2006. Projektledare Ewa Bergdahl.

Moderna kulturarv

Tema ”Moderna kulturarv” handlar om 1900-talets kulturmiljöer. Angelägna forskningsområden är:

- Forskning om urbana landskap där strukturer i bebyggelse och stadsbyggnad identifieras och kulturmiljövärdenas tillvaratagande diskuteras.
- Det behövs fördjupade studier av hur platser och miljöer laddas och omladdas med föreställningar och värden och hur kulturmiljövärden kan bevaras och brukas i relation till förändringar.

Miljöer som idag inte uppfattas som kulturhistoriskt värdefulla men som bär på stora berättelser om moderniteten och 1900-talets samhälle är angelägna att identifiera. Analyser behövs av styrmedel i relation till moderna kulturarv. Forskning behövs också om moderna material och hur de bevaras. Inom temaområdet efterfrågas också forskning kring förvaring av kulturarvet i moderna miljöer. Forskning behövs även kring förebyggande konservering, främst kring inomhusklimat och moderna materialval.

	Tema ”Moderna kulturarv”
Forskningsprojekt	21
Nätverk, seminarier och utbildningsinsatser	1
Utredningsuppdrag	0
Totalt	22

Forskningsprojekt inom temat ”Moderna kulturarv” under 2006-2011:

Betonghandbok

Dnr: 353-03850-2009

Projektet har bedrivits vid Lindesbergs museum och ska resultera i en materialhandbok om betong. Handbokens syfte är att förse museer och länsstyrelser med tillräcklig bred och djup kunskap för att möta den omfattande vårdproblematik som miljonprogrammet och 1900-talets andra betongkonstruktioner står inför.

Projektperiod: 2009. Projektledare: Ing-Marie Nilsson-Tarkkanen

Brytpunkt Bergslagen

Dnr: 353-03415-2008

Projektet har bedrivits vid KTH och syftar till att utveckla kunskaperna om Bergslagens industriella kulturarv som en resurs i den regionala utvecklingen i anslutning till Bergslagssatsningen Kultur och Turism via delstudier.

Projektperiod: 2009-2011. Projektledare: Maths Isacson.

Den fragmenterande staden

Dnr: 353-00256-2010

Projektet har bedrivits vid Malmö högskola och syftar till att öka förståelsen av hur lokaliseringen av offentliga verksamheter kan påverka stadens vardagsliv; rörelsemönster, erfarenheter och möten; och även undersöka planerarens roll i en sådan lokaliseringsprocess. Forskningen kommer att undersöka hur stråk är begreppsliggjort för att stödja mobilitet och integration med mål att skapa en hållbar stad. Detta projekt är en del av den gemensamma satsning mellan fem forskningsfinansiärer som gynnar hållbar stadsutveckling. Läs mer om satsningen på 33 miljoner till hållbar stadsutveckling.

Projektperiod: 2010-2012. Projektledare: Carina Listerborn.

En tillgänglig forskningskulturmiljö

Dnr: 353-03598-2005

Projektet har bedrivits vid Skolan för Datavetenskap och Kommunikation/Medieteknik och Grafisk Produktion vid Kungliga Tekniska högskolan KTH och syftar till att studera och skapa exempel för hur mediering av kulturmiljöer kan göras på ett enkelt och lättillgängligt sätt med hänsyn av modern medieteknik samt teorier för närvaroproduktion.

Projektperiod: 2006-2008. Projektledare: Leif Handberg.

Följeforskning inom uppdraget Samverkan om gestaltning av offentliga miljöer

Dnr: 353-03403-2010

Projektet har bedrivits vid Riksantikvarieämbetet och Statens Konstråd med målsättningen att färdigställa en akademisk publikation som belyser:

- teoretisk metodutveckling och arbetsprocesser för helhetsplanering och gestaltning av byggnader, platser och landskap inom uppdraget
- hur metodutveckling och arbetsprocesser för gestaltning tillämpas i praktiken i samverkansprojekten.

Projektperiod: 2010-2011. Kontaktpersoner: Henrik Orrje och Krister Olsson.

Förvaltning av byggnadsanknuten konst i offentlig och privat ägo

Dnr: 353-03158-2010

Projektet har bedrivits vid Statens konstråd och syftar till att analysera och fastställa vilken kompetens och vilka ekonomiska resurser som fordras för att offentliga och privata fastighetsägare långsiktigt ska kunna bevara sitt innehav av byggnadsanknuten offentlig konst beställd under 1900-talet.

Projektperiod: 2011. Projektledare: Henrik Orrje.

Hållbar textilkonst? Flamskyddsmedel för textilier i offentlig miljö

Dnr: 353-03813-2009

Projektet har bedrivits vid Riksantikvarieämbetet och syftar till att genom tre fallstudier undersöka flamskyddsmedels påverkan på offentlig textilkonst för att genom tekniska fakta öka kunskapen om de nedbrytningsprocesser medlen orsakat.

Projektperiod: 2010. Projektledare: Margareta Bergstrand.

Kalejdoskop - sätt att se på kulturarv

Dnr: 353-03911-2009

Projektet har bedrivits vid Länsstyrelsen Västernorrland i samverkan med landets länsstyrelser och syftar till att förbättra informationen och urvalet av skyddade kulturmiljöer med avseende på det heterogena Sverige. Vidare ska projektet också utveckla samverkansformer för att vidga kulturmiljövårdens perspektiv.

Projektperiod: 2010-2011. Projektledare: Anna Molin.

Korrosionsskador i tegelfasader - värderingar och åtgärder

Dnr: 353-03821-2006

Projektet har bedrivits vid Kulturhistoriska föreningen för Södra Sverige (Kulturen) i samverkan med Lunds universitet och Dacapo Hantverksskola vid Göteborgs universitet och syftar till att lyfta fram problematiken med rostsprängning i moderna tegelmurverk. Projektet vill ge kunskap om det arkitektoniska och kulturhistoriska värdet av tegelfasader i denna bebyggelse.

Projektperiod: 2007-2008. Projektledare: Björn Magnusson-Staaf.

Kulturarvet och entreprenören

Dnr: 353-03558-2005

Projektet har bedrivits vid Umeå universitet och har som syfte att tvärvetenskapligt analysera vilka roller och funktioner lokala aktörer antar i bruket av lokalt avgränsade kulturarv. Projektet ska generera ny kunskap på temat entreprenörstymt kulturarv.

Projektperiod: 2006. Projektledare: Torkel Molin.

Kulturarvsentreprenörens roll i lokalsamhället

Dnr: 353-03799-2006

Projektet har bedrivits vid Umeå universitet och syftar till att tvärvetenskapligt analysera vilka roller och funktioner lokala aktörer antar i bruket av lokalt avgränsade kulturarv. Projektet ska generera ny kunskap på temat entreprenörstymt kulturarv.

Projektperiod: 2007. Projektledare: Torkel Molin.

Kulturmiljövården i det heterogena Sverige

Dnr: 353-02471-2009

Förstudien har bedrivits gemensamt för landets länsstyrelser med samordningen placerad vid länsstyrelsen i Västernorrland. Syftet är att skapa ökad delaktighet när det gäller vems historia som berättas och mer mångfald bland vilka som berättar. Inledningsvis skapas en kunskapsöversikt.

Projektperiod: 2009. Projektledare: Anna Molin.

Malmfältens kulturmiljöprocesser

Dnr: 353-03898-2009

Projektet har bedrivits vid Luleå tekniska universitet och syftar till att undersöka hur bebyggelsemiljöernas kulturvården värderas i planeringsprocesser vid samhällsförändringarna i Kiruna och Malmberget, samt vilka möjligheter kulturarvet tillmäts som en kvalitativ och funktionell resurs i stadsutvecklingen.

Projektperiod: 2010. Projektledare: Kristina L Nilsson.

Maskininlärningsbaserad indexering av digitaliserade museiartefakter

Dnr: 353-03849-2009

Projektet har bedrivits vid Göteborgs universitet och syftar till att dokumentera hur metoder inom innehållsbaserad bildbehandling samt maskinlärning kan tillämpas för att effektivisera och förbättra registrering av och sökning på digitaliserade museiartefakter.

Projektperiod: 2010-2011. Projektledare: Lars Höglund.

Moderna kulturarvsprocesser och medierad tillgänglighet

Dnr: 353-03413-2008

Projektet har bedrivits vid Statens historiska museum och syftar till att utifrån lämningarna av ett särskilt betydelsefullt modernt historiskt sammanhang undersöka kulturarvsprocesser över tid med särskilt fokus på värdering och urval samt på hur publik delaktighet och medierad tillgänglighet förändrar dessa processer.

Projektperiod: 2009-2011. Projektledare: Katherine Hauptman Wahlgren.

Morgondagens kulturobjekt. Pilotprojekt för bevarande av plastföremål

Dnr: 353-03143-2004

Projektet har bedrivits vid Riksantikvarieämbetet och avser att kartlägga olika platsföremåls bevarandegrad, och försöka bestämma hur och varför de bryts ned. Ett viktigt mål är att kunna ge rekommendationer för ett långt framtida bevarande.

Projektperiod: 2006-2008. Projektledare: Anders G. Nord.

Norm, Nation och Kultur

Dnr: 353-03193-2010

Projektet har bedrivits vid Örebro läns museum och syftar till forskningsinsatser i anknytning till begreppen norm, nation och kultur och problematisering kring bruket av kulturarvet.

Projektperiod: 2011. Projektledare: Anna Furumark.

Nya ljuskällor i museimiljö

Dnr: 353-03159-2010

Projektet har bedrivits vid Riksantikvarieämbetet och syftar till att göra en kunskapsöversikt inom området nya ljusapplikationer i museimiljö med hänsyn till bevarande såväl som betraktare.

Projektperiod: 2011. Projektledare: Gabriella Ericsson.

Riktlinjer för förvaltning av offentlig konst

Dnr: 353-03157-2010

Projektet har bedrivits vid Helsingborgs kulturförvaltning och syftar till att formulera riktlinjer för förvaltning av offentlig konst genom att beskriva de moment som behöver utföras för att en förvaltningsplan ska kunna sammanställas. Riktlinjerna ska kunna användas av t. ex kommuner och landsting.

Projektperiod: 2011. Projektledare: Jenni Lindblom.

Små historier i stora berättelser

Dnr: 353-03410-2008

Projektet har bedrivits vid Murberget, Länsmuseet Västernorrland i samverkan med Länsmuseet på Gotland och syftar till att ge generell kunskap om dagens dokumentationssystemers användbarhet för kulturarvets brukargrupper, och utvärdera en ny modell för kunskapsinhämtning i relation till lokal historieskrivning, modernt kulturarv och landskapets betydelse.

Projektperiod: 2009-2010. Projektledare: Bengt Wittgren.

Strukturella förändringar och kulturarvsprocesser

Dnr: 353-03532-2007

Projektet har bedrivits vid Nordiska museet och Göteborgs universitet i samverkan med Kungliga Tekniska högskolan KTH och syftar till att utveckla kunskaper om och perspektiv på de komplexa samband som finns mellan strukturella förändringar och kulturarvsprocesser.

Projektperiod: 2007-2010. Projektledare: Birgitta Svensson/Ola Wetterberg.

Nätverk, seminarier och utbildningsinsatser inom temat "Moderna kulturarv" under 2006-2011:

MetallForum

Dnr: 353-03155-2010

Projektet har bedrivits vid Studio Västsvensk Konservering och syftar till att skapa ett tematiskt nätverk för kunskapsutbyte mellan yrkesverksamma materialspecialister som arbetar med konservering och/eller restaurering av recenta metaller i offentliga miljöer.

Projektperiod: 2011. Projektledare: Linda Denlert.

Projekt från tidigare programperiod 2001-2005

Totalt under åren 2006-2011 har 19 projekt inom teman som hörde till den gamla programperioden 2001-2005 avslutats.

Projekt påbörjade under programperioden 2001-2005 gavs under en övergångsperiod, framför allt 2006, bidrag så att de kunde slutföras. Några få projekt hade överenskomna anslagsperioder och ett av dem har slutår 2013.

	Påbörjade 2001-2005
Forskningsprojekt	19
Nätverk, seminarier och utbildningsinsatser	0
Utredningsuppdrag	0
Totalt	19

Forskningsprojekt som tematiskt hör till föregående programperiod och avslutas under perioden 2006-2011:

Arkeologi i förorten

Dnr: 353-03322-2004

Projektet har bedrivits vid Södertörns högskola och studerar de sociala skeenden som en arkeologisk utgrävning genererar - eller skulle kunna generera - i det grannskap den äger rum. Avsikten är att utveckla nya former för hur utgrävningar kan brukas som en lokal resurs som kommer medborgarna till del.

Projektet hör tematiskt till programområdet "Kulturarvet i samhället".

Projektperiod: 2004-2006. Projektledare: Mats Burström.

Arkeologi i skolan - ett utvärderings- och utvecklingsprojekt på 2000-talet

Dnr: 353-03299-2004

Projektet har bedrivits vid Riksantikvarieämbetet och arbetet är en del i att utveckla strategier inom den arkeologiska sektorn för förmedling och kommunikation till allmänheten.

Projektet hör tematiskt till programområdet "Kulturarvet i samhället".

Projektperiod: 2005-2006. Projektledare: Anne Carlie.

Arkeologiskt alunbehandlat trä - metodik för räddning av föremål

Dnr: 353-02776-2002

Projektet har bedrivits vid Riksantikvarieämbetet. Under 1900-talet användes alunkokning vid konservering av arkeologiskt vattendränkt trä vilket senare resulterat i svår nerbrytning. Syftet med projektet är att med vunnit kunskap och erfarenhet kunna förbättra möjligheterna till överlevnad för dessa föremål.

Projektet hör tematiskt till programområdet "Vård och konservering".

Projektperiod: 2003-2009. Projektledare: Karin Lindahl.

Det dokumenterade kulturarvet

Dnr: 353-04460-2004

Projektet har bedrivits vid Riksantikvarieämbetet och avser att beskriva och analysera föreställningar och förutsättningar som formar den arkeologiska berättelsen.

Projektet hör tematiskt till programområdet "Kulturarvet i samhället".

Projektperiod: 2005-2006. Projektledare: Johan Hegardt.

En etisk kulturarvsforskning? - Omprövningar av "vi" och "de andra" i en norrländsk kontext

Dnr: 353-03247-2003

Projektet har bedrivits vid Riksantikvarieämbetet och avser att utveckla och diskutera ett etiskt hållbart perspektiv och bidra till utformandet av en i grunden etisk kulturarvsforskning.

Projektet hör tematiskt till programområdet "Kulturarvet i samhället".

Projektperiod: 2004-2006. Projektledare: Mikael Vallström.

Ett världsarvs lokala verklighet: maktstrukturer och identitetsprocesser kring förvaltningen av det samiska kulturarvet inom Laponia

Dnr: 353-03248-2004

Projektet har bedrivits vid Uppsala universitet och studerar världsarvet Laponia som lokal arena och analyserar arbetet med att ta fram en förvaltningsplan för den turistiska verksamhetens utveckling. Vidare analyseras hur och i vilken mån urbefolkningsfrågan med sitt symboliska och faktiska värde är viktigt för processen kring Laponia.

Projektet hör tematiskt till programområdet "Kulturarvet i samhället".

Projektperiod: 2004-2006. Projektledare: Hugh Beach.

Ickeförstörande utvärderingsmetoder i fält för stenkonsivering

Dnr: 353-03371-2004

Projektet har bedrivits vid Riksantikvarieämbetet och syftar till att skapa underlag för en fungerande utvärdering av stenkonsiveringar. Målet är att upprätta en handlingsmanual för ickeförstörande utvärdering.

Projektet hör tematiskt till programområdet "Vård och konservering".

Projektperiod: 2005-2006. Projektledare: Héléne Svahn.

Inhibitorer för omålat järn

Dnr: 353-02530-2001

Projektet har bedrivits vid Riksantikvarieämbetet och syftar till att finna bra rostskyddsmedel som uppfyller kraven för bevarande av arkeologiskt omålat etnologiskt järn och att förmedla denna kunskap till konservatorer, museer, hembygdsgrupper och övriga som ansvarar för bevarandet av järn.

Projektet hör tematiskt till programområdet "Vård och konservering".

Projektperiod: 2002-2006. Projektledare: Åsa Norlander.

Interiörrestaureringen i teori och praktik mellan 1880-1960

Dnr: 353-04047-2000

Projektet har bedrivits vid Kungliga Tekniska högskolan KTH och syftar till att beskriva och analysera konservatorsyrkets framväxt i Sverige genom att belysa och förklara konservatorns ingrepp i interiörerna under tidsperioden 1880-1960 med tonvikt på muralmåleriet.

Projektet hör tematiskt till programområdet "Kulturhistorisk kunskap".

Projektperiod: 2001-2005, 2009. Projektledare: Héléne Svahn.

Levande industriarv. Industrivårdens ideologi och praktik

Dnr: 353-03301-2004

Projektet har bedrivits vid Riksantikvarieämbetet och vill bidra till att säkra den framtida kunskapsförsörjningen inom industrivården genom en kunskapsöversikt.

Projektet hör tematiskt till programområdet "Vård och konservering".

Projektperiod: 2004-2006. Projektledare: Fredrik Linder.

Makten över monumenten - restaurering av vasaslotten 1850-2000

Dnr: 353-03303-2004

Projektet har bedrivits vid Kungliga Tekniska högskolan KTH och belyser sambanden mellan de restaureringsinsatser som utförts vid vasaslotten från 1800-talets mitt fram till nutid och hur samhällets historiesyn, kulturarvsbruk, värderingsfrågor, restaureringsdebatt och restaureringsideologier har förändrats under perioden.

Projektet hör tematiskt till programområdet "Kulturarvet i samhället".

Projektperiod: 2005-2007. Projektledare: Viktor Edman.

Neutrala material i museimiljö

Dnr: 353-04237-1998

Projektet har bedrivits vid Riksantikvarieämbetet i samarbete med specialister från bland andra SCI, IVL, IFP och Trätek. Projektet utreder moderna materials påverkan på museiföremål och syftar till att fastställa kriterier för vilka material som kan användas - och vilka som helst bör undvikas - när museiföremålen förpackas, transporteras, ställs ut och magasineras.

Projektet hör tematiskt till programområdet "Vård och konservering".

Projektperiod: 1999-2003, 2006. Projektledare: Monika Fjaestad.

Neutral montermiljö

Dnr: 353-03222-2004

Projektet har bedrivits vid Riksantikvarieämbetet och avser att i fullskaleförsök studera museimontrar och kartlägga emissioner från utställningsmaterial i denna slutna miljö för att förutsäga ackumulation, luftombyte och kemisk påverkan.

Projektet hör tematiskt till programområdet "Vård och konservering".

Projektperiod: 2003-2004, 2006. Projektledare: Emma Wikstad.

Provning av tillgängliga rostskyddssystem

Dnr: 353-03113-2000

Projektet har bedrivits vid Sveriges provnings- och forskningsinstitut och syftar till att finna fullvärdiga alternativ till rostskyddsbehandling av blymönja genom jämförande provning av moderna så kallade miljövänliga färgsystem och traditionella rostskyddssystem under realistiska betingelser.

Projektet hör tematiskt till programområdet "Vård och konservering".

Projektperiod: 2001-planerad till 2013. Projektledare: Bo Carlsson, Magnus Palm.

Religiösa rum för Islam

Dnr: 353-03312-2004

Projektet har bedrivits av Riksantikvarieämbetet och är en fristående fortsättning på förstudien "Religiösa rum i det mångkulturella Sverige". Projektet genomförs i samverkan med Nordiska museet och syftar till metodutveckling genom institutionell samverkan och dialog med islamiska församlingar.

Projektet hör tematiskt till programområdet "Kulturhistorisk kunskap".

Projektperiod: 2005-2006. Projektledare: Eva Vikström.

Svensk orgelforskning och kulturmiljövårdens behov

Dnr: 353-03950-2000

Projektet har bedrivits i samarbete mellan orgelcentret GoArt vid Göteborgs universitet och Riksantikvarieämbetet och avser bland annat att genom en inventering skapa en samlad bild av den kunskap och de behov som i dag finns.

Projektet hör tematiskt till programområdet "Vård och konservering".

Projektperiod: 2001-2007. Projektledare: Kathrin Hinrichs Degerblad.

Undersökning av unik färgprovssamling på Konsthögskolan

Dnr 353-02794-2002

Projektet utförs av Riksantikvarieämbetet och syftar till att dokumentera den unika samlingen och införliva analysresultaten i Riksantikvarieämbetets referensdatabas.

Projektet hör tematiskt till programområdet "Vård och konservering".

Projektperiod: 2003-2006. Projektledare: Kate Tronner.

Utveckling av ideologier och riktlinjer för vård av fornminnen och kulturlandskap

Dnr: 353-02782-2002

Projektet har bedrivits vid Riksantikvarieämbetet och syftar till att formulera riktlinjer för god fornvård i samverkan med yrkesverksamma över hela landet.

Projektet hör tematiskt till programområdet "Vård och konservering".

Projektperiod: 2003-2006. Projektledare: Robert Danielsson.

Återdeponering av arkeologiska fynd - analys av fyndmaterial

Dnr: 353-02563-2001

Seminarium arrangerat av Bohusläns museum om fas 1 av projektet "Återdeponering av arkeologiska fynd - analys av fyndmaterial". Projektet hade som mål att skapa vetenskapligt väl utprovade underlag och redskap för kulturmiljövården i beslutsprocessen avseende bevarande och hantering av fornfynd.

Projektet hör tematiskt till programområdet "Vård och konservering".

Projektperiod: 2001-2005, 2006. Projektledare: Thomas Bergstrand och Inger Nyström.

Utvecklingsarbete för FoU-verksamheten

Vissa utredningsuppdrag och projekt berör FoU-verksamhetens utvecklingsarbete och tillhör inte något tema.

	Utvecklingsarbete för FoU-verksamheten
Forskningsprojekt	0
Nätverk, seminarier och utbildningsinsatser	1
Utredningsuppdrag	2
Totalt	3

Utredningsuppdrag och projekt som berör FoU-verksamhetens utvecklingsarbete 2006-2011:

Institut för kulturarvsforskning

Dnr: 350-03604-2004

En utredare gavs i uppdrag att utreda behovet av ett Institut för kulturarvsforskning. Syftet var att:

- Ge kulturarv och historia en mer framskjuten position i samhällsbyggandet.
- Skapa förutsättningar för en innovativ och sektorsövergripande forskning på humanistisk och historisk grund, som är både kritisk och konstruktiv.
- Öka utbytet av kunskaper, perspektiv och erfarenheter mellan forskningen och kulturarvsmyndigheterna.

Projektperiod: 2006. Projektledare: Kristian Kristiansen.

Masterkurs i kulturarvsfrågor

Dnr: 353-04706-2006

Utredningsuppdraget utförs av utredare vid Riksantikvarieämbetet och utredare vid Lunds universitet och undersöker möjligheterna för kulturarvsområdet att etableras inom ramen för Bolognaprocessens 2-åriga Masterskurser (MA).

Projektperiod: 2006. Projektledare: Lars-Eric Jönsson.

Sammanfattning av Riksantikvarieämbetets seminarier 2007 kring FoU-projekt

Dnr 353-00585-2008

Utvecklingsarbete och rapport från FoU-programmets seminarieverksamhet för nya FoU-projekt för att främja konkreta tillämpningsfrågor samt mötet mellan forskning och praktik. Avsikten var också att tillföra FoU-projekten erfarenheter från pågående verksamheter vid Riksantikvarieämbetet för en ömsesidig kunskapsutveckling samt att implementera dem i myndighetens fortsatta arbete.

Projektperiod: 2007

Riksantikvarieämbetet har övergripande ansvar för forskning och utveckling (FoU) inom kulturmiljöområdet. Myndighetens FoU-program för perioden 2006-2010/11 hade fokus på mångvetenskaplig och tvärsektoriell samverkan för att kunna bredda kulturmiljöarbetet och möta dagens komplexa samhällsutmaningar på ett mer offensivt sätt.

Avsikten med denna publikation är att visa FoU-verksamhetens mångsidighet och samhälleliga betydelse samt synliggöra fördelarna med gränsöverskridande samarbete såväl inom som utanför landet. De medverkande författarna kommer både från de humanistiskt- samhällsvetenskapliga och tekniskt- naturvetenskapliga forskningsområdena samt från myndigheter och museer. I boken finns även en förteckning över samtliga projekt som har bedrivits under den aktuella programperioden.

Ett flertal aktuella frågor tas upp till behandling, alltifrån problematiken med kulturarvsbrott och föränderliga kulturmiljöer till forskning om hur olika landskap och kulturmiljöer kan bidra till utvecklingen av mer livskraftiga och långsiktigt hållbara samhällen. Innovativa samverkansprojekt, som med hjälp av nya metoder och digital teknik har lyckats att visualisera olika kulturmiljöer och forskningsresultat på ett nyskapande sätt, presenteras också. De har bland annat bidragit till att göra kulturmiljöerna mer tillgängliga och integrerade i dagens samhällsplanering.

Flera av de redovisade projekten har varit inriktade på att utveckla ett mer inkluderande kulturarvsarbete genom aktiv samverkan med olika målgrupper. Detta tillvägagångssätt är en grundförutsättning för att kunna säkra en demokratiskt förankrad verksamhet med ett gemensamt ansvarstagande för olika kulturmiljöer. Pedagogiskt inriktade satsningar med fokus på barn och ungdomars lärande inom området presenteras också samt projekt som har resulterat i förnyelse av länsstyrelsernas och museernas verksamhet. Publikationen riktar sig främst till aktiva inom kulturarvsområdet och angränsande samhällssektorer men även till andra som vill få en inblick i Riksantikvarieämbetets mångfacetterade FoU-verksamhet.

Riksantikvarieämbetet | Telefon: 08-5191 8000 | E-post: riksant@raa.se | www.raa.se

